

Paulina Mistal-Drezno

KOMUNIKACJA ZDALNA Z OSOBAMI ZE SPEKTRUM AUTYZMU

– wyzwania i strategie –

– Uniwersytet w Siedlcach – 2025 –

AUTORKA MONOGRAFII:

Paulina Mistal-Drezno

ORCID: 000-0002-1549-2023

Uniwersytet w Siedlcach, Wydział Nauk Humanistycznych

Instytut Językoznawstwa i Literaturoznawstwa

RECENZJA NAUKOWA:

dr hab. Stanisław Milewski, prof. uczelni

Uniwersytet Gdański

KOMITET WYDAWNICZY:

Stanisław Ambroszkiewicz, Katarzyna Antosik, Mikołaj Bieluga, Jolanta Brodowska-Szewczuk, Janina Florczykiewicz (przewodnicząca), Arkadiusz Indraszczyk, Beata Jakubik, Stanisław Jaroszko, Mariusz Kluska, Agnieszka Prusińska, Sławomir Sobieraj, Jacek Sosnowski, Maria Starnawska, Ewa Wójcik, Beata Żywicka

Żaden fragment tej publikacji nie może być reprodukowany, umieszczany w systemach przechowywania informacji lub przekazywany w jakiegokolwiek formie – elektronicznej, mechanicznej, fotokopii czy innych reprodukcji – bez zgody posiadacza praw autorskich.

© Copyright by Uniwersytet w Siedlcach, Siedlce 2025

ISBN 978-83-68355-84-0 eISBN 978-83-68355-95-6

**Wydawnictwo
Naukowe**
UWS

www.wydawnictwo-naukowe.uws.edu.pl

08-110 Siedlce | ul. Żytnia 17/19 | tel. 25 643 15 20

Ark. wyd. 13.5. Ark. druk. 15.4 | Druk i oprawa: Volumina

Spis treści

Wstęp	5
Rozdział I. Badania nad interakcją językową	
1. Pojęcie mowy i języka	11
2. Interakcja językowa a dialog	17
3. Sprawności interakcyjne i komunikacyjne	25
4. Udział komunikacji werbalnej i niewerbalnej w interakcji językowej	30
Rozdział II. Zespół Aspergera jako zaburzenie neurorozwojowe	
1. Rys historyczny, przegląd współczesnych badań i zagadnienia klasyfikacyjne	38
2. Stan badań nad językiem i komunikacją w zespole Aspergera	47
2.1. Specyfika komunikacji werbalnej i niewerbalnej osób z zespołem Aspergera	51
2.2. Sprawności językowe a teoria umysłu	54
2.3. Deficyty językowe a możliwości komunikacyjne osób z zespołem Aspergera	58
Rozdział III. Serwisy społecznościowe i technologie komunikacji zdalnej – charakterystyka ogólna	
1. Definicja i charakterystyka serwisów społecznościowych na przykładzie serwisu Facebook	60
2. Komunikacja językowa w internecie	64
Rozdział IV. Metodologiczne podstawy badań własnych	
1. Cel badań i problemy badawcze	78
2. Metody, techniki i narzędzia badawcze	80
3. Charakterystyka badanej grupy	82
4. Opis przebiegu i organizacji badań	83
Rozdział V. Analiza badań	
1. Analiza interakcji językowych	86
1.1. Analiza wiadomości tekstowych rozmów za pośrednictwem aplikacji Messenger	87
1.1.1. Typy inicjacji	87
1.1.2. Typy reakcji	93
1.1.3. Realizacja cody	99

1.1.4. Analiza strukturalna dialogów	100
1.1.5. Metatekst	106
1.1.6. Ocena realizacji językowej	108
1.1.6.1. Realizacja fonetyczna i graficzna	108
1.1.6.2. Słownictwo	110
1.1.6.3. Gramatyka	121
1.1.7. Ocena kodów parawerbalnych i niewerbalnych	128
1.1.8. Analiza tematu wypowiedzi	131
1.2. Analiza wideorozmowy za pośrednictwem aplikacji Messenger	132
1.2.1. Typy inicjacji	132
1.2.2. Typy reakcji	137
1.2.3. Realizacja cody	142
1.2.4. Analiza strukturalna dialogów	143
1.2.5. Metatekst	149
1.2.6. Ocena realizacji językowej	153
1.2.6.1. Realizacja fonetyczna	153
1.2.6.2. Słownictwo	154
1.2.6.3. Gramatyka	163
1.2.7. Ocena kodów parawerbalnych i niewerbalnych	170
1.2.8. Analiza tematu wypowiedzi	172
1.3. Analiza rozmowy w kontakcie bezpośrednim	173
1.3.1. Typy inicjacji	173
1.3.2. Typy reakcji	177
1.3.3. Realizacja cody	185
1.3.4. Analiza strukturalna dialogów	186
1.3.5. Metatekst	193
1.3.6. Ocena realizacji językowej	197
1.3.6.1. Realizacja fonetyczna	197
1.3.6.2. Słownictwo	198
1.3.6.3. Gramatyka	206
1.3.7. Ocena kodów parawerbalnych i niewerbalnych	213
1.3.8. Analiza tematu wypowiedzi	215
Wnioski	217
Zakończenie	232
Bibliografia	235
Spis tabel i wykresów	243
Summary	246

Wstęp

Człowiek, jako istota społeczna, powinien sprawnie posługiwać się językiem. Niezwykle istotne są zatem: sprawność systemowa, czyli umiejętność budowania zdań poprawnych gramatycznie; sprawność socjolingwistyczna (umiejętność przełączania kodów); sprawność społeczna, czyli umiejętność realizowania językowych ról społecznych; sprawność sytuacyjna, czyli umiejętność budowania wypowiedzi odpowiednich do sytuacji interakcyjnej; sprawność pragmatyczna, czyli umiejętność realizowania intencji. Osoba, która opanowała w stopniu wystarczającym wszystkie powyższe typy sprawności, jest kompetentna pod względem interakcyjnym.

Pierwotną i najbardziej podstawową formą komunikowania się jest dialog. Naturalną potrzebą psychiczną człowieka jest rozmowa z drugą osobą. Dialog może występować w formie mówionej i w formie pisanej. Najbardziej dialogowy spośród wszystkich mediów jest internet, ponieważ daje możliwość podtrzymywania i zawierania nowych znajomości.

Niniejsza monografia odnosi się do osób z diagnozą zespołu Aspergera, ponieważ badana grupa była diagnozowana wedle Klasyfikacji ICD-10, natomiast mam pełną świadomość, że w nowej klasyfikacji ICD-11 są to osoby z „zaburzeniami ze spektrum autyzmu”, dlatego tytuł monografii jest dostosowany do najnowszych ustaleń klasyfikacyjnych.

Charakterystyczną cechą osób z zespołem Aspergera są trudności w werbalnym i niewerbalnym porozumiewaniu się, a także powtarzalne, sztywne wzorce aktywności oraz zawężone zainteresowania. Osoby z zespołem Aspergera wykazują trudności w inicjowaniu i podtrzymywaniu konwersacji, a także respektowaniu społecznych, sytuacyjnych i pragmatycznych reguł użycia języka. Mają duże problemy z utrzymaniem kontaktu wzrokowego z rozmówcą, utrzymaniem uwagi i słuchaniem wypowiedzi rozmówcy. Zbyt konkretnie i dosłownie odbierają wypowiedzi, nie odczytują prawidłowo metafor czy ironii. Konsekwencją tych trudności są zakłócenia interakcji społecznych.

Internet jest stosunkowo nowym wynalazkiem, który zrewolucjonizował mechanizm porozumiewania się i obecnie sprzyja komunikacyjnym procesom społecznym oraz umożliwia nawiązanie nowych kontaktów, a także

podtrzymywanie istniejących już znajomości. Nigdy wcześniej w dziejach ludzkości człowiek, a nawet całe społeczeństwa, nie dysponowały tak pokaźnym arsenałem środków komunikacyjnych jak obecnie¹. Internet jest również najlepszym przykładem tego, że komunikacja jest kluczowym czynnikiem rozwoju cywilizacji. Od kiedy bowiem stał się on powszechnie dostępny, ludzkość uczyniła ogromny postęp technologiczny, w tym w ostatnim czasie stworzyła funkcjonalną i również ogólnodostępną za pośrednictwem sieci internet generatywną sztuczną inteligencję, która, wykorzystując Large Language Model (LLM), działa na zasadzie dialogu – m.in. odpowiada na pytania użytkowników².

Początkowo internet miał zastosowanie typowo militarne. W okresie zimnej wojny amerykański rząd w ramach Departamentu Obrony powołał agencję Advanced Research Projects Agency (ARPA) w celu opracowania innowacyjnych projektów badawczych w dziedzinie obronności. Na początku lat 60. XX wieku amerykańska korporacja RAND zaczęła badania nad stworzeniem nowego systemu komunikacji, który mógłby przetrwać zmasowany atak nuklearny i pozwoliłby utrzymać kontrolę oraz dowodzenie pomiędzy różnymi jednostkami³. W 1969 r. powstał projekt ARPANET, którego głównym zadaniem było umożliwienie połączenia między odległymi od siebie komputerami, w celu wymiany ich zasobów. Przełomowym momentem w historii było opracowanie przez ARPANET pierwszych programów do wymiany poczty elektronicznej, co w ogromnym stopniu wpłynęło na pogłębienie kontaktów pomiędzy różnymi grupami badawczymi⁴. Twórcom internetu przede wszystkim zależało na efektywnej komunikacji. Gdy cywilni użytkownicy zaczęli zagrażać tajności różnych projektów, wówczas amerykańska agencja rządowa zakończyła sprawowanie nadzoru i oddała sieć w ręce cywilne, co oznaczało ostateczny koniec centralnej kontroli nad internetem⁵. Co najważniejsze z punktu widzenia niniejszej monografii, gdy internet stał się potencjalnie dostępny dla każdego użytkownika, jedną z pierwszych czynności, które były za jego pośrednictwem wykonane, było komunikowanie się.

¹ T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa 2004, s. 49.

² <https://chat.openai.com> (dostęp: 15 maja 2023 r.).

³ J. Hofmokl, *Internet jako nowe dobro wspólne*, Warszawa 2009, s. 66.

⁴ Ibidem, s. 69.

⁵ Ibidem, s. 109.

Pokazuje to, że od początku korzystania z internetu dla jego użytkowników najważniejszą funkcją było przysyłanie danych w postaci wiadomości tekstowych, czyli komunikowanie się z innymi osobami na odległość.

W czasie trwania pandemii COVID-19 wprowadzono stan epidemii i przepisami prawa ograniczono bezpośrednie kontakty międzyludzkie do minimum. Pandemia wstrzymałaby możliwość porozumiewania się, gdyby nie komunikacja zapośredniczona. Społeczeństwo utrzymywało ze sobą kontakt głównie poprzez rozmowy telefoniczne, wideorozmowy i wiadomości w formie tekstowej. Dzięki komunikacji zdalnej, za pośrednictwem sieci internet, możliwe było zrealizowanie na przykład wideokonferencji, które sprawiały, że przedsiębiorstwa mogły funkcjonować w niezakłócony sposób, bez ryzyka zarażenia się pracowników.

W dobie pandemii COVID-19 w wielu przypadkach, w których wcześniej wydawało się to niemożliwe, komunikacja bezpośrednia zastąpiona została komunikacją zdalną za pośrednictwem internetu, w związku z czym zaobserwowano znaczące i niezwykle szybkie zmiany. Ośrodki zdrowia, urzędy, sądy, sklepy, a także wiele firm i instytucji zmieniło charakter usług, wprowadzając możliwość świadczenia ich także w formie zdalnej lub wyłącznie w takiej formie. Pomimo że pandemia już się zakończyła, to w wielu przypadkach spowodowała trwałe zmiany trybu świadczenia pracy ze stacjonarnej, czyli w miejscu pracy, na zdalną.

Pandemia COVID-19 spowodowała, że odkryliśmy i zaczęliśmy stosować nowe sposoby komunikowania się na szeroką skalę. Ponadto czas ten pokazał także, że to, co kiedyś uważaliśmy za niepodważalną podstawę komunikacji, czyli rozmowę w kontakcie bezpośrednim, może z przyczyn niezależnych od nas zostać ograniczone do minimum.

W ostatecznym rozrachunku nie należy jednak uznawać tak intensywnego rozwoju komunikacji zdalnej za zjawisko pozytywne, ponieważ wiąże się ono z wieloma negatywnymi konsekwencjami w różnych sferach – w tym sferze rozwoju i edukacji dzieci, a także zdrowia psychicznego wielu ludzi. Niewątpliwie bowiem komunikacja bezpośrednia, oprócz tego, że jest sposobem na przekazywanie informacji, to spełnia również inne funkcje istotne i kluczowe dla naszego życia. W badaniach prezentowanych w tej monografii staram się sprawdzić, czy istnieją pozytywne aspekty korzystania z takiej formy komunikowania się dla osób z zespołem Aspergera. Można założyć, że większość osiągnięć technologicznych człowieka może powodować zarówno

negatywne, jak i pozytywne konsekwencje, a ostateczna ocena zależy od sposobu ich zastosowania.

Według danych statystycznych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) w 2022 r. dostęp do internetu posiadało 93,3% gospodarstw domowych w Polsce i było to o 0,9% więcej niż w roku poprzednim⁶. Postęp w dostępności internetu wśród gospodarstw domowych i możliwość wykorzystywania go w życiu codziennym wzrósł znacznie w dobie pandemii COVID-19. Wprowadzone wówczas regulacje prawne zmierzające do ograniczenia do koniecznego minimum bezpośredniego kontaktu między ludźmi, sprawiły, że zdalne kontakty stały się podstawą w codziennej komunikacji z innymi osobami, zarówno w celach służbowych, jak i prywatnych. Media społecznościowe, które wcześniej wykorzystywane były głównie w celach rozrywkowych, zaczęły odgrywać coraz ważniejszą rolę w porozumiewaniu się z innymi. Popularne stało się korzystanie z aplikacji do komunikacji m.in. takich jak Messenger czy WhatsApp, za pomocą których można wysyłać i odbierać wiadomości tekstowe, a także nawiązywać połączenie audio lub wideo.

Fundamentalną cechą, która charakteryzuje komunikację w internecie, jest dialogowość, ponieważ dzięki interaktywności możliwe jest zachowanie symetrii ról nadawca-odbiorca w formie synchronicznej i asynchronicznej. Aktualnie z łatwością można nawiązać w przestrzeni cyfrowej interakcje z innymi osobami, niezależnie od miejsca ich pobytu. Konwersacje mogą odbywać się w czasie rzeczywistym, a interlokutorzy mogą się ze sobą porozumiewać na przykład poprzez zdalną wymianę wiadomości tekstowych lub wideorozmowę. Wszystko to sprawia, że jednym z najpopularniejszych celów korzystania z internetu jest komunikowanie się.

Osoby z zespołem Aspergera wykazują duże trudności w zakresie nawiązywania nowych kontaktów interpersonalnych i podtrzymywania rozmowy. W niniejszej pracy zostanie przedstawiona przestrzeń interakcyjna „te-raz”. Oznacza to, że rozmówcy znajdują się w kontakcie bezpośrednim, a także w kontakcie pośrednim, zróżnicowanym ze względu na stopień oddalenia.

W procesie komunikacji w kontakcie bezpośrednim i pośrednim wymagane są odpowiednie kompetencje, przede wszystkim w zakresie umiejętności kodowania i rozkodowywania komunikatów werbalnych. Rozmowy w kontakcie

⁶ Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2022 r., stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5497/2/12/1/spoleczenstwo_informacyjne_w_polsce_w_2022_r.pdf (dostęp: 10.05.2023 r.).

pośrednim odbywały się przez aplikację Messenger – w formie pisanej i wideorozmowie. Forma pisana jest rodzajem komunikacji internetowej o typie konwersacyjnym (synchronicznym) i polega na kontakcie nadawcy z odbiorcą w czasie rzeczywistym. Mimo że w rozmowie za pośrednictwem wideo możliwe jest wykorzystywanie zmysłu wzroku i słuchu, to brak kontaktu fizycznego w znacznym stopniu ogranicza doświadczenia sensoryczne. W komunikacji bezpośredniej występują kody werbalne, parawerbalne i niewerbalne. Porozumiewamy się ze sobą wówczas nie tylko za pomocą słów, ale także poprzez ton głosu, mowę ciała, kontakt wzrokowy, mimikę, gestykulację. W kontakcie pośrednim, na przykład poprzez wymianę wiadomości w formie tekstowej, nie występują elementy kodów niewerbalnych, ale nadawca może wyrazić swoje emocje przy użyciu emotikonów czy skrótów.

Język umożliwia porozumiewanie się z innymi ludźmi, przekazywanie wiedzy o sobie i o świecie, a także wyrażanie własnych potrzeb i intencji innym uczestnikom życia społecznego. Człowiek poprzez język staje się członkiem grupy społecznej i ulega procesowi socjalizacji. Interakcja językowa jest niezwykle ważnym procesem dla ludzkiego istnienia, „dokonuje się według reguł wyznaczonych z jednej strony biologicznymi możliwościami człowieka, które warunkują język i realizację wszelkich zachowań, z drugiej zaś zwyczajami życia społecznego”⁷. Nauki humanistyczne nie mogą pozostać obojętne na zmiany, do których dochodzi na skutek postępującej technologizacji życia, ponieważ wpływają one na język, a także na sposoby porozumiewania się ludzi w internecie⁸.

Celem prowadzonych badań było ukazanie, jakie umiejętności komunikacyjne i zachowania językowe prezentują osoby z zespołem Aspergera w komunikacji w kontakcie bezpośrednim i w kontakcie pośrednim. Interpretacji poddano także zachowania pozawerbalne m.in. współruchy, stereotypie ruchowe, obecność lub brak kontaktu wzrokowego. Zebrane dane mogą posłużyć pogłębieniu wiedzy na temat funkcjonowania i komunikacji osób z diagnozą zespołu Aspergera w formie zdalnej z wykorzystaniem sieci internet.

Prezentowana monografia składa się z pięciu rozdziałów. Rozdziały pierwszy, drugi i trzeci omawiają podstawy teoretyczne badań.

⁷ S. Grabias, *Język, poznanie, interakcja [w:] Język. Interakcja. Zaburzenia mowy. Metodologia badań*, red. T. Woźniak, A. Domagała, Lublin 2007, s. 355.

⁸ W. Gustowski, *Komunikacja w mediach społecznościowych*, Gdynia 2012, s. 15-16.

W rozdziale pierwszym *Badania nad interakcją językową* scharakteryzowano pojęcie mowy i języka, ponieważ w literaturze spotykamy różne definicje mowy i na przestrzeni lat zaobserwować można ewolucję rozumienia tych terminów. Omówiono pojęcia interakcji językowej i dialogu, a także sprawności interakcyjnej i komunikacyjnej. Rozpatrzono także udział komunikacji werbalnej i niewerbalnej w interakcji językowej

W rozdziale drugim (*Zespół Aspergera jako zaburzenie neurorozwojowe*) na podstawie literatury przedmiotu przedstawiono rys historyczny, przegląd współczesnych badań i zagadnienia klasyfikacyjne. Rozdział ten zawiera również przegląd badań nad językiem i komunikacją w zespole Aspergera. Scharakteryzowano specyfikę komunikacji werbalnej i niewerbalnej osób z zespołem Aspergera, a także przedstawiono definicję teorii umysłu. W tej części pracy dokonano także charakterystyki deficytów językowych i możliwości komunikacyjnych osób z zespołem Aspergera.

W rozdziale trzecim *Serwisy społecznościowe i technologie komunikacji zdalnej – charakterystyka ogólna* zaprezentowano definicję i charakterystykę serwisów społecznościowych na przykładzie aplikacji Facebook. W dalszej części scharakteryzowano komunikację językową w internecie.

Rozdział czwarty to *Metodologiczne podstawy badań własnych*, w którym szczegółowo przedstawiono cel badań i problemy badawcze. Omówiono metody, techniki i narzędzia badawcze, dokonano charakterystyki grupy badanej i opisano przebieg oraz organizację badań.

Rozdział piąty to *Analiza interakcji językowych*, która składa się z trzech części. W pierwszej z nich analizie poddano wiadomości tekstowe rozmów przeprowadzonych za pośrednictwem aplikacji Messenger. W drugiej części podrozdziału analizie poddano wideorozmowy zrealizowane za pomocą tej samej aplikacji, natomiast trzecia część dotyczy analizy rozmów w kontakcie bezpośrednim. Wszystkie trzy rodzaje rozmów analizowano ze szczególnym uwzględnieniem typów inicjacji, typów reakcji i realizacji cody. Dokonano również analizy strukturalnej dialogów i wyrażen metatekstowych. Ocenie poddano także realizację językową (ze szczególnym uwzględnieniem realizacji fonetycznej i graficznej), słownictwo, gramatykę, kody parawerbalne i niewerbalne. Na końcu przeanalizowano temat wypowiedzi.

Dopełnieniem pracy są *Wnioski końcowe* i *Zakończenie*.

Rozdział I.

Badania nad interakcją językową

1. Pojęcie mowy i języka

W literaturze spotykamy różne definicje mowy i na przestrzeni lat zaobserwować można ewolucję tego terminu. Z uwagi na fakt, że tematyka ta jest podejmowana w różnych dyscyplinach naukowych, literatura przedmiotu zawiera różnorodne próby zdefiniowania pojęcia mowy. Pojęcie to widnieje zarówno w pracach medycznych, psychologicznych, logopedycznych, jak i pedagogicznych.

W psycholingwistyce, czyli dziedzinie nauki będącej na pograniczu psychologii i językoznawstwa, odróżnia się pojęcie języka od pojęcia mowy. Język rozumiany jest jako system znaków, a także reguł posługiwania się nimi, natomiast mowa, jako konkretne akty użycia tegoż systemu⁹. W naukach medycznych mowa postrzegana jest z perspektywy biologicznej i obejmuje takie czynności, jak: oddech, fonacja i artykulacja¹⁰.

W zakresie nauk psychologicznych i pedagogicznych mowa postrzegana jest jako zjawisko unikatowe, typowe tylko dla ludzi i ważny czynnik emocjonalnych życia ludzkiego, który może pełnić rolę harmonizowania przeżyć psychicznych. Mowa rozumiana jest tu jako „funkcja organizmu ludzkiego: układu nerwowego, narządów mowy, ruchu i słuchu”¹¹.

W ujęciu Ireny Styczek mowa to dźwiękowe porozumiewanie się ludzi¹². Autorka uważa, że mowa jest procesem jednolitym, w którym można wyróżnić czynność nadawania mowy i czynność odbioru mowy, a także wytwór mówienia i rozumienia, czyli tekst. Nadawanie i odbiór mowy są zależne od trzech czynności. Po pierwsze od mózgu, ponieważ kluczowe są zjawiska, które powstają w strukturach korowych, ale również istotne są zjawiska zachodzące w układzie pozapiramidowym i drogach nerwowych.

⁹ I. Kurcz, *Psychologia języka i komunikacji*, Warszawa 2000, s. 14.

¹⁰ A. Pruszewicz, *Foniatria kliniczna*, Warszawa 1992, s. 222.

¹¹ H. Mystkowska, *Właściwości mowy dziecka sześćdo-siedmioletniego*, Warszawa 1970, s. 8.

¹² I. Styczek, *Logopedia*, Warszawa 1980, s. 25.

Po drugie zależne są od narządów mownych (oddechowych, fonacyjnych, artykulacyjnych), które są zarządzane przez struktury korowe i uwarunkowane od działań nerwów obwodowych, a także od budowy anatomicznej tychże narządów. Trzecią czynnością warunkującą nadawanie i odbiór mowy jest narząd słuchu, który umożliwia słyszenie i rozumienie mowy oraz kontrolę własnej mowy. Poniekąd istotny jest również narząd wzroku, ponieważ umożliwia odczytywanie mowy z ruchów ust¹³.

Język jest zjawiskiem społecznym i został stworzony przez zbiorowość ludzką. Ludzie, chcąc porozumiewać się ze sobą, korzystają z języka, czyli systemu wyrazów i reguł gramatycznych, które są znane wszystkim członkom danej grupy społecznej. Język to zespół środków powstałych w doświadczeniu. Oznacza to, że służy ludziom, by poznawali rzeczywistość i mogli się ze sobą porozumiewać. Język ma charakter abstrakcyjny, gdyż istnieje w psychice ludzi, którzy porozumiewają się danym językiem¹⁴.

Według Leona Kaczmarka „mowa jest aktem w procesie językowego porozumiewania się”¹⁵. Definicja ta wskazuje, że mówienie i rozumienie są równoważnymi składnikami mowy. W tym akcie nadawca, czyli osoba mówiąca, przekazuje informację, a odbiorca, czyli osoba słuchająca, odbiera ją. Ten proces możliwy jest dzięki temu, że nadawca i odbiorca znają ten sam język.

Sprawne posługiwanie się mową jest jedną z podstawowych form działalności człowieka, a także jego aktywnego i twórczego uczestnictwa w życiu społecznym. Kształtowanie się psychiki człowieka w głównej mierze odbywa się dzięki mowie, a jej zaburzenia są przyczyną zarówno poznawczych, jak i społecznych konsekwencji. Język jest narzędziem myślenia i ukierunkowuje przebieg procesów umysłowych¹⁶. Na pierwszych etapach rozwoju życia dziecka, mowa służy mu jedynie do kontaktu z rozmówcą, natomiast z czasem ulega to zmianie. Wraz z rozwojem dziecka i doskonaleniem się jego umiejętności związanych z posługiwaniem się mową, która jest środkiem komunikowania się, obserwujemy, jak zmieniają się formy tegoż komunikowania i formy mowy. Dziecko przyswaja sobie nowe środki i formy komunikowania się, które opanowuje stopniowo w wyniku uczenia się. Mowa

¹³ Ibidem, s. 25.

¹⁴ Ibidem, s. 27.

¹⁵ L. Kaczmarek, *Nasze dziecko uczy się mowy*, Lublin 1977, s. 19.

¹⁶ E. Słodownik-Rycaj, *Rozwijanie mowy komunikatywnej dziecka*, Warszawa 1998, s. 6.

sytuacyjna jest skierowana do drugiego człowieka (społecznie ukierunkowana), czyli uwzględnia słuchacza, a treścią mowy jest to co wynika z sytuacji i jest z nią związane bezpośrednio. Mowa kontekstowa dotyczy treści, które wychodzą poza granice bezpośredniej sytuacji. Dziecko stopniowo opanowuje umiejętności budowania takich wypowiedzi, ucząc się nowych środków językowych i opanowując w coraz lepszym stopniu system językowy¹⁷.

Szczególną wartość w stworzeniu perspektywy teoretycznego pojęcia mowy przypisuje się językoznawcy szwajcarskiego pochodzenia Ferdinandowi de Saussure'owi, którego uznaje się za twórcę strukturalizmu. Strukturaliści uważają, że mowa (*language*) ma dwa odrębne składniki – „mówienie” (*parole*), czyli sfera zachowań indywidualnych i „język” (*langue*), czyli zachowania wspólne danej grupie społecznej¹⁸.

Strukturaliści uważali, że język jest ogółem nawyków komunikacyjnych grupy społecznej, dlatego konieczne jest, by był on dostępny dla wszystkich jej członków. Wedle de Saussure'a „język jawi się jako zbiór wyrazów i układ wartości porządkujących ten zbiór”¹⁹. Zgodnie z interpretacją strukturalistów, język jest systemem znaków i każdy znak ma swoje miejsce i wchodzi w relację z innymi znakami.

Według strukturalistów znajomość języka oznacza, że posiada się odpowiedni zasób wyrazów, a także zna się ich wartość, aby umieć odtwarzać reguły systemowe łączenia się wyrazów na osiach paradygmatycznej i syntagmatycznej. Najpierw trzeba nauczyć się języka, żeby się nim posługiwać. Jednostka uczy się języka w procesie socjalizacji, czyli w wyniku uczestniczenia w interakcjach społecznych²⁰.

Przeciwnikiem teorii strukturalistycznej jest Noam Chomsky – amerykański lingwista i współtwórca gramatyki transformacyjno-generatywnej, która powstała w latach sześćdziesiątych XX w. i znacznie różni się od ujęcia systemu językowego de Saussure'a i strukturalistów. Teoria gramatyki generatywnej zakłada, że człowiekowi niejako przyrodzony jest pewien język i człowiek z natury wyposażony jest w „mechanizm”, dzięki któremu

¹⁷ Ibidem, s. 12-13.

¹⁸ F. de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, Warszawa 2002.

¹⁹ S. Grabias, *Teoria zaburzeń mowy. Perspektywa badań, typologie zaburzeń, procedury postępowania logopedycznego* [w:] *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy*, red. S. Grabias, M. Kurkowski, Lublin 2012, s. 18.

²⁰ S. Grabias, *Mowa i jej zaburzenia*, „Audiofonologia” 1997, t. 10, s. 12.

użytkownicy mogą budować zdania sensowne i gramatycznie poprawne oraz potrafią odróżnić zdania poprawne od niepoprawnych. Zdaniem generatywistów tylko istota ludzka może nauczyć się języka i to właśnie zachowania językowe odróżniają człowieka od innych istot żywych²¹.

Generatywiści ten „mechanizm”, czyli nieświadomy proces przyswajania języka, który ma miejsce w pierwszych latach życia dziecka, nazywają „kompetencją językową”. Kompetencja językowa jest stanowiona przez cztery komponenty. Pierwszym – jest kreatywność, czyli zdolność do realizowania nieskończonej ilości zdań ze skończonego zbioru elementów językowych, a także zdolność do tworzenia nowych, spójnych zdań z sytuacjami nowymi dla mówiącego. Drugim komponentem jest gramatyczność, czyli poprawność formalna przejawiająca się w procesie budowania zdań, będąca efektem znajomości reguł syntaktycznych. Kolejnym komponentem jest akceptabilność, czyli zdolność użytkownika języka do uznawania wypowiedzi za poprawną (normatywną). Ostatni komponent to interioryzacja, czyli proces nieświadomionego opanowywania języka ojczystego. Ta nieświadomiona wiedza gramatyczna umożliwia jednostce rozumienie pojedynczych zachowań²². Chomsky pojętej w ten sposób kompetencji, czyli wiedzy umożliwiającej generowanie oraz rozumienie zdań, przeciwstawia „wykonanie” – performancję. Performancja to proces budowania zdań będący czynnością indywidualną każdego członka grupy. Proces ten jest zależny od możliwości zarówno psychicznych, jak i fizycznych członka grupy²³. Kompetencja językowa jest bytem psychicznym i wspólnym, który tkwi w umysłach członków grupy społecznej, natomiast należy jej przeciwstawić wykonanie, będące realizacją tejże kompetencji, która ujawnia się w zdaniach²⁴.

Mowa była także przedmiotem badań socjolingwistyki, czyli działu językoznawstwa powstałego w opozycji do gramatyki generatywnej. Kierunek ten zaistniał wskutek przekonania o konieczności poszerzenia sfery zachowań wspólnych w obrębie mowy. Przedmiotem badań socjolingwistyki jest kompetencja komunikacyjna, będąca wynikiem socjalizacji, czyli jest to wiedza nabyta, która kształtuje się wraz z życiowym doświadczeniem jednostki. Człowiek zdobywa kompetencję komunikacyjną dzięki uczestnictwu w życiu

²¹ S. Grabias, *Teoria zaburzeń mowy...*, op. cit., s. 23.

²² Ibidem, s. 19.

²³ S. Grabias, *Mowa...*, op. cit., s. 12.

²⁴ S. Grabias, *Teoria zaburzeń mowy...*, op. cit., s. 20.

różnych grup społecznych²⁵. Cecha ta przeciwstawia reguły komunikacyjne regułom gramatycznym, czyli regułom kompetencji językowej, o których uważa się, że częściowo są nabyte, a częściowo wrodzone i właściwe człowiekowi, który jest jedyną istotą posługującą się w swych zachowaniach językiem²⁶.

We współczesnej literaturze Stanisław Grabias podjął się próby zdefiniowania terminu mowa. Przedstawiona przez autora definicja poszerza ujęcia funkcjonujące dotychczas w literaturze. Grabias mowę nazywa „zespół czynności, jakie przy udziale języka wykonuje człowiek, poznając świat i przekazując jego interpretację innym uczestnikom życia społecznego”²⁷. Zazwyczaj mowa utożsamiana jest w literaturze z komunikacyjnymi zachowaniami człowieka lub z biologicznie postrzeganym procesem mówienia. Tymczasem Grabias zaznacza, że zaprezentowany przez niego termin „mowy” jest analogiczny wobec terminu „zachowań językowych”. Autor w każdym zachowaniu komunikacyjnym człowieka podkreśla oznaki mające związek ze sferą zachowań indywidualnych, a także przejawy zachowań, które są wspólne dla wszystkich członków danej społeczności. Wobec tego zachowania językowe człowieka są wyrazem poznawczych możliwości ludzi oraz reguł społecznego funkcjonowania, a nie tylko procesem związanym z produkowaniem tekstu i jego percepcją²⁸.

W zaproponowanym przez Grabiasa pojęciu mowy wyróżnić można dwa typy czynności – „cerebracja” i „komunikacja językowa”. Pierwsza z nich, to zachowanie, które dokonuje się w mowie wewnętrznej mówiącego, a jej wynikiem jest tekst pomyślany, czyli pozbawiony postaci dźwiękowej. Drugie zachowanie realizowane jest w mowie zewnętrznej i zamiennie nazywane jest „komunikacją językową” lub „interakcją językową”. Wynikiem tego zachowania jest tekst, który zorganizowany jest w postaci dźwiękowej (wtórnie graficzne albo gestowe) i umożliwia komunikację językową w grupie społecznej. Powyższa definicja mowy obejmuje swoim zakresem trzy rodzaje zachowań, które spełniają różne funkcje, a mianowicie:

²⁵ S. Grabias, *Mowa...*, op. cit., s. 13-14.

²⁶ S. Grabias, *Teoria zaburzeń mowy...*, op. cit., s. 21.

²⁷ S. Grabias, *Mowa...*, op. cit., s. 10.

²⁸ Ibidem.

- 1) czynności poznawcze człowieka, które dokonują się całkowicie za pomocą języka, a ich wynikiem jest zorganizowana pojęciowo wiedza, tkwiąca w umyśle i będąca reprezentacją rzeczywistości;
- 2) językowe czynności komunikacyjne, które ujawniają się na tle spójnych z nimi zachowań mimicznych i gestowych i stanowią tak zwane parajęzykowe kody mowy;
- 3) czynności socjalizacyjne i grupotwórcze, które podlegają tworzeniu się modelu zachowań językowych i obowiązują w obrębie danej grupy²⁹.

Grabias rozszerza w swojej pracy pojęcie kompetencji komunikacyjnej, wyodrębniając cztery sprawności: sprawność systemową – biologiczne i umysłowe możliwości mówiącego, sprawność społeczną – biologiczne i umysłowe możliwości mówiącego i jego ranga społeczna, sprawność sytuacyjną – sytuacja, której dotyczy wypowiedź i sprawność pragmatyczna – cel, jaki nadawca chce zrealizować³⁰.

Wedle współczesnych interpretacji lingwistycznych w obrębie mowy wyróżnić można sferę językowych zachowań wspólnych, które łączą wszystkich uczestników życia grupy społecznej oraz sferę zachowań indywidualnych, które przynależą jej poszczególnym członkom. Sfera zachowań wspólnych wyznaczona jest przez kompetencję językową, czyli wiedzę umożliwiającą budowanie zdania poprawnego gramatycznie oraz kompetencję komunikacyjną, pozwalającą budować sensowne wypowiedzi³¹.

Umiejętność porozumiewania się za pomocą języka jest nieodzowną cechą ludzkiego gatunku, ściśle związaną z codziennym funkcjonowaniem człowieka w społeczeństwie. Zdolność ta może być dokonana w formie ciągu fonicznego albo w formie systemu znaków graficznych, w postaci werbalnej albo niewerbalnej. Język jest najlepszym środkiem komunikacji i organizuje życie społeczne. Proces opanowania zarówno sprawności językowych, jak i komunikacyjnych jest złożony, wielowymiarowy i długotrwały. Umiejętność posługiwania się językiem zmienia naturę reprezentacji poznawczej, ponieważ znaki językowe odnoszą się do pojęć mających charakter uogólniony, abstrakcyjny i hierarchiczny³².

²⁹ Ibidem, s. 10.

³⁰ S. Grabias, *Teoria zaburzeń mowy...*, op. cit., s. 21.

³¹ Ibidem, s. 21.

³² M. Kielar-Turska, *Rozwój sprawności językowych i komunikacyjnych* [w:] *Diagnoza logopedyczna. Podręcznik akademicki*, red., E. Czaplewska, S. Milewski, Sopot 2011.

2. Interakcja językowa a dialog

W polskiej socjologii pojęcie interakcji rozwinął Marek Ziółkowski. Według autora *interakcja* to „sposoby działań jednostki w konkretnych sytuacjach oraz stosowane potocznie zabiegi rozumienia i dostosowywania się działań partnerów”³³. Jak wynika z badań socjolingwistycznych, działania zarówno jednostki, jak i jej partnerów nie są dowolne. Porządek relacji, który ukierunkowuje zachowania uczestników interakcji jest wyraźnie uwarunkowany od sytuacji, w której zachodzi interakcja. W dużej mierze wpływ mają również reguły postępowania utrwalone w danym społeczeństwie i kod językowy. Dwa ostatnie czynniki są wynikiem socjalizacji jednostki³⁴.

Swoistą cechą człowieka są możliwości, które tkwią wyłącznie w jego naturze to jest język, który umożliwia myślenie oraz komunikowanie efektów myślenia, a także intelekt i wola³⁵. Wskazane powyżej zachowania, które wyróżniają człowieka spośród innych istot żywych, kształtują się w życiu społecznym oraz w procesie interakcji.

Dziecko uczy się języka dzięki interakcji z dorosłymi. Początkowo dziecko komunikuje się ze swoim otoczeniem za pomocą gestów wokalnych, a dopiero później poprzez słowa. Początkowo słowa wypowiedziane przez dziecko zazwyczaj mają jedynie charakter prywatny, ponieważ zrozumiałe są jedynie przez najbliższe osoby. Na późniejszych etapach rozwoju mowy, gdy dziecko nauczy się już większego zasobu słów, zaczyna działać na poziomie symbolicznym. Rozumie coraz więcej wypowiedzi językowych i dzięki temu jest w stanie przewidzieć coraz więcej zachowań zewnętrznych³⁶.

Jak wskazuje Ziółkowski, człowiek w procesie socjalizacji uczy się trzech postaw³⁷:

- uczy się dopasowywać swoje zachowania do zachowań partnerów,
- opanowuje zdolność określania znaczeń zjawisk społecznych oraz hierarchizowania ich,
- zdobywa umiejętność patrzenia na siebie z punktu widzenia innych osób.

³³ M. Ziółkowski, *Znaczenie, interakcja, rozumienie*, Warszawa 1981, s. 21.

³⁴ Zob. S. Grabias, *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki w logopedii*, Lublin 2019, s. 209.

³⁵ A. Grzegorzcyk, *Schematy i człowiek*, Warszawa 1963, s. 189.

³⁶ Zob. M. Ziółkowski, *Znaczenie...*, op. cit., s. 60.

³⁷ Ibidem, s. 56.

Życie społeczne jest procesem samo determinującym się. Oznacza to, że istniejące już warunki społeczne mają ogromny wpływ na kształtowanie się osobowości jednostki oraz podejmowane przez nią działania, a dzięki temu procesualnie pojęty społeczny porządek, nawet nieco zmieniony, trwa i utrzymuje się³⁸.

Socjolingwiści mianem interakcji określają wypowiedzi narracyjne, które wchodzą w skład dialogu i realizowane są w sytuacjach naturalnych dla potocznego dialogu³⁹.

Na gruncie polskiej lingwistyki i logopedii koncepcję interakcji wprowadził Grabias, który interakcję rozumie jako „układ dwu przylegających do siebie procesów: procesu nadawania znaczeń zachowaniom ludzkim oraz procesu dostosowywania własnych zachowań do zachowań członków grupy społecznej”⁴⁰. Wedle autora interakcja ma charakter językowy, ponieważ wyłącznie poprzez język możliwy jest proces nadawania znaczeń zachowaniom własnym, jak i zachowaniom innych uczestników grupy społecznej⁴¹. Wobec tego interakcja językowa ogarnia życie jednostek, a także organizuje grupy społeczne. Język obiektywizuje poznanie rzeczywistości, ponieważ już na początku życia jednostki, narzuca jej intersubiektywne kategorie oglądu świata. Co więcej, język nadaje swoisty charakter ludzkim zachowaniom, dzięki czemu możliwe jest odróżnienie zachowania ludzkiego od zachowań innych istot żywych. Dzięki interakcji człowiek ma możliwość zdobywania wiedzy, kształtuje swoją osobowość, a także buduje przestrzeń własnej aktywności⁴².

Prawidłowy przebieg tego procesu możliwy jest dzięki biologicznym możliwościom człowieka, czyli wówczas, gdy człowiek słyszy i gdy jego mózg funkcjonuje bez zakłóceń oraz gdy prawidłowo przebiega proces socjalizacji. Zgodnie z założeniami przyjętymi przez Grabiasa teoria interakcji musi najpierw wziąć pod uwagę rolę języka w poznaniu rzeczywistości (organizowaniu sensów w ludzkich umysłach) oraz w organizowaniu przekazu (przekazywaniu wiedzy o rzeczywistości innym)⁴³.

³⁸ Ibidem, s. 47.

³⁹ J. Warchał, *Potoczna narracja w dialogu* [w:] *Z problemów współczesnego języka polskiego*, red. A. Wilkoń, J. Warchał, Katowice 1993, s. 22–31.

⁴⁰ S. Grabias, *Język, poznanie...*, op. cit., s. 358.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, s. 355.

⁴³ Ibidem, s. 358.

Wedle Grabiasa w przebiegu każdej interakcji realizowana jest jakaś intencja jej uczestników. W interakcji językowej nie istnieją wypowiedzi bez intencji⁴⁴.

Zazwyczaj odbiorca, opierając się na własnej kompetencji językowej oraz znajomości reguł konwersacyjnych, rozpoznaje intencje nadawcy. Aby odbiorca był w stanie odczytać intencje nadawcy, to akt mowy powinien mieć siłę illokucyjną⁴⁵.

Nadawca przy użyciu intencji wolicjonalnych przekazuje chcenia, polegające na⁴⁶:

- zdolności informowania odbiorcy o stanach rzeczy (sprawności informacyjne),
- zdolności związanej z przekazywaniem informacji o stosunku nadawcy do rzeczywistości (sprawności modalne),
- zdolności nakłaniania odbiorcy (albo samego siebie) do podjęcia i wykonania czynności (sprawności perswazyjne).

Dziecko jako nadawca komunikatów w kontakcie z najbliższym otoczeniem, przeważnie z matką, początkowo przekazuje jej własne chcenia oraz informuje o własnych stanach emocjonalnych, wykorzystując sygnały niejęzykowe, a dopiero później, wraz z opanowaniem systemu językowego z wykorzystaniem swoistych wypowiedzi. Niewątpliwie, sytuacja interakcyjna dziecka ulega gruntownej zmianie, gdy idzie do przedszkola, zerówki czy pierwszej klasy szkoły podstawowej, ponieważ wówczas dziecko musi opanować nowe role społeczne, chociażby takie, które wynikają z rang równorzędnych, a ponadto pojawia się potrzeba korzystania z monologu⁴⁷.

Zauważmy, że proces socjalizacji jednostki zaczyna się od opanowania sprawności pragmatycznej.

Interakcja może mieć miejsce tu i teraz (w kontakcie *face to face*), kiedy partnerzy rozmowy znajdują się w bezpośrednim kontakcie, w zasięgu wzroku i słuchu lub może odbywać się w kontakcie pośrednim, zróżnicowanym ze względu na stopień oddalenia, ale odbywającym się w tym samym czasie, tylko w różnych miejscach (na przykład, gdy partnerzy rozmawiają ze sobą przez telefon). Zarówno w pierwszym, jak i w drugim przypadku

⁴⁴ Zob. S. Grabias, *Język w zachowaniach...*, op. cit., s. 268.

⁴⁵ U. Żydek-Bednarczuk, *Struktura tekstu rozmowy potocznej*, Katowice 1994, s. 133.

⁴⁶ Zob. S. Grabias, *Język w zachowaniach...*, op. cit., s. 269.

⁴⁷ Ibidem, s. 270.

nadawca i odbiorca mogą zamieniać się rolami bez ograniczeń. Naprzemienność ról pomiędzy nadawcą a odbiorcą implikuje dialogowość rozmowy⁴⁸.

Rozmowa w kontakcie bezpośrednim (tu i teraz) sprawia, że w ustnej odmianie istotną rolę pełnią także inne kody, które kooperują z kodem dźwiękowym i współtworzą komunikat językowy, tj. kod kinezyczny i proksemiczny, a także wygląd fizyczny. Zachowania niewerbalne dopełniają znaczenia słów⁴⁹.

Innym wariantem rozmowy jest rozmowa w kontakcie pośrednim, w której interlokutorzy komunikują się ze sobą przekazem pisanym, bez możliwości wykorzystania sygnałów niewerbalnych i parajęzykowych oraz prozodii. W komunikacji pisemnej wypowiedź wzmacniają wszelkiego rodzaju środki interpunkcyjne, m.in. wykrzykniki, pytania czy zabiegi ortograficzne, tj. dublowane litery, duże litery albo znaki graficzne (najczęściej emotikony, ale również gify i naklejki). Wskazane powyżej środki nadają także nacechowanie emocjonalne i ekspresywne⁵⁰.

Niegdyś najpopularniejszym sposobem porozumiewania się na odległość był przekaz pisemny w formie epistolograficznej, w której dzieląca interlokutorów odległość i konieczność fizycznego przetransportowania listu od nadawcy do obiorcy wiązały się z długim oczekiwaniem na dostarczenie wiadomości, a następnie otrzymanie odpowiedzi. Z tego powodu wiadomości były rozbudowane i poruszały wiele tematów. W dzisiejszych czasach dzięki nowoczesnym technologiom możliwa jest komunikacja pisemna za pomocą formy zdalnej, co daje możliwość niemalże natychmiastowej konwersacji.

Komunikowanie się *face to face* na odległość jest obecnie możliwe dzięki funkcji wideorozmowy. Interakcja odbywa się wówczas w tym samym czasie, ale w różnych miejscach, a partnerzy rozmowy mają możliwość widzieć się i słyszeć. Ten typ rozmowy pośredniej posiada wszystkie cechy rozmowy ustnej w kontakcie bezpośrednim, z wyjątkiem wpływu kodu proksemicznego. Zarówno w komunikacji bezpośredniej, jak i pośredniej, rozmowa może mieć charakter nieoficjalny lub oficjalny⁵¹.

⁴⁸ Zob. K. Ożóg, *Ustna odmiana języka ogólnego* [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 91.

⁴⁹ Ibidem, s. 91-92.

⁵⁰ B. Taras, *Słowo do słowa, zrobi się rozmowa, czyli kilka spostrzeżeń na temat rozmowy* [w:] *Porozmawiajmy o rozmowie. Lingwistyczne aspekty dialogu*, red. M. Kita, Katowice 2003, s. 40-41.

⁵¹ Ibidem, s. 42.

Pierwotną i najbardziej podstawową formą porozumiewania się jest dialog. Pojęcie to wywodzi się z języka greckiego (gr. *dialogos*) i oznacza „rozmowę”. Dialog jest rozmaicie definiowany w literaturze, ponieważ jest określeniem niezwykle szerokim i wykorzystywanym przez różne dziedziny nauki, m.in. filozofię, literaturoznawstwo, antropologię, psychologię czy językoznawstwo. Leksem DIALOG funkcjonuje w polszczyźnie od XVI wieku⁵².

Dialog to wymiana wypowiedzi pomiędzy dwiema osobami – nadawcą i odbiorcą – którego cechą charakterystyczną jest wymiennność ról⁵³. Dialog jest powszechnym sposobem komunikowania się ludzi w życiu codziennym, jest najważniejszym sposobem użycia języka i najbardziej typową formą tekstów mówionych⁵⁴. Dziecko już od pierwszych chwil swojego życia poprzez dialog wchodzi w społeczne interakcje, początkowo za pomocą środków niewerbalnych, a następnie za pomocą słów. Poprzez dialog dziecko poznaje świat i uczy się języka⁵⁵. Dopiero w 4. roku życia dziecko nabywa sprawność narracyjną oraz podejmuje próby budowania opowiadań, a dopiero około 10. roku życia nabywa umiejętność budowania opisu⁵⁶.

Wypowiedź dialogowa jest otwarta tematycznie. Oznacza to, że uczestnicy dialogu z łatwością mogą przechodzić od jednego wątku do drugiego, co sprawia, że rozmowa jest nieprzewidywalna zarówno pod względem treściowym, jak i pod względem czasu trwania. Uczestnicy dialogu posiadają nieświadomą wiedzę dotyczącą struktury interakcyjnej, a także zdolność wypełniania tejże struktury tworzywem werbalnym oraz gestyczno-mimicznym⁵⁷.

Aneta Załazińska wskazuje, że dialog to najważniejszy sposób interakcji międzyludzkiej i pojęcie to rozumie jako rozmowę, czyli sposób kontaktu między ludźmi, dzięki któremu następuje wymiana informacji lub myśli. Z kolei dyskursem nazywa użycie języka w zdarzeniach komunikacyjnych występujących realnie. Według Załazińskiej pojęcie dyskursu jest kategorią nadrzędną względem kategorii dialogu-rozmowy, a dialog twarzą w twarz – kategorią podrzędną wobec dialogu (rozmowy)⁵⁸.

⁵² Zob. A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1-2. Warszawa 2000.

⁵³ K. Ożóg, *Ustna odmiana...*, op. cit., s. 94.

⁵⁴ A. Wilkoń, *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice 1987, s. 46.

⁵⁵ Zob. S. Grabias, *Język w zachowaniach...*, op. cit., s. 321.

⁵⁶ Ibidem, s. 313.

⁵⁷ Ibidem, s. 321.

⁵⁸ A. Załazińska, *Niewerbalna struktura dialogu*, Kraków 2006, s. 12-13.

Niektórzy badacze w swoich pracach przyjmują, że termin *dyskurs* jest zarezerwowany dla języka mówionego, natomiast termin *tekst* dla słowa pisanego i drukowanego. Inni badacze posługują się tymi terminami wymiennie⁵⁹.

Konwersacja, dialog i rozmowa są podporządkowane działalności językowej człowieka, co podkreśla w swojej pracy Urszula Żydek-Bednarczuk. Autorka zaznacza, że rozmowa jest pojęciem węższym od dialogu. Rozmowa jest wynikiem naturalnej potrzeby psychicznej człowieka, występuje w odmianie mówionej⁶⁰, w kontakcie bezpośrednim w odmianie oficjalnej i nieoficjalnej, natomiast dialog może występować zarówno w odmianie pisanej, jak i mówionej. W rozmowie reguła interakcji i zmienności tematu jest luźna, zaś w konwersacji obowiązują ściśle zasady i maksymy⁶¹.

Jak twierdzi Michael Stubbs, *dialog* jest efektem społecznej interakcji. Badacz proponuje wymianę (*exchange*) jako najmniejszą jednostkę dialogową, w której po inicjacji dokonanej przez A (*Initiation*), następuje obligatoryjna odpowiedź B (*Response*), a wymiana uzyska wówczas postać schematyczną o strukturze: [I-R]⁶².

Termin „wymiana” rozumiany jest przez Stubbsa jako podstawowa jednostka dialogu o ściśle określonym, uporządkowanym szyku elementów składowych. Stałymi elementami wymiany są: inicjacja (I), ponieważ bez niej nie zaistnieje wymiana, oraz reakcja (R), bez której nie zaistnieje dialog. Inicjacja otwiera wymianę i może mieć różne formy m.in. prośby, rozkazu, twierdzenia, pytania lub polecenia. Reakcja jest obligatoryjna i spowodowana inicjacją. Coda (C) kończy wymianę i z pozoru wydaje się składnikiem nieobligatoryjnym, jednak nie zawsze tak jest, niekiedy istnieją sytuacje, kiedy coda jest wymagana, a nawet konieczna ze względu na pewne normy społecznych zachowań albo zasady dobrego wychowania. Wymiana jest sekwencją zamkniętą, w której dwa podmioty uczestniczą aktywnie – jedna ze stron inicjuje rozmowę, a druga reaguje. W wymianie trójelementowej, coda realizowana jest zawsze przez osobę inicjującą, a przez osobę reagującą tylko wtedy, gdy po inicjacji nastąpi reakcja⁶³.

⁵⁹ Ibidem, s. 12.

⁶⁰ U. Żydek-Bednarczuk wskazuje w swojej pracy, że rozmowa może też występować w formie pisanej między innymi w utworach literackich, które są stylizowane na mówione.

⁶¹ U. Żydek-Bednarczuk, *Struktura tekstu...*, op. cit., s. 14.

⁶² Zob. M. Stubbs, *Discours Analysis. The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*, Chicago 1983.

⁶³ J. Warchał, *Dialog potoczny a tekst*, Katowice, 1991, s. 43-49.

Wyróżniamy dwa kryteria wymiany – wewnętrzne i zewnętrzne⁶⁴.

Kryterium wewnętrzne rozpatruje budowę wymiany i jej elementy składowe. W obrębie tego kryterium wyróżniamy:

- 1) wymiany pełne (obecne są wszystkie elementy wymiany: I, R, C⁶⁵);
- 2) wymiany niewypełnione (brak elementu nieobligatoryjnego);
- 3) wymiany defektywne (brak elementu obligatoryjnego: R);
- 4) wymiany rozszerzone (obecność kilku reakcji — zwłaszcza w polilogu).

Kryterium zewnętrzne wyodrębnia takie wymiany, które wiążą się z poprzedzającym oraz następującym kontekstem, a także takie, które nie ukazują więzi z kontekstem:

- 1) wymiany niezależne kontekstualnie (wtrącone);
- 2) wymiany zależne kontekstualnie.

Wedle Jana Mukařovskiego istnieją trzy typy dialogu⁶⁶:

- dialog osobisty – w tym typie dialogu w głównej mierze ujawniają się elementy uczuciowe i wolicjonalne (np. kłótnia);
- dialog sytuacyjny – główny temat dialogu stanowi stosunek między osobami mówiącymi a sytuacją przedmiotową (np. rozmowa fachowców przy pracy);
- konwersacja – dialog swobodny jest niezależny od działań zewnętrznych i od zaangażowania wolicjonalnego czy emocjonalnego rozmówców.

Mukařovský zaznacza, że wskazane powyżej typy dialogu są niezwykle skrajne względem siebie, dlatego pomiędzy nimi istnieją typy pośrednie, przejściowe, np. pomiędzy konwersacją a dialogiem typem pośrednim jest dyskusja, a między dialogiem sytuacyjnym a konwersacją – pogawędka⁶⁷.

Wskazane powyżej typy dialogu oraz wszelkie jego formy przejściowe można znaleźć również w internecie, natomiast w każdym wypadku będzie można zaobserwować również specyfikę dialogów komputerowych. Pogawędki komputerowe, które zazwyczaj mają charakter konwersacji, odbywają się w „chatroomach”. Jan Grzenia zaznacza, że traktując dialog jako formę współdziałania, można uznać, że internet jest najbardziej dialogowy na tle innych mediów. Współdziałaniem może być na przykład wymiana plików komputerowych, na przykład muzycznych, filmowych czy graficznych, czy

⁶⁴ Ibidem, s. 53.

⁶⁵ I – inicjacja, R – reakcja, C – coda.

⁶⁶ J. Mukařovsky, *Wśród znaków i struktur. Wybór szkiców*, Warszawa 1970, s. 197.

⁶⁷ Ibidem, s. 95.

forma umieszczonego w danej witrynie WWW zbioru odnośników do innych stron internetowych. Potrzeba dialogu jest czymś naturalnym, dlatego internet stał się miejscem intensywnego dialogu, co wykształca własne formy dialogowe i specyficzne formy powiadamiania⁶⁸.

Wszelkiego rodzaju zaburzenia związane z posługiwaniem się znakami językowymi wpływają na przebieg i efektywność interakcyjnych zachowań człowieka⁶⁹. W postępowaniu diagnostycznym istotnym elementem jest ocenie interakcyjnych możliwości człowieka. Jeśli okaże się, że pacjent z jakichś przyczyn ma trudności w nabywaniu kompetencji, ich proces został zakłócony lub zostały one utracone, to wówczas zadaniem specjalisty jest wdrożenie odpowiednich procedur postępowania logopedycznego, ponieważ trudności te mają ogromny wpływ na funkcjonowanie człowieka w otaczającym go świecie i mogą generować problemy związane z wyrażeniem swoich potrzeb i intencji oraz porozumiewaniem się z innymi ludźmi.

Niezwyczajnie często rozmowa inicjowana jest poprzez formę pytania, a czasami po pytaniu inicjującym może pojawić się pytanie-reakcja (np. prośba o powtórzenie/sprecyzowanie pytania).

Barbara Boniecka wyróżnia następujące rodzaje pytań⁷⁰:

1. Pytanie protokolarne (wskazywanie, definiowanie, rozstrzyganie) – wyraża oczekiwanie nadawcy na zidentyfikowanie czegoś, np. osoby, obiektu nieosobowego, rodzaju wykonywanej czynności, identyfikacji cechy obiektu, celu i czasu. Na ogół pytania te wyrażają się poprzez wyrazy pytające: jak, kto, co, ile, jaki, gdzie, kiedy, dokąd, po co, co robi, co się dzieje itp.
2. Pytania wymagające odpowiedzi koncepcyjnych – pojawiają się wówczas, gdy odpowiedź ma mało wyraźny związek z pytaniem. Pojawia się w nich głównie wyraz pytający: jak? dlaczego?
3. Pytania wymagające odpowiedzi referujących – pełnią formę narracyjną, która przypomina opowiadanie. Celem tych pytań jest przedstawienie przez odbiorcę konkretnej fabuły i opowiedzenie jakiegoś zdarzenia czy historii.

⁶⁸ J. Grzenia, *Internet jako miejsce dialogu* [w:] *Porozmawiajmy o rozmowie: lingwistyczne aspekty dialogu*, red. M. Kita, J. Grzenia, Katowice 2003, s. 87-89.

⁶⁹ J. Panasiuk, *Interakcyjne zachowania osób z afazją* [w:] *Logopedia*, Lublin 2020, t. 49(2), s. 124.

⁷⁰ B. Boniecka, *Struktura i funkcje pytań w języku polskim*, Lublin 2000, s. 109-134.

4. Pytania dopingujące, ich celem jest zachęcenie odbiorcy do zabrania głosu. Wyrażają się poprzez pytania: jak myślisz? prawda? nieprawdaż?
5. Pole gramatyczne, czyli gramatyczna polaryzacja obu replik – homogeniczna relacja pomiędzy pytaniem a odpowiedzią.

3. Sprawności interakcyjne i komunikacyjne

Ze względu na bliskość znaczeniową i swego rodzaju chaos terminologiczny w literaturze pojawia się pewna tendencja do uwspólniania znaczenia pojęć interakcji, komunikacji i dyskursu. Głównym wyznacznikiem interpe-lacji jest sposób rozpatrywania relacji pomiędzy komunikacją a interakcją. Umiejętność uczestniczenia w procesie komunikowania się jest procesem długotrwałym i wymaga od uczestników posiadania wielu kompetencji szczegółowych, między innymi takich jak: słuchanie i analizowanie wypowiedzi rozmówcy, uwzględnienie punktu widzenia odbiorcy, ukierunkowanie i podtrzymywanie uwagi słuchacza, wypracowanie wspólnego systemu znaków, organizowanie wspólnego pola doświadczenia, stosowanie się do zasad zachowania podczas rozmowy (zasady retoryki interpersonalnej) i zasad używania języka podczas rozmowy (zasady retoryki tekstowej)⁷¹.

Istnieją pewne reguły interakcji językowej, które określone są przez ramy nakreślające formułę. Oznacza to, że kształt wypowiedzi zależy od tego, kto mówi, do kogo, w jakiej sytuacji i w jakim celu⁷². Niewątpliwie, niezbędnym komponentem procesu zdobywania języka jest istnienie człowieka w grupie społecznej, czyli jego socjalizacja. Jednostka musi także w pełni dysponować możliwościami biologicznymi i psychicznymi, ponieważ zakłócenie funkcjonowania którejs z tych sfer może przełożyć się na trudności językowe, np. niemożność opanowania języka, niemożność realizacji czy rozpad języka⁷³.

Istotnym warunkiem skuteczności interakcji jest kompetencja socjolingwistyczna i umiejętność „przełączania kodu”. Jak pisze Grabias: „językowo sprawny jest ten, kto umie w danym socjolekcie budować wypowiedzi

⁷¹ Zob. M. Kielar-Turska, *Rozwój sprawności językowych...*, op. cit., s. 39.

⁷² S. Grabias, *Język, poznanie...*, op. cit., s. 367.

⁷³ Ibidem, s. 368.

gramatycznie poprawne, a jeszcze bardziej sprawny ten, kto potrafi w razie potrzeby zmienić socjolekty – przechodzić z jednego na inne”⁷⁴.

Reguły językowe, którymi powinno kierować się podczas konwersacji, znacznie różnią się od tych funkcjonujących na poziomie zdania. Wobec tego sytuacja komunikacyjna obliuguje do znajomości zasad, które wyraźnie wykraczają poza proste rozumienie pojedynczych słów lub zdań.

Wzory zachowań, które regulują porządek interakcji, wyodrębniają się w zasadzie w każdej sytuacji społecznej. Dotyczy to przywileju rozpoczęcia i zakończenia interakcji, tempa, rodzaju obranego kodu, a także toku jej przebiegu. W teorii interakcji takie wzory nazwane są również „rolami społecznymi”, co wskazuje na to, że jest to czynnik stabilizujący zachowania. Wzory te wyjaśniają w znacznym stopniu ich przewidywalność i zależą od⁷⁵:

- trwałości kontaktu (pomiędzy uczestnikami interakcji może istnieć kontakt trwały, czyli taki, który się powtarza, lub kontakt nietrwały – jednorazowy albo sporadyczny);
- stopnia oficjalności kontaktu (kontakt może być realizowany w sytuacjach oficjalnych lub nieoficjalnych);
- społecznych rang uczestników interakcji (uczestnicy mogą pełnić w grupie społecznej rangi równorzędne albo może między nimi zachodzić relacja podrzędności i nadrzędności).

Komunikowanie to proces porozumiewania się ludzi, który wymaga swego rodzaju środków, czyli mediów⁷⁶. Termin „medium” (w liczbie mnogiej „media”) pochodzi od łacińskiego słowa, oznaczającego pośrednika, środek, przekaznik. W terminologii komunikologii „medium” oznacza narzędzie, które służy do przekazywania znaków, czyli jest to środek komunikowania⁷⁷. Według Marshalla McLuhana mowa jest medium myśli, a zatem może być wyrażana czy też transmitowana, a nawet utrwalana poprzez wykorzystanie innych mediów. Wobec tego zarówno pismo, jak i druk są mediami, ale medium druku zawiera w sobie medium pisma, a ono z kolei medium mowy⁷⁸.

⁷⁴ Ibidem, s. 369.

⁷⁵ S. Grabias, *Język w zachowaniach...*, op. cit., s. 213.

⁷⁶ McLuhan jako media rozumie technologię, będącą niejako przedłużeniem ludzkich zmysłów.

⁷⁷ T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie...*, op. cit., s. 11.

⁷⁸ T. Goban-Klas, *Pochwała medioznawstwa, czyli renesans McLuhana*, „Studia Medioznawcze” 2000, nr 1, s. 15.

Jak wskazuje Tomasz Goban-Klas rolę medium pełni⁷⁹:

- język naturalny,
- każdy system znaków (słowo mówione, gest, mimika, obraz),
- kod (opiera się na konwencjach i pozwala konstruować przekazy, np. kod Morse'a, sygnalizacja),
- nośnik sygnałów (np. wibracje powietrza, fale świetlne, a także wszelkiego rodzaju materiały, na których zostały utrwalone znaki, tj. papier, taśma filmowa, płyta gramofonowa),
- instrumenty, które pozwalają na powielanie, transmisję albo odbiór przekazu (prasa drukarska, radiostacja, odbiornik radiowy lub telewizyjny),
- instytucje tworzące przekazy (prasa, radio, telewizja).

Goban-Klas rozwinął zaprezentowaną przez Antoninę Kłosowską⁸⁰ klasyfikację środków komunikowania, opartą na skrzyżowaniu dwóch kryteriów – trwałości i mnogości przekazu, co pozwala odróżnić media:

- trwałe jednorodne (obraz, słowo pisane, nagranie magnetofonowe),
- trwałe wielokrotne (druk, reprodukcja, płyta gramofonowa),
- nietrwałe jednokrotne (słowo mówione, pieśń, gest, mimika),
- nietrwałe wielokrotne (telewizja, radio).

Zgodnie z przedstawionym powyżej podziałem środki przekazu są łączone w ciągi, dzięki którym można wykorzystywać właściwości każdego z nich, niepomniernie wzbogacając możliwości ludzkiego komunikowania⁸¹. W świetle tej klasyfikacji można dostrzec intermedialny charakter komunikacji w sieciach komputerowych, a zwłaszcza w internecie, który można uznać za swego rodzaju „supermedium” z uwagi na to, że może służyć za przekazywacz mediów zarówno trwałych, jak i nietrwałych⁸².

Większość rozmów ustnych jest efektem nieoficjalnych kontaktów interlokutorów i na ogół są to rozmowy prywatne i spontaniczne, poruszające dowolny temat, który często jest zmieniany. Rozmowy służbowe wynikające z oficjalnych kontaktów rozmówców, których rangi są nierównorzędne, zazwyczaj dotyczą ściśle określonego tematu, którego zarys przeważnie jest

⁷⁹ T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie...*, op. cit., s. 47.

⁸⁰ A. Kłosowska, *Spółeczna sytuacja komunikowania*, „*Studia Socjologiczne*” 1974, nr 4, s. 126.

⁸¹ T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie...*, op. cit., s. 49.

⁸² J. Grzenia, *Komunikacja językowa w internecie*, Warszawa 2007, s. 19.

wcześniej przemyślany. Podczas rozmowy oficjalnej, rozmówcy starają się mówić poprawnie i dbają o właściwy dobór warstwy leksykalnej⁸³. Wariant oficjalny wymaga większego wysiłku intelektualnego niż mówienie wariantem nieoficjalnym, który zazwyczaj jest czynnością mechaniczną, wymagającą mniejszej troski związanej z poprawnością wypowiedzi czy doбором słów⁸⁴.

Grabias wskazuje, że ze względu na możliwość kierowania się przewidywalnością zachowań, możliwe jest podzielenie sytuacji interakcyjnych w sposób następujący⁸⁵:

- rytualne – sytuacje te charakteryzują się pełną przewidywalnością, a reguły zachowań w tych sytuacjach zazwyczaj ustalone są instytucjonalnie i tak też korygowane, np. nabożeństwo kościelne, wykład uniwersytecki, rozprawa sądowa, mecz piłkarski;
- potoczne – obserwujemy tu względnie dużą przewidywalność zachowań, ustalonych poprzez wielokrotnie powtarzające się interakcje i korygowanych przez zmieniające się warunki życia codziennego, np. w sklepie, w aptece, na poczcie, na plaży;
- okazjonalne – właściwa jest im niewielka przewidywalność zachowań – w tym przypadku uczestnicy interakcji zobligowani są do samodzielnego ustalenia zachowania oraz sterowania swoimi reakcjami tak, jak np. w sytuacji wypadku samochodowego.

Sytuację interakcyjną można rozpatrywać dwojako, tzn. wąsko (układ uwarunkowań czasowych i przestrzennych) i szeroko (powtarzające się układy obligatoryjnych komponentów interakcji, tj. nadawców i odbiorców, wspólnie z pełnionymi przez nich rolami społecznymi, a także przenikającymi się wzajemnie intencjami, które są realizowane w jakimś czasie i w jakiejś przestrzeni⁸⁶.

Przebieg interakcji warunkowany jest przez poszczególne komponenty sytuacji⁸⁷:

1. Liczba rozmówców – dialogowe interakcje w kontaktach indywidualnych przeciwstawiają się polilogowym interakcjom ze zbiorowością.

⁸³ B. Taras, *Słowo do słowa, zrobi się rozmowa, czyli kilka spostrzeżeń na temat rozmowy* [w:] *Porozmawiajmy o rozmowie. Lingwistyczne aspekty dialogu*, red. M. Kita, Katowice 2003, s. 35-44.

⁸⁴ K. Ożóg, *Ustna odmiana języka ogólnego* [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 95.

⁸⁵ S. Grabias, *Język w zachowaniach...*, op. cit., s. 215.

⁸⁶ S. Grabias, *Język, poznanie...*, op. cit., s. 372.

⁸⁷ Ibidem, s. 372.

2. Czas rozmowy – może być spójny z czasem akcji lub się z nim rozmijać.
3. Miejsce rozmowy – wyróżnia się rozmowy w plenerze i w miejscach zamkniętych (te ostatnie różnicuje się ze względu na swobodę zachowań tj. w mieszkaniu, w urzędzie, w lokalu publicznym, w podróży).
4. Temat rozmowy – wyodrębnia się kręgi tematyczne, tj. autobiografia, dom, praca, nauka, usługi, życie kulturalne, ideologia, aczkolwiek hierarchia tych kręgów zależna jest od pewnych czynników (m.in. wykształcenia, zawodu czy płci). Ponadto pewne tematy stają się bardziej lub mniej ważne w zależności od etapu życia, na którym znajduje się człowiek.
5. Kanał przekazu informacji – wyodrębnia się dwa kanały przekazu informacji, a także dwa rodzaje tekstów, które są z nimi związane, tj. kanał słuchowy i tekst mówiony, oraz kanał wzrokowy i tekst pisany. W porównaniu do tekstu pisanego, tekst mówiony wymaga znajomości innych reguł interakcyjnych.
6. Gatunek wypowiedzi – wyróżnia się tu formy dialogowe i narracyjne. Dialog to struktura otwarta o nieprzewidywalnym przebiegu, natomiast forma narracyjna (opowiadanie lub opis) jest strukturą zamkniętą. Narracja wymaga znacznie większej sprawności interakcyjnej aniżeli uczestnictwo w dialogu. W wypowiedzi narracyjnej ujawniają się możliwości funkcjonowania człowieka w życiu społecznym – jego wiedza o świecie oraz sposób jego porządkowania (kompetencja kulturowa), wiedza językowa i sprawność w budowaniu zdań (kompetencja językowa) oraz umiejętność budowania wypowiedzi (kompetencja komunikacyjna).

Konwersacja jest jednym ze sposobów komunikowania się. Rozmówcy starają się wówczas dopasować swoje zachowanie językowe do wymogów sytuacji, w której się znajdują. Co więcej, aby czynność komunikacji językowej była efektywna, to zarówno nadawca, jak i odbiorca powinni posiadać wiedzę o języku, która jest konieczna do prawidłowego posługiwania się językiem naturalnym⁸⁸.

⁸⁸ U. Żydek-Bednarczuk, *Struktura tekstu...*, op. cit., s. 14.

4. Udział komunikacji werbalnej i niewerbalnej w interakcji językowej

Człowiek jest istotą społeczną a funkcjonowanie w środowisku społecznym wymaga od niego nawiązywania kontaktów interpersonalnych. Dzięki zdolności do komunikowania się człowiek może przekazać informacje, które związane są z zaspokojeniem podstawowych potrzeb, ale także jest w stanie wpłynąć na zachowanie innych ludzi poprzez wyrażenie postaw, opinii i sądów. Jeśli człowiek z jakiegoś powodu, pozbawiony jest możliwości komunikowania się, to wówczas nie przeprowadza wymiany informacji z innymi osobami, przez co jest niezdolny do prawidłowego rozwoju. Może to również wpłynąć na jego poczucie izolacji.

Termin „komunikowanie” pochodzi od łacińskiego czasownika *communico, communicare* (uczynić wspólnym, połączyć, naradzić się, przekazać wiadomość) i rzeczownika *communio* (wspólność, poczucie łączności)⁸⁹. Model mechanizmu komunikacji został przedstawiony przez Platona, a następnie wykorzystany przez Karla Bùhlera – niemieckiego psychologa i językoznawcę. Model komunikacji według Bùhlera wskazuje, że ktoś komuś przekazuje informację o kimś lub o czymś. Wobec tego model ten sygnalizuje, że w procesie komunikacji bierze udział co najmniej dwóch partnerów, pomiędzy którymi zachodzi akt mówienia (działalność werbalna), notabene implikuje ją znajomość tego samego języka, a także reguł kodowania i dekodowania⁹⁰.

W rozumieniu psychologicznym komunikacja interpersonalna to proces, który warunkuje przekaz, a także odbiór sygnałów na drodze werbalnej (mowa) i niewerbalnej (mimika, pantomimika, intonacja głosu)⁹¹. Komunikacja interpersonalna, to swego rodzaju sztuka porozumiewania się z innymi ludźmi, czyli proces zarówno przekazywania, jak i odbierania informacji, zachodzący między dwiema lub więcej osobami. Jak pisze Wincenty Okoń „podstawowy model komunikacji to dwaj partnerzy, z których jeden informację nadaje (kodowanie i emisja), drugi – tę ukrytą wiadomość odbiera (recepcja) i odczytuje (dekodowanie). Informacje mogą być przekazywane za

⁸⁹ K. Kumieniecki, *Słownik łacińsko-polski: według słownika Hermana Mengego i Henryka Kopii*, Warszawa 1973, s. 101.

⁹⁰ K. Bùhler, *Sprachtheorie*. Stuttgart, 1982. [Przedruk wydania z 1934 r.].

⁹¹ A. Augustynek, *Psychologia. Jak ślimak piął się pod górę*, Warszawa 2008.

pośrednictwem kanału optycznego, akustycznego, wizualnego”⁹². Efektywna komunikacja nie jest łatwym procesem i aby taka była, to obie strony, czyli nadawca i odbiorca, powinny znać te same kody przekazu, tj. językowy, parajęzykowy i pozajęzykowy, a także właściwie interpretować komunikaty⁹³. Podczas komunikacji następuje wymiana informacji pomiędzy nadawcą a odbiorcą i zakłada się, że przekazana informacja, czyli komunikat, który jest skończonym zbiorem znaków, ma wpłynąć na zmianę zachowania odbiorcy⁹⁴.

Komunikacja według Deirde Wilsona to zachowanie jednej osoby, czyli nadawcy, które wpływa na zachowanie innej osoby, czyli odbiorcy. Komunikacja ma charakter społeczny⁹⁵. Jeśli komunikat jest tworem działania intencjonalnego nadawcy, który go formułuje, oraz odbiorcy, który go odbiera, i jest wykładnikiem przekazywanej informacji, ma charakter językowy, niezależnie od swojej substancjalnej postaci (werbalnej lub niewerbalnej, tj. kinetycznej, proksemicznej czy wokalne)⁹⁶.

Włodzimierz Głodowski komunikowaniem nazywa „dynamiczny proces, polegający na wymianie, tzn. wysyłaniu i odbieraniu przekazów, w obrębie określonej sytuacji czy kontekstu”⁹⁷. Komunikowaniem niewerbalnym Głodowski nazywa „posługiwanie się przez komunikatorów rodzajami wizualnych, wokalnych i niewidzialnych systemów i subsystemów komunikowania, poprzez systematyczne kodowanie i dekodowanie niewerbalnych symboli i sygnałów w celu wymiany uzgodnionych znaczeń, w konkretnych komunikacyjnych kontekstach”⁹⁸. Znaki, o których wspomina Głodowski, mają charakter językowy, ponieważ na mocy językowych znaczeń odbiorca dostrzega je i interpretuje.

W swoich pracach Bożydar L.J. Kaczmarek wyodrębnia komunikację językową i niejęzykową, a także werbalną i niewerbalną. Według autora komunikacja językowa jest związana z użyciem kodu językowego, natomiast

⁹² W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001, s. 177.

⁹³ E. Gacka, *Specyfika komunikacji werbalnej i niewerbalnej dziecka z zespołem Aspergera w kontekście odgrywanej przez nie roli ucznia i kolegi*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2017, nr 19, s. 156.

⁹⁴ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001, s. 178.

⁹⁵ F.B. Mandal, *Nonverbal Communication in Humans*, „Journal of Human Behavior in the Social Environment” 2014, s. 417-421.

⁹⁶ J. Panasiuk, *Afazja a interakcja. TEKST – metaTEKST – konTEKST*, Lublin 2012, s. 682.

⁹⁷ W. Głodowski, *Bez słowa. Komunikacyjne funkcje zachowań niewerbalnych*, Warszawa 1999, s. 29.

⁹⁸ Ibidem.

porozumiewanie się niejęzykowe wymaga innych rodzajów kodów. W sferze komunikacji językowej badacz wyróżnia komunikację werbalną i niewerbalną, z tym że w jego opinii pojęcie komunikacji językowej jest zdecydowanie szersze, aniżeli pojęcie komunikacji werbalnej. Badacz wskazuje, że każdy akt komunikacji werbalnej, czyli słownej, jest zarazem aktem komunikacji językowej. Formą komunikacji językowej werbalnej jest mowa, natomiast niewerbalnym aktem porozumiewania się jest pisanie⁹⁹.

W komunikacji wykorzystujemy różne kody – językowy, parajęzykowy i pozajęzykowy. W porozumiewaniu językowym do komunikowania się używamy języka, w komunikacji parajęzykowej – melodię, akcent, rytm, a do komunikacji pozajęzykowej – mimikę, ruch ciała, gest, spojrzenie, proksymikę. W procesie komunikacji zazwyczaj wykorzystujemy wszystkie kody jednocześnie¹⁰⁰.

Zgodnie z definicją Waldemara Domachowskiego „komunikat niewerbalny to taki przekaz, który przebiega za pośrednictwem zmysłów, wykorzystując ich naturalne właściwości [...], inaczej mówiąc, za przekaz niewerbalny jest tu uważane to, co umożliwia odbiór i przekazanie informacji wyłącznie za pośrednictwem naturalnych właściwości zmysłów, a nie to, co wymagało uprzedniej specyficznej preparacji bodźców”¹⁰¹.

Komunikację niewerbalną określa się także jako „sposób, w jaki ludzie komunikują intencjonalnie bądź nieintencjonalnie, bez słów; wskaźniki niewerbalne obejmują mimikę, ton głosu, gesty, pozycję i ruchy ciała, dotyk i spoglądanie”¹⁰².

Przekaz niewerbalny jest źródłem informacji, a także integralnym elementem komunikacji; zdarza się, że jedynym jej elementem. Komunikaty niewerbalne, czyli znaki pozasłowne, które płyną z ludzkiego ciała („mowa ciała”), a współrozmówcy odbierają je polisensorycznie, pojawiają się niemalże w każdej rozmowie¹⁰³. Mark L. Hickson i Don W. Stacks uważają, że komunikacja niewerbalna jest nośnikiem postaw i informacji o przeżywanych emocjach oraz daje możliwość bezpośredniego kontrolowania procesu

⁹⁹ B.L. Kaczmarek, *Mózgowa organizacja mowy*, Lublin 1995.

¹⁰⁰ B. Kaczmarek, *Misterne gry w komunikację*, Lublin 2010.

¹⁰¹ W. Domachowski, *Psychologia społeczna komunikacji niewerbalnej*, Toruń 1993, s. 29.

¹⁰² E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna*, tłum. W. Domachowski, Poznań, 1994, s. 173.

¹⁰³ E. Kozak, *Komunikacja werbalna i niewerbalna w porozumiewaniu się międzykulturowym*, „Kultura i Edukacja” 2005, nr 4, s. 53.

komunikacji. Badacze zwracają jednak uwagę na to, że nie każde zachowanie niewerbalne jest komunikacyjne. Obejmuje tylko takie działania, które odbiorca podda interpretacji. Wobec tego zachowaniem komunikacyjnym można nazwać takie informacje, które można rozpatrywać w kategoriach oznaki, np. czerwienienie się, to oznaka wstydu¹⁰⁴.

Komunikacja niewerbalna, z uwzględnieniem aspektu sytuacyjnego, jest swego rodzaju uzupełnieniem przekazu werbalnego i nadaje mu wyrazistości. Sygnały niewerbalne dookreślają treści, które są przekazywane słowami. Z uwagi na fakt, że jednym z elementów komunikacji niewerbalnej (bezsłownej) jest język ciała, to – aby uznać komunikację za efektywną – niezbędna jest świadomość swojego ciała, a także spójność tego języka z wypowiedzianymi słowami. Komunikacja niewerbalna jest niebywale wieloznaczna i obserwuje się jej odmienną postać w różnych grupach społecznych i kulturach¹⁰⁵.

Mowa ciała zazwyczaj jest czymś nieświadomym, ale za jej pośrednictwem możemy wyrazić swoją postawę i emocje. Dzięki informacjom, które odbiorca czerpie z komunikacji pozasłownej nadawcy, może lepiej i efektywniej kontrolować proces komunikacji.

Dorota Dolińska wskazuje, że do komunikacji niewerbalnej zalicza się¹⁰⁶:

- Gestykulację, m.in. ruchy rąk, dłoni, głowy, stóp, korpusu ciała. Gestykulację można podzielić na wszystkie gesty i ekspresje mimiczne, ale również na takie akty niewerbalne, które można przełożyć na słowa (np. gesty oznaczające „OK”). Otwarta dłoń akcentuje szczerść zamiarów, a skrzyżowane ręce są wyrazem negatywnych uczuć. Potakiwanie głową, odbierane jest jako gest życzliwości.
- Dotyk – podanie ręki, poklepanie.
- Mimikę – krótkotrwałe wyrazy mimiczne, które pojawiają się na twarzy i wyrażają stan emocjonalny między innymi poprzez: uśmiech, grymas, marszczenie brwi. Czasami zdarza się, że wykorzystując mimikę staramy się zamaskować nasz stan emocjonalny.

¹⁰⁴ G. Osika, *Komunikacja niewerbalna*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, seria: Organizacji i Zarządzanie” 2008, z. 43, s. 151.

¹⁰⁵ D. Dolińska, *Mowa ciała jako aspekt komunikacji międzyludzkiej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, seria: Organizacji i Zarządzanie” 2013, z. 65, s. 102.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 103-116.

- Kontakt wzrokowy – utrzymywanie kontaktu wzrokowego jest sygnałem gotowości, do podjęcia wymiany informacji oraz oznaką zainteresowania rozmową. Zachowania te badane są także pod kątem długości trwania spojrzenia i częstotliwości. Według specjalistów, jeśli patrzymy sobie w oczy mniej niż 30% czasu rozmowy, to jest to sygnał, że nie interesuje nas poruszany temat. Dobry kontakt wzrokowy podczas rozmowy powinien trwać od 60 do 70%.
- Dystans fizyczny między rozmówcami – odległość między rozmówcami informuje o relacjach między partnerami dyskusji. Dystans fizyczny wyznacza się poprzez cztery strefy przestrzeni psychologicznej:
 - intymny (od 0 – 45 cm) – obserwuje się u ludzi, którzy są ze sobą w bliskim kontakcie emocjonalnym, natomiast jeśli ktoś obcy stanie w tak bliskiej odległości, odbierane jest to jako zagrożenie;
 - osobisty (od 45 do 120 cm) – podczas codziennego komunikowania się;
 - społeczny (od 120 do 360 cm) – służy do oficjalnych kontaktów;
 - publiczny (więcej niż 360 cm) – na przykład w trakcie zebrań lub spotkań.
- Pozycję ciała – sposób, w jaki stoimy, chodzimy, siedzimy, a także napięcie lub rozluźnienie.
- Dźwięki parajęzykowe (paralingwistyczne) – obejmują głosowe, ale niewerbalne dźwięki paralingwistyczne porozumiewania się – cechy głosowe (wysokość, natężenie), tempo mówienia, a także inne zakłócenia płynności mowy: śmiech, płacz, chrząkanie, westchnienia, mlaskanie oraz przerywniki retardacyjne na przykład „eee”, „yyy” i inne odgłosy.
- Prozodię – barwa i wysokość głosu, intonacja, tempo mówienia, pauzy, akcent logiczny, rytm.
- Wygląd fizyczny – wskazuje na przywiązanie wagi do spotkania, a także do osób, z którymi się spotykamy. Wyraża się m.in. przez makijaż, uczesanie i ubiór.
- Organizację otoczenia – umeblowanie, architektura.

Już na etapie niemowlęstwa dzieci stosują komunikację niewerbalną po to, by włączyć się w konwersację z matką lub inną osobą. Wykorzystują do tego środki, takie jak: spojrzenia, gesty, a także wokalizy, za pomocą których wyrażają swoje prośby, pytania lub stwierdzenia. Dorosły również wykorzystuje środki niewerbalne podczas komunikacji z niemowlęciem –

gestykuluje, uśmiecha się lub wykonuje ruchy głową¹⁰⁷. Dziecko, zanim zacznie używać słów, najpierw tworzy zestawienia gestów, które następnie łączy ze słowem, a dopiero później przechodzi do łączenia słów i tym samym wchodzi w etap dwuwyrazowej mowy. Zintegrowanie gestu ze słowem może mieć właściwości wzmacniające, wówczas gest dostarcza taką samą informację co słowo lub ma charakter dopełniający, kiedy to gest dostarcza inne znaczenie niż słowo¹⁰⁸.

Sygnały niewerbalne, takie jak gesty, postawa ciała lub wyraz twarzy, mogą pozostawać pod świadomą kontrolą osoby mówiącej, natomiast w większości przypadków, sygnały niewerbalne nie są kontrolowane w tak świadomy sposób jak sygnały werbalne. Sygnały niewerbalne podlegają funkcji metakomunikacyjnej, a ta niezbędna jest do osiągnięcia wysokiej jakości komunikacji, dzięki której osoba mówiąca dostarcza dodatkowe sygnały wyjaśniające zamiar oraz znaczenie przekazu. Oczywiście zarówno sygnały werbalne, jak i niewerbalne mogą służyć funkcji metakomunikacyjnej, jednak w umyśle osoby, która otrzymuje przekaz, to sygnały niewerbalne mają pierwszeństwo¹⁰⁹.

Głównym źródłem informacji o przeżywanych emocjach jest ludzka twarz, która stanowi również ogromny potencjał komunikacyjny, bowiem za jej pośrednictwem możliwe jest przekazywanie wzmocnień pozytywnych, takich jak zainteresowanie, zaangażowanie, a także wzmocnień negatywnych – brak zainteresowania, wycofanie¹¹⁰.

Istotną rolę w inicjowaniu relacji interpersonalnych ogrywają oczy, ponieważ informują o gotowości do komunikowania się. Kontakt wzrokowy sygnalizuje, że dwoje ludzi zwraca na siebie uwagę. Takie zachowanie wzrokowe zazwyczaj konieczne jest dla rozpoczęcia lub podtrzymania interakcji społecznej i wyrażenia obopólnego zainteresowania sobą. Gdy wzrasta zainteresowanie rozmówcą, wówczas źrenice rozszerzają się, natomiast gdy spada, źrenice się zwężają¹¹¹.

Znaki niewerbalne pełnią wiele funkcji w przebiegu komunikowania się. Jedną z najbardziej rozpowszechnionych klasyfikacji jest podejście Paula

¹⁰⁷ M. Kiełar-Turska, *Rozwój sprawności językowych...*, op. cit., s. 40.

¹⁰⁸ Ibidem, s. 42.

¹⁰⁹ D.G. Leathers, *Komunikacja niewerbalna. Zasady i zastosowania*, Warszawa 2007, s. 45.

¹¹⁰ Ibidem, s. 50.

¹¹¹ Ibidem, s. 79.

Ekmana i Wallace Friesena, które pokazuje najistotniejsze różnice, zachodzące między kodem werbalnym i niewerbalnym. Ekman i Friesen wyróżniają pięć zasadniczych funkcji, które określane są także mianem modelu kinetycznego¹¹²:

1. Emblematy – odgrywają taką samą rolę jak wypowiedź, ponieważ przekazują znaczenia. Są to wyuczone znaki ruchowe, które wykorzystywane są wówczas, gdy językowe porozumiewania się nie jest możliwe lub wówczas, gdy chcemy je rozbudować (na przykład przesłanie pocałunku/puszczenie oka jako okazanie sympatii czy pokazanie języka jako lekceważenie).
2. Ilustratory – to zachowania obrazujące to, o czym się mówi. Podczas rozmowy mogą to być komentarze, które podkreślają pewne słowa lub pomagają w dokładniejszym sprecyzowaniu niejasnych myśli (na przykład zaciśnięcie pięści, które towarzyszy negatywnym emocjom).
3. Wskaźniki emocji – komunikaty, które demonstrują przeżywane stany. Tych zachowań jest niezwykle dużo i charakteryzują się przekazywaniem stanów emocji między innymi poprzez intonację, mimikę, gestykulację czy rodzaj spojrzenia.
4. Regulatory – polepszają relację pomiędzy osobami rozmawiającymi na przykład poprzez mimikę, ruchy rąk, postawę ciała, sposób patrzenia (podniesienie ręki oznacza chęć wyrażenia swojego zdania, unikanie kontaktu wzrokowego, wyraża niechęć do wypowiadania się, skinienie głową, to zachęta, aby osoba mówiąca kontynuowała wypowiedź).
5. Adaptatory – pomagają w osiągnięciu komfortowej pozycji podczas konwersacji (na przykład poprawianie się na krześle, odchrząkiwanie przed zabraniem głosu, zmiana pozycji ułożenia nóg lub rąk – w ten sposób próbujemy uzyskać właściwą pozycję podczas rozmowy).

Działania, które podejmuje jednostka podczas komunikacji nie ograniczają się jedynie do wytwarzania znaków werbalnych, czyli słów, ponieważ integralnym elementem dialogu są także znaki niewerbalne, będące również nośnikami znaczeń i intencji komunikacyjnych¹¹³. W procesie komunikacji bardzo ważną rolę stanowi również umiejętność koncentracji i zaangażowanie

¹¹² A. Frączak, *Komunikacja interpersonalna*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2012, t. IX, s. 127-128.

¹¹³ A. Załazińska, *Niewerbalna struktura dialogu*, Kraków 2006, s. 7.

jednostki w trakcie rozmowy z drugą osobą. Joann Baney wskazuje również, że jedną z podstawowych umiejętności komunikacyjnych jest aktywne słuchanie, dzięki któremu możliwe jest przetwarzanie i interpretowanie informacji.

Człowiek, by sprawnie i właściwie funkcjonować w społeczeństwie, musi posiadać odpowiednie kompetencje komunikacyjne, ponieważ proces komunikacji jest efektywny wówczas, gdy odbiorca rozumie przekazywane mu informacje zgodnie z intencjami nadawcy¹¹⁴. Czasami pojawiają się pewne czynniki lub ograniczenia na przykład biologiczne lub psychiczne, które utrudniają komunikację. Tak dzieje się w przypadku osób z różnego rodzaju niepełnosprawnościami czy zaburzeniami rozwojowymi, w tym z zespołem Aspergera (ZA). Na skutek braku lub zaburzenia tychże kompetencji i doboru nieodpowiednich słów, może dojść do niewłaściwego zrozumienia komunikatu przez jednostkę i wówczas mogą pojawić się różnego rodzaju bariery komunikacyjne, które wpłyną zakłócająco na tenże proces.

¹¹⁴ D. Dolińska, *Mowa ciała...*, op. cit., s. 102.

Rozdział II.

Zespół Aspergera jako zaburzenie neurorozwojowe

1. Rys historyczny, przegląd współczesnych badań i zagadnienia klasyfikacyjne

Zespół Aspergera to „nieprawidłowość rozwojowa o podłożu neurologicznym, której przyczyny na ogół nie są znane”¹¹⁵. Trudności osób z zespołem Aspergera dotyczą obszarów związanych z językiem i komunikacją, specyficznych zainteresowań, powtarzalnych i sztywnych wzorców aktywności, trudności z akceptacją zmian oraz trudności w funkcjonowaniu społecznym. Zespół Aspergera jest zaburzeniem, nieuleczalnym farmakologicznie i trwa przez całe życie, aczkolwiek psychopatologiczny obraz zmienia się w ciągu życia jednostki¹¹⁶. Wskazane powyżej trudności w konsekwencji wpływają na zakłócenie interakcji społecznych.

Badacze z różnych dziedzin naukowych od lat interesują się zaburzeniami ze spektrum autyzmu. W latach czterdziestych XX wieku Leo Kanner i Hans Asperger opisywali nowe jednostki kliniczne, które charakteryzowały się tym, że pacjenci wykazywali zaburzenia relacji społecznych i komunikacji. Prace obu badaczy przebiegały niezależnie od siebie i mimo że obaj kształcili się w Wiedniu, to nigdy się nie spotkali¹¹⁷.

W 1943 r. amerykański psychiatra Kanner opisał 11 dzieci, u których w bardzo wczesnym okresie życia pojawiły się charakterystyczne trudności w rozwoju, m.in. wyraźne autystyczne wycofanie, brak mowy lub specyficzne zaburzenia mowy, pragnienie zachowania niezmienności, stereotypie, dysharmonie rozwoju poznawczego. Pierwsze niepokojące symptomy w rozwoju

¹¹⁵ M. Charbicka, *Dziecko z zespołem Aspergera*, Warszawa 2015, s. 13.

¹¹⁶ J. Panasiuk, M.M. Kaczyńska-Hałyj, *Postępowanie logopedyczne w przypadku osób dorosłych z zespołem Aspergera* [w:] *Logopedia standardy postępowania logopedycznego*, red. S. Grabias, J. Panasiuk, T. Woźniak, Lublin 2015, s. 518.

¹¹⁷ Zob. U. Firth, *Autyzm i zespół Aspergera*, Warszawa 2005, s. 12.

dzieci, które opisywał Kanner pojawiały się w 1. roku życia, natomiast pełny obraz autyzmu był obecny przed 3. rokiem życia¹¹⁸. Kanner wprowadził wówczas nazwę *autyzm dziecięcy* i opisał typ zaburzenia, które dotychczas nie było rozpoznawane jako jednostka kliniczna¹¹⁹.

Pacjenci, których opisywał austriacki psychiatra Asperger w 1944 r., wykazywali zaburzenia w zakresie interakcji społecznych i komunikacji, stereotypowe wzorce zachowań, występowanie szczególnych zainteresowań i niezwykłych umiejętności, a także tendencje do izolowania się czy przywiązanie do niezmienności otoczenia oraz brak empatii. Mowa u tych pacjentów była rozwinięta na dobrym poziomie, aczkolwiek obserwowano pewne ubóstwo w sferze intonacji i wartości komunikacyjnej. Wymienione powyżej trudności na ogół były jednak mniej nasilone, aniżeli te, które obserwował Kanner u swoich pacjentów, dlatego zespół Aspergera określany jest jako łagodna postać autyzmu. Osoby z zaburzeniami ze spektrum autyzmu wykazują mniejsze zdolności językowe, natomiast osoby z zespołem Aspergera mają wysoko rozwinięte funkcje poznawcze i dlatego potrafią świadomie kompensować swoje niektóre braki i trudności. Mimo licznych badań w dalszym ciągu wiedza dotycząca możliwości osób z zespołem Aspergera jest niewystarczająca i potrzebne są dalsze obserwacje.

W odniesieniu do kryteriów diagnostycznych, różnice, które występują pomiędzy zespołem Aspergera a autyzmem, mają związek z rozwojem językowym. Rozwój mowy u osób z zespołem Aspergera przebiega prawidłowo, natomiast u osób z autyzmem jest opóźniony. Zarówno Kanner, jak i Asperger za główną cechę autyzmu uznawali ubóstwo interakcji społecznych, nieudolność komunikacji, podkreślali stereotypowe zachowania, izolowanie się, szczególne zainteresowania, niezwykłe umiejętności i opór wobec zmian. Obaj badacze nalegali na oddzielenie autyzmu od schizofrenii wieku dziecięcego¹²⁰.

Asperger określał to zaburzenie jako „psychopatia autystyczna” oraz „zaburzenia schizoidalne okresu dzieciństwa”¹²¹. Określenie „zespół Aspergera” zostało użyte po raz pierwszy w 1981 r. przez Lornę Wing (brytyjską psychiatrę, specjalizującą się w spektrum zaburzeń autystycznych), tworząc

¹¹⁸ Zob. J. Komender, G. Jagielska, A. Bryńska, *Autyzm i zespół Aspergera*, Warszawa 2014.

¹¹⁹ U. Firth, *Autyzm...*, op. cit., s. 1.

¹²⁰ Ibidem, s. 17-18.

¹²¹ J. Świącicka, *Uczeń z zespołem Aspergera. Praktyczne wskazówki dla nauczyciela*, Kraków 2010, s. 11.

nową kategorię diagnostyczną ze spektrum autyzmu¹²². Wcześniej to pojęcie nie funkcjonowało w nomenklaturze medycznej. W 1981 r. Wing opisała w swojej publikacji trzydzieści cztery przypadki osób z autyzmem w wieku od 5 do 35 lat, których opis przypominał ten przedstawiony przez Aspergera. W 1983 r. Wing opisała kliniczne cechy zespołu, wskazując na:

- brak empatii,
- niewłaściwy w danej sytuacji typ reakcji,
- ubogą komunikację werbalną,
- głębokie zaabsorbowanie pewnymi tematami,
- niezdarność¹²³.

Christopher Gillberg w 1989 r. zaproponował, by kryteria diagnostyczne zespołu Aspergera obejmowały sześć objawów, tj.:

- Ciężkie upośledzenie wzajemnych interakcji społecznych (przynajmniej dwa z następujących):
 - niezdolność do interakcji z rówieśnikami;
 - brak chęci nawiązywania interakcji z rówieśnikami;
 - brak rozumienia sygnałów społecznych;
 - niewłaściwe społeczne i emocjonalne zachowania.
- Całkowicie pochłaniające wąskie zainteresowania (przynajmniej jedno z następujących):
 - wykluczenie innych działań;
 - powtarzające się zaangażowanie w daną aktywność;
 - więcej odtwarzania niż działań celowych.
- Narzucane codziennych zajęć i zainteresowań (przynajmniej jedno z następujących):
 - sobie, w różnych aspektach życia;
 - innym.
- Zaburzenia mowy i języka (przynajmniej trzy z następujących):
 - opóźniony rozwój;
 - powierzchownie doskonały, ekspresyjny język;
 - formalny, pedantyczny język;

¹²² K. Jakuszkowiak-Wojten, M. Swinarska-Naumiuk, A. Burkiewicz, P. Pankiewicz, *Zespół Aspergera – opis przypadku*, „Psychiatria” 2007, t. 4, nr 1, s. 33-38.

¹²³ M. Charbicka, *Dziecko...*, op. cit., s. 13.

- dziwna prozodia, osobliwe cechy głosu;
- upośledzenie rozumienia, obejmujące błędną interpretację znaczeń dosłownych i ukrytych.
- Zaburzenia komunikacji niewerbalnej (przynajmniej jedno z następujących):
 - ograniczona gestykulacja;
 - niezdarna lub niezręczna mowa ciała;
 - ograniczona mimika twarzy;
 - niewłaściwa ekspresja;
 - osobliwe, chłodne spojrzenie.
- Niezdarność ruchowa:
 - słabe wykonywanie zadań w czasie badań neurorozwojowych¹²⁴.

Kryteria charakteryzujące zespół Aspergera przez wiele lat nie były ściśle określone. Po raz pierwszy diagnoza ta została opublikowana w 1993 r. przez Światową Organizację Zdrowia (World Health Organization) w dziesiątym wydaniu *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems* – ICD-10 (Międzynarodowej Statystycznej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych), a w 1994 r. zespół Aspergera został formalnie uznany za kryterium chorobowe przez Amerykańskie Towarzystwo Psychiatryczne (American Psychiatric Association), które opublikowało czwarte wydanie *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* – DSM-IV (*Diagnostyczny i statystyczny podręcznik zaburzeń psychicznych*). Wówczas po raz pierwszy obie te klasyfikacje wzięły pod uwagę zespół Aspergera jako jedno z kilku całościowych zaburzeń rozwojowych i w obu klasyfikacjach kryteria diagnostyczne były bardzo podobne¹²⁵.

Kryteria diagnostyczne dotyczące zespołu Aspergera według klasyfikacji DSM-IV obejmowały:

- Jakościowe upośledzenie interakcji społecznych (przynajmniej dwie z następujących):
 - znaczące upośledzenie zachowań niewerbalnych, takich jak spojrzenie w oczy, mimika, mowa ciała, gesty;

¹²⁴ T. Attwood, *Zespół Aspergera. Kompletny przewodnik*, Gdańsk 2021, s. 46-47.

¹²⁵ Zob. J. Komender, G. Jagielska, A. Bryńska, *Autyzm i zespół Aspergera*, Warszawa 2014.

- brak relacji rówieśniczych odpowiednich dla danego poziomu wiekowego;
- brak spontanicznego poszukiwania okazji do dzielenia się radością, zainteresowaniami czy osiągnięciami z innymi osobami;
- brak wzajemności w kontaktach społecznych lub emocjonalnych.
- Ograniczone, powtarzające się i stereotypowe wzorce zachowania, zainteresowań i działań (przynajmniej jeden z następujących):
 - zaabsorbowanie jednym lub kilkoma stereotypowymi i ograniczonymi wzorcami zainteresowań, odbiegającym od normy ze względu na intensywność lub koncentrację;
 - sztywne trzymanie się specyficznych, нефunkcjonalnych działań rutynowych i rytuałów;
 - stereotypowe i powtarzalne manieryzmy ruchowe;
 - uporczywe zaabsorbowanie elementami przedmiotów.
- Zakłócenia są przyczyną istotnego klinicznie upośledzenia funkcjonowania społecznego, zawodowego albo innego, równie ważnego.
- Nie występuje istotne klinicznie ogólne opóźnienie w rozwoju języka (posługiwanie się słowami przed końcem 2. roku życia, a frazami przed 3. rokiem życia).
- Nie występuje istotne klinicznie ogólne opóźnienie rozwoju poznawczego ani rozwoju odpowiednich do wieku umiejętności samoobsługowych, zachowań adaptacyjnych (z wyjątkiem interakcji społecznych) i zainteresowania otoczeniem w dzieciństwie.
- Niespełnione są kryteria innego całościowego zaburzenia rozwojowego ani schizofrenii¹²⁶.

Wśród kryteriów diagnostycznych zespołu Aspergera zaproponowanych przez Gillberga znajduje się opóźniony rozwój mowy. Tymczasem według kryteriów DSM-IV zespół Aspergera stwierdzamy, jeśli „nie występuje istotne klinicznie ogólne opóźnienie w rozwoju języka”. Wobec tego, jeśli obserwujemy u dziecka opóźniony rozwój mowy, to wówczas diagnozą nie jest zespół Aspergera, tylko autyzm. Wielu logopedów i klinicystów nie zgadzało się z tym kryterium, ponieważ zgodnie z etapami rozwoju mowy, pierwsze słowa pojawiają się około 1. roku życia, a krótkie zdania około 2.

¹²⁶ T. Attwood, *Zespół Aspergera...*, op. cit., s. 51.

roku życia. Zatem kryteria zawarte w DSM-IV opisywały dziecko, które wykazywało opóźnienie rozwoju mowy.

W 2015 r. wydano DSM-V¹²⁷, które obowiązuje do chwili obecnej. W tej klasyfikacji zrezygnowano z terminu „całościowe zaburzenia rozwoju” (CZR) i zastąpiono je pojęciem „spektrum zaburzeń autystycznych” (ang. *autism spectrum disorders* – ASD), bez podania osobnych kryteriów diagnostycznych. To znaczy, że połączono cztery całościowe zaburzenia rozwoju: zaburzenia autystyczne, zespół Aspergera, dziecięce zaburzenia dezintegracyjne i całościowe zaburzenia rozwojowe w jedno: zaburzenie ze spektrum autyzmu. American Psychiatric Association uzasadniło tę decyzję tym, że objawy wskazanych powyżej zaburzeń stanowią kontinuum, od łagodnych do ciężkich.

Zespół Aspergera w międzynarodowej klasyfikacji ICD-10 charakteryzowany jest jako zaburzenie neuropsychiatryczne, którego główną manifestacją jest nieprawidłowość w zakresie interakcji społecznych. Inne cechy obejmują słabe zdolności werbalne i motoryczne, wycofanie społeczne oraz stereotypowy repertuar zainteresowań i aktywności¹²⁸.

W Polsce obowiązuje Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych ICD-10, którą opracowała Światowa Organizacja Zdrowia (WHO). Zespół Aspergera w klasyfikacji ICD-10¹²⁹ znajduje się pod numerem F 84.5 i należy do całościowych zaburzeń rozwojowych, odznaczających się specyficznymi objawami psychopatologicznymi, które są typowe dla spektrum autyzmu.

Zgodnie z ICD-10 zespół Aspergera „[...] to zaburzenie [...], charakteryzujące się takimi samymi nieprawidłowościami w zakresie interakcji społecznych jak autyzm, a także ograniczonym, stereotypowym repertuarem zainteresowań i aktywności. Od autyzmu różni się przede wszystkim brakiem ogólnego opóźnienia lub upośledzenia rozwoju mowy i funkcji poznawczych. Zaburzeniu temu często towarzyszy wyraźna niezgrabność i tendencja do utrzymywania się zaburzeń w wieku młodzieńczym i w życiu dorosłym.

¹²⁷ Klasyfikacja Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego DSM-V (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) zawiera kategorię spektrum autyzmu. W niniejszej pracy powołuję się na obowiązujące aktualnie w Polsce kryteria (ICD-10).

¹²⁸ 2021 ICD-10-CM Diagnosis Code F84.5: Asperger's syndrome (icd10data.com).

¹²⁹ Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania w ICD-10. Badawcze kryteria diagnostyczne, red. S. Pużyński, J. Wciórka, Warszawa 2007.

W początkach wieku dojrzałego pojawiają się sporadycznie epizody psychotyczne”¹³⁰.

Rozpoznanie zespołu Aspergera stawia lekarz psychiatra na podstawie przeprowadzonego wywiadu oraz obserwacji pacjenta. Według klasyfikacji ICD-10 zespół Aspergera można rozpoznać, jeśli spełnione są następujące kryteria:

- a) brakuje istotnego klinicznie opóźnienie w zakresie języka mówionego i rozumienia języka lub rozwoju czynności poznawczych:
 - do 2. roku życia lub wcześniej dziecko wypowiadało pojedyncze słowa oraz wypowiadało komunikatywne wyrażenia do 3. roku życia lub wcześniej,
 - fazy rozwoju ruchowego mogą być nieco opóźnione,
- b) występują jakościowe nieprawidłowości w zakresie wzajemnych interakcji społecznych,
- c) występują nasilone, wyizolowane zainteresowania albo stereotypowe wzorce zachowania, aktywności,
- d) zaburzenia nie można traktować jako innej z postaci całościowych zaburzeń rozwojowych, prostej schizofrenii, zaburzenia typu schizofrenii, zaburzeń obsesyjno-kompulsyjnych, osobowości anankastycznej, zaburzeń przywiązania w dzieciństwie¹³¹.

Wśród cech diagnostycznych zespołu Aspergera wyróżnia się:

- niedojrzały i jednostronny typ interakcji społecznych,
- upośledzenie empatii,
- nieadekwatne wyrażanie i rozpoznawanie emocji innych osób,
- pedantyczny, encyklopedyczny język,
- schematyzm wypowiedzi,
- dosłowność w odbiorze języka,
- ubogą komunikację niewerbalną,
- impulsywność,

¹³⁰ Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych WHO 2008, t. 1, s. 249.

¹³¹ Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zachowania w ICD-10. *Badawcze kryteria diagnostyczne*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Uniwersyteckie Wydawnictwo Medyczne „Vesalius”, Kraków–Warszawa 2007. Zob. K. Jakuszkowiak-Wojten, M. Swinarska-Naumiuk, A. Burkiewicz, P. Pankiewicz, *Zespół Aspergera – opis przypadku*, „Psychiatria” 2007, nr 1, t. 4, s. 33-38.

- zaburzenia intonacji i akcentu,
- silne skupianie się na własnych zainteresowaniach, uporczywe trzymanie się pewnych tematów,
- trudności z zachowaniem rytmu komunikacyjnego,
- niezgrabność ruchową, „dziwaczną postawę”¹³².

Obecnie trwają prace i konsultacje z krajami członkowskimi WHO nad przygotowaniem i wdrożeniem klasyfikacji ICD-11, w której kryteria diagnostyczne byłyby zawężone. Obowiązujący dotąd termin „całościowe zaburzenia rozwojowe” (CZR) ma być zastąpiony terminem „zaburzenia ze spektrum autyzmu” (ASD).

Grabias w logopedycznej klasyfikacji zaburzeń mowy, ujmuje autyzm w grupie zaburzeń mowy związanych z niewykształconymi sprawnościami percepcyjnymi i w związku z tym zaznacza, że procedurę postępowania logopedycznego należy oprzeć na budowaniu kompetencji językowej, komunikacyjnej i poznawczej (kulturowej), a usprawnianie realizacyjne stanie się procedurą wtórną. Grabias łączy autyzm z zespołem Aspergera i tłumaczy, że tworzą „spektrum autystyczne”, ze względu na pewne podobieństwa zachowań osób, które dotknięte są tymi zaburzeniami¹³³.

Niektóre dzieci były diagnozowane późno, bo nawet po 8. roku życia, ponieważ często wysoka inteligencja tych dzieci maskowała zakres ich problemów związanych z komunikacją społeczną¹³⁴. Do okresu dojrzewania wiele z nich uświadamia sobie swoją odmienność od rówieśników, a także istnienie całej sfery relacji międzyludzkich, z których są wyłączone¹³⁵.

W ciągu ostatnich lat znacznie obniżyło się kryterium wieku stawiania diagnozy zespołu Aspergera, ponieważ coraz częściej zdarza się, że taką diagnozę otrzymują dzieci 3- i 4-letnie. Na tak wczesnym etapie rozwoju dziecka niepokój może wzbudzić między innymi: brak gestu wskazywania, nieumiejętność dzielenia wspólnego pola uwagi, fiksacje na przedmiotach, nadwrażliwość na bodźce sensoryczne, obojętność emocjonalna, trudności z wykorzystaniem zabawy symbolicznej, ograniczona/uboga gestykulacja, niezdarność

¹³² E. Gacka, *Specyfika komunikacji...*, op. cit., s. 159-160.

¹³³ S. Grabias, *Postępowanie logopedyczne. Standardy terapii* [w:] *Logopedia. Standardy postępowania logopedycznego*, red. S. Grabias, J. Panasiuk, T. Woźniak, Lublin 2015, s. 54.

¹³⁴ Zob. S.-J. Blakemore, U. Firth, *Jak uczy się mózg*, Kraków 2008, s. 98-99.

¹³⁵ U. Firth, *Autyzm...*, op. cit., s. 10. Takie obserwacje poczynił Kanner (1971) w swoich badaniach podłużnych na grupie jedenaściora dzieci opisanych w 1943 roku.

ruchowa, schematyczność i trudność zaakceptowania zmian (każde działanie, plan dnia musi być wcześniej uzgodnione), a także dynamiczny rozwój mowy. Zazwyczaj dzieci w okresie adolescencji mają już postawioną diagnozę¹³⁶.

Objawy zaburzeń występujących u osób z zespołem Aspergera, stają się wyraźniejsze na etapie dorastania, ponieważ wzrastają wówczas wymagania społeczne¹³⁷. Każda osoba z zespołem Aspergera jest inna i zachowuje się inaczej (zależne jest to od pory dnia, nastroju, zainteresowań itp.). Nie ma dwóch takich samych osób z zespołem Aspergera i z takim samym natężeniem objawów. Obserwuje się, że u niektórych osób w wieku dorosłym symptomy zaburzenia są mniej widoczne, ponieważ rozpoznają swoje ograniczenia i starają się kompensować swoje deficyty.

Nastolatkom z zespołem Aspergera często odczuwają potrzebę nawiązywania relacji z innymi ludźmi, natomiast mają problem z odczytaniem ich zachowania, co przekłada się na brak pewności siebie w kontaktach z rówieśnikami. Ponadto niedojrzałość społeczna w okresie adolescencji może wzbudzać niezyczliwe komentarze ze strony innych osób, a te mogą doprowadzić do stanów depresyjnych i pogłębić wycofywanie się z kontaktów z rówieśnikami, a także nasilić izolację społeczną¹³⁸.

Od kilkudziesięciu lat prowadzone są badania, w których naukowcy próbują ustalić etiologię powstawania zaburzenia, ale jak dotąd nie udało się ustalić przyczyny jego występowania, ponieważ u jego podłoża leżą złożone czynniki. Wielu badaczy wskazuje na predyspozycje genetyczne i czynniki środowiskowe, które mogą stanowić elementy aktywizujące zachowania autystyczne i skłaniać się ku koncepcji polietiologicznej¹³⁹.

Wskazuje się na dowody potwierdzające związek występowania zespołu Aspergera z uwarunkowaniami genetycznymi. Asperger zauważył, że cechy tego zaburzenia występowały u rodziców jego małych pacjentów. Prowadzone w tym zakresie badania wykazały, że 20% ojców i 5% matek dzieci z zespołem Aspergera także ma to zaburzenie. Okazuje się, że ponad dwie trzecie dzieci z zespołem Aspergera, ma w rodzinie kogoś o podobnym profilu umiejętności¹⁴⁰.

¹³⁶ M. Charbicka, *Dziecko...*, op. cit.

¹³⁷ J. Panasiuk, M.M. Kaczyńska-Hałdyj, *Postępowanie logopedyczne...*, op. cit., s. 518.

¹³⁸ Ibidem, s. 518.

¹³⁹ Ibidem, s. 521.

¹⁴⁰ T. Attwood, *Zespół Aspergera...*, op. cit., s. 362.

Wing zaobserwowała, że pewne czynniki przed-, około- i poporodowe mogły doprowadzić do dysfunkcji mózgu. Późniejsze badania potwierdziły jej przypuszczenia, natomiast nie zidentyfikowano jednego niezmiennego czynnika mogącego doprowadzić do dysfunkcji mózgu¹⁴¹.

Zaobserwowano, że masa urodzeniowa dzieci z zespołem Aspergera jest niższa i więcej dzieci z zespołem Aspergera rodzi się przed terminem (tj. w 36. tygodniu i wcześniej) lub po terminie (w 42. tygodniu i później)¹⁴².

Dzięki metodom neuroobrazowania i testom neuropsychologicznym ustalono, że zespół Aspergera związany jest z dysfunkcją „mózgu społecznego” (składają się na niego obszary kory czołowej i skroniowej, a ściślej mówiąc – kora przyśrodkowa przedczołowa, oczodołowe obszary płatów czołowych, bruzda skroniowa górna, kora skroniowa dolna i biegun skroniowy płatów skroniowych). Ponadto istnieją również dowody, które sygnalizują dysfunkcję ciała migdałowatego, jądra podstawy oraz mózdzku¹⁴³.

2. Stan badań nad językiem i komunikacją w zespole Aspergera

Asperger opisał szczegółowo swoje obserwacje dotyczące nietypowego profilu umiejętności językowych, które dotyczyły problemów z prowadzeniem rozmowy, melodią oraz nietypową historię rozwoju mowy, np. wczesne albo późne pojawienie się mowy. Ponadto zaobserwował, że niektóre małe dzieci mają tendencję do mówienia jak dorośli i posługują się rozbudowanym słownictwem i skomplikowanymi zdaniami¹⁴⁴.

Wedle kryteriów diagnostycznych, które w 1989 r. opracował Gillberg, osoby z zespołem Aspergera mają osobliwy profil umiejętności językowych i występują u nich co najmniej trzy z wymienionych cech:

- opóźniony rozwój mowy;
- powierzchownie doskonały, ekspresyjny język;
- formalny, pedantyczny język;
- dziwna prozodia, szczególne cechy głosu;

¹⁴¹ Ibidem, s. 363.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Ibidem, s. 362.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 223.

- upośledzenie rozumienia obejmujące błędną interpretację znaczeń dosłownych i ukrytych¹⁴⁵.

Kryteria diagnostyczne według DSM-IV Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego i ICD-10 Światowej Organizacji Zdrowia wskazują, że u dzieci z zespołem Aspergera brak jest istotnego klinicznie opóźnienia w zakresie języka mówionego oraz rozumienia języka. Dzieci z zespołem Aspergera, w odróżnieniu od dzieci z autyzmem, przeważnie charakteryzują się szybkim i dynamicznym rozwojem mowy.

Ewa Gacka w swoich pracach prezentuje stanowisko, w którym wyodrębnia dwa modele rozwoju mowy u osób z zespołem Aspergera. Autorka wskazuje, że u niektórych osób mowa rozwija się z opóźnieniem – dzieci te, nieco później niż ich rówieśnicy, zaczynają wypowiadać pierwsze słowa oraz pierwsze zdania, w których obserwuje się następnie pewne charakterystyczne nieprawidłowości. U niektórych dzieci mowa rozwija się bez opóźnień, ale zarówno w sposobie komunikacji werbalnej, jak i niewerbalnej, występują swoiste cechy¹⁴⁶.

Mimo że w ostatnim czasie obserwuje się postęp prac badawczych dotyczących językowych możliwości dzieci z zespołem Aspergera, to wiedza ta w dalszym ciągu jest niewystarczająca. Komunikacja osób z zespołem Aspergera, zarówno na poziomie językowym, jak i na poziomie niejęzykowym, nie jest prawidłowa. Trudności te mogą mieć różny charakter, ponieważ niektóre dzieci pod względem językowym radzą sobie w sposób zadowalający, natomiast inne mają kłopot z opanowaniem umiejętności mówienia w stopniu wystarczającym, a ponadto trudno jest przewidzieć, jak będzie postępować dalszy rozwój w tym obszarze¹⁴⁷.

Zaburzenia językowe osób z zespołem Aspergera objawiają się w trzech sferach, a to przekłada się na sposób porozumiewania się z innymi ludźmi. Trudności te dotyczą przede wszystkim:

- pragmatyki, czyli używania języka w kontekście społecznym. Osoby z zespołem Aspergera wykazują trudności związane z dopasowaniem formy wypowiedzi do kontekstu społecznego;

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ E. Gacka, *Specyfika komunikacji...*, op. cit., s. 159.

¹⁴⁷ I. Konieczna, *Możliwości komunikacyjne dziecka z zespołem Aspergera*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2015, nr 11, s. 126.

- semantyki, czyli rozpoznawania różnych znaczeń tego samego słowa, co często skutkuje nieumiejętnością rozumienia żartów, przysłów, przenośni czy sformułowań mowy potocznej;
- prozodii, czyli tonu, akcentu, intonacji, modulacji mowy. Ze względu na trudności w rozumieniu wskazówek prozodycznych, osoby z zespołem Aspergera nie dostrzegają ironii czy podtekstów, a to powoduje nieporozumienia w relacjach międzyludzkich¹⁴⁸.

U osób z zespołem Aspergera obserwuje się zaburzenia sprawności komunikacyjnych, które objawiają się głównie jako trudności z odróżnieniem informacji istotnych od nieistotnych i nieumiejętność w dopasowaniu formy wypowiedzi do kontekstu społecznego i sytuacyjnego¹⁴⁹.

Szczególne i sztywne zainteresowania osób z zespołem Aspergera składają się na fascynację pewnymi tematami i w związku z tym imponującym zasobem słownictwa dotyczącego terminów technicznych. Cechą wyróżniającą osoby z zespołem Aspergera jest silna potrzeba podążania za własnymi przekonaniem i tendencja do monologowania (głównie na ulubione tematy). Z drugiej strony obserwuje się zaniżoną potrzebę wchodzenia w interakcje z innymi osobami i ograniczenia w zakresie zdolności do inicjowania i/lub podtrzymywania rozmowy¹⁵⁰. Te szczególne zainteresowania nie służą jednak nawiązywaniu relacji z rówieśnikami lub innymi ludźmi, ponieważ osoby z zespołem Aspergera raczej nie dzielą się swoimi przemyśleniami z rozmówcami. Aczkolwiek zdarza się, że niekiedy dobrze wchodzi w relacje z innymi ludźmi, zwłaszcza gdy czują zainteresowanie drugiej osoby fascynującym ich tematem czy związanymi z nim wypowiedziami. Jednak przeważnie główną i dominującą formą wypowiedzi jest monolog. Komunikacja osób z zespołem Aspergera zazwyczaj jest jednostronna, bez uwzględnienia naprzemienności ról w konwersacji – osoby te nie zwracają uwagi na to, czy interlokutor sygnalizuje chęć zmiany tematu lub wyrażenie swojego zdania.

Dzieci z zespołem Aspergera czasami przejawiają pewne zdolności naśladowania mowy przy jednoczesnym braku rozumienia tego, co

¹⁴⁸ Zob. J. Komender, G. Jagielska, A. Bryńska, *Autyzm i zespół Aspergera*, Warszawa 2014, s. 54.

¹⁴⁹ J. Panasiuk, *Sprawności komunikacyjne w postępowaniu logopedycznym. Od Aspergera do Willimsa*, „Logopedia” 2019, t. 48, s. 67.

¹⁵⁰ O. Przybyła, J. Wons, *Zaburzenia językowe i komunikacyjne dziecka z zespołem Aspergera. Studium przypadku*, „Logopedia Silesiana” 2018, t. 7, s. 230.

powtarzają¹⁵⁴. W mowie osób z zespołem Aspergera charakterystyczne są wtrącenia o charakterze „echolalii”, które nie mają związku z tematem rozmowy, ale są na przykład skopiiowane z innej rozmowy.

Jean Piaget wskazuje, że echolalia jest zjawiskiem rozwojowym, występującym w prawidłowym rozwoju mowy na etapie gaworzenia (echolalia rozwojowa) i pojawia się w mowie dziecka pomiędzy 9. a 30. miesiącem życia. Po 12. miesiącu życia występuje już z mniejszą częstotliwością, a następnie około 30. miesiąca zjawisko to ponownie nasila się, a następnie zanika. Na tym etapie echolalia pełni formę zabawy naśladowczej¹⁵⁵.

Echolalia jest typową cechą komunikacji dzieci z autyzmem. W przypadku dzieci z zespołem Aspergera echolalie są swego rodzaju „magazynem”, dzięki któremu gromadzą elementy słuchowe docierające z otoczenia¹⁵⁶. Echolalia może mieć charakter bezpośredni (natychmiastowy), odroczone (pośredni) lub funkcjonalny. Echolalia bezpośrednia jest powtórzeniem wypowiedzi rozmówcy natychmiast po jej usłyszeniu z odwzorowaniem treści, akcentu, intonacji z wykorzystaniem zasobów pamięci krótkotrwałej¹⁵⁴. Echolalia odroczone to dokładne powtórzenie zasłyszanych wyrazów, fraz lub dłuższych wypowiedzi, ale z opóźnieniem. W tym przypadku informacje przywoływane są z pamięci długotrwałej i mogą mieć charakter komunikacyjny i niekomunikacyjny¹⁵⁵. Echolalia funkcjonalna polega na powtórzeniu komunikatów, związanych z poszczególnymi sytuacjami albo zainteresowaniami dziecka i pełni funkcję komunikacyjną¹⁵⁶.

Kiedyś echolalia była traktowana jako zjawisko niepożądane, stanowiące нефunkcjonalne zachowanie, natomiast obecnie wielu autorów wskazuje, że echolalia może pełnić funkcję komunikacyjną i być źródłem informacji dla rozmówcy, ale wymaga odpowiedniego podejścia terapeutycznego¹⁵⁷.

Osoby z zespołem Aspergera przejawiają dosłowność i schematyzm w odbiorze języka, mają trudności w rozumieniu przenośni, metafor, ironii,

¹⁵⁴ Zob. J. Komender, G. Jagielska, A. Bryńska, *Autyzm i zespół Aspergera*, Warszawa 2014.

¹⁵⁵ J. Piaget, *Mowa i myślenie dziecka*, Warszawa 1992.

¹⁵⁶ I. Konieczna, *Możliwości komunikacyjne dziecka...*, op. cit., s. 134.

¹⁵⁴ H.A. Lim, za: A. Lew-Koralewicz, *Znaczenie echolalii odroczonej w procesie komunikacji dzieci z zaburzeniami ze spektrum autyzmu* „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 2020, nr 42(2), s. 188.

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ J.J. Błeszyński, *Czy echolalia w autyzmie jest problemem komunikacyjnym?* [w:] *Autyzm. Na granicy zrozumienia*, red. B. Winczura, Kraków 2009, s. 101-108.

¹⁵⁷ A. Lew-Koralewicz, *Znaczenie echolalii...*, op. cit., s. 189.

żartów oraz problemy ze zrozumieniem morału. W związku z tym w kontaktach interpersonalnych często dochodzi do nieporozumień. Ponadto cechą osób z zespołem Aspergera jest perfekcjonizm wypowiedzi i bardzo często osoby te podczas zwykłej rozmowy wypowiadają się językiem literackim, przez co są odbierane jako przemądrzałe.

U osób z zespołem Aspergera trudności językowe objawiają się najwyraźniej w sferze semantyczno-pragmatycznej poprzez nieprawidłowe interpretowanie konstrukcji metaforycznych i sensów ukrytych, pedantyczność wypowiedzi, formalizm, repetytywność, idiosynkratyczne użycie słownictwa. Ponadto trudności widoczne są w sferze prozodycznej i przejawiają nietypową intonacją, zmianą rytmu, transakcentacją, modulacją wypowiedzi i nie-naturalnym brzmieniem głosu¹⁵⁸.

Ponadto występują problemy ze stosowaniem form fleksyjnych i trudności ze zbudowaniem tekstu. W zakresie narracji obserwuje się chaotyczne, niespójne i wielowątkowe wypowiedzi, co w dużej mierze przekłada się na utrudnienia w relacjach z rówieśnikami lub innymi osobami¹⁵⁹.

2.1. Specyfika komunikacji werbalnej i niewerbalnej osób z zespołem Aspergera

Termin „komunikowanie” oznacza proces przekazywania informacji, a „komunikowanie się” to wymiana informacji. Jak wskazuje Domachowski, mówiąc o komunikacji, powinno się uwzględnić jej trzy podstawowe cechy, a mianowicie:

- 1) jest podstawą interakcji, a w zasadzie jest interakcją,
- 2) polega na wzajemnej wymianie informacji przez partnerów interakcji, co ma charakter sprzężenia zwrotnego,
- 3) jest procesem, tzn. trwa w czasie i ma określoną ciągłość¹⁶⁰.

Kay Deaux i Lawrence Wrightsman komunikację definiują jako proces tworzenia wspólnego systemu społecznego o dynamicznym charakterze. Autorzy w komunikacji wyodrębniają dwie warstwy – werbalną i niewerbalną¹⁶¹.

¹⁵⁸ J. Panasiuk, M.M. Kaczyńska-Hałdyj, *Postępowanie logopedyczne...*, op. cit., s. 524.

¹⁵⁹ E. Gacka, *Specyfika komunikacji...*, op. cit., s. 160.

¹⁶⁰ K. Markiewicz, *Możliwości komunikacyjne dzieci autystycznych*, Lublin 2004, s. 61.

¹⁶¹ Ibidem, s. 62.

W komunikacji posługujemy się różnymi kodami: językowym, parajęzykowym i pozajęzykowym¹⁶². W porozumiewaniu się językowym środkiem, który używany jest do komunikowania się, jest język, w komunikacji parajęzykowej: melodia, akcent i rytm, a w komunikacji pozajęzykowej mimika, gest, ruch ciała, spojrzenie i proksemika.

Komunikacja językowa ma na celu wymianę informacji pomiędzy ludźmi. Język jest narzędziem umożliwiającym wyrażenie myśli, emocji, przekazanie wiedzy i opisywanie otaczającej rzeczywistości. Komunikacja niewerbalna, czyli gesty, mimika, a także barwa głosu i stosunki przestrzenne pomiędzy osobami rozmawiającymi, pełnią niezwykle istotną rolę w przekazie informacji.

Trudności, jakie wykazują osoby z zespołem Aspergera, widoczne są w większości obszarów, które są niezbędne do funkcjonowania społecznego¹⁶³. Nieprawidłowości w zakresie rozwoju komunikacji pojawiają się zarówno na poziomie językowym, jak i na poziomie niejęzykowym. Nawet jeśli ich werbalne i intelektualne umiejętności są na wysokim poziomie, to ich społeczne zachowanie okazuje się opóźnione. Nie ma dwóch takich samych osób z zespołem Aspergera, dlatego zaburzenia w obrębie komunikacji także mogą mieć różny charakter. Niektórzy nie mówią zbyt wiele, natomiast inni nie pozwalają rozmówcy dojść do głosu. Ograniczenia dotyczące komunikacji niewerbalnej dotyczą zarówno rozumienia niewerbalnych informacji, jak i ich nadawania.

Osoby z zespołem Aspergera mają problem z rozumieniem zasad prowadzenia dialogu, zwłaszcza dotyczy to naprzemienności wypowiedzi, ale także reguł konwersacji, dotyczących inicjowania, prowadzenia i kończenia rozmowy. Trudności ze zrozumieniem sygnałów płynących z mowy pozajęzykowej, czyli odczytywaniem mimiki twarzy i gestów ciała rozmówcy wpływają na zaburzenia kompetencji dialogowych. Zazwyczaj osoby z zespołem Aspergera nie są inicjatorem rozmowy, a jeśli już zdecydują się ją rozpocząć, to odnoszą się do swoich specyficznych zainteresowań i wówczas prezentują swoją wiedzę, która dotyczy określonego obszaru. Ponieważ ich znajomość określonego tematu jest naprawdę obszerna, prawdopodobnie w momencie,

¹⁶² S. Grabias, *Interakcja językowa i jej uwarunkowania. Perspektywa lingwistyczna* [w:] *Bariery i pomosty w komunikacji językowej Polaków*, red. J. Bartmiński, U. Majer-Baranowska, Lublin 2005, s. 19.

¹⁶³ Zob. K. Yael, *Theory of mind abilities and deficits in autism spectrum disorders*, „Topics in Language Disorder” 2014, nr 34(4), s. 329–343.

w którym ją prezentują, osiągają poczucie bezpieczeństwa. Opowiadają wówczas o swoich zainteresowaniach i pasjach, nie zwracając uwagi na to, że rozmówca nie jest tym zainteresowany albo chce już zmienić temat. Czasami zdarza się, że osoby z zespołem Aspergera wtrącają w trakcie rozmowy swoje wypowiedzi, które są całkowicie niezwiązane z poruszonym tematem, a wynika to z nierozumienia reguł organizujących interakcje społeczne¹⁶⁴.

Zakłócenia w komunikacji osób z zespołem Aspergera wynikają między innymi z nieumiejętności odbioru komunikacji, która oparta jest na kodzie pozajęzykowym¹⁶⁵, a także z niezdolności do podtrzymywania kontaktu w sposób niewerbalny. Osoby z zespołem Aspergera unikają kontaktu fizycznego, chociażby uścisku dłoni, mają ubogi zakres znaków mimicznych i gestowych. Mają trudności z nawiązaniem i utrzymaniem kontaktu wzrokowego, który jest niezwykle istotnym elementem rozmowy. Kontakt wzrokowy świadczy o chęci zainicjowania rozmowy, jest oznaką zainteresowania drugim człowiekiem oraz tematem konwersacji. Jak wskazuje Gałkowski, istotnym warunkiem prawidłowego rozwoju dziecka jest zdolność do nawiązywania i podtrzymywania kontaktu wzrokowego, ponieważ dzięki tej umiejętności tworzą się zręby aktywności poznawczej, która jest niezbędną do funkcjonowania społecznego¹⁶⁶.

W zakresie komunikacji niewerbalnej obserwuje się deficyty na płaszczyźnie suprasegmentalnej, które dotyczą akcentu, melodii i rytmu wypowiedzi. Niektóre osoby z zespołem Aspergera mówią płaskim tonem, który przez odbiorcę postrzegany jest jako monotonny. W zakresie głośności mowy również pojawiają się swego rodzaju zakłócenia, ponieważ niekiedy mowa osób z zespołem Aspergera jest zbyt głośna albo zbyt cicha w stosunku do kontekstu wypowiedzi. Tempo mówienia może być zbyt szybkie i gwałtowne, zwłaszcza gdy mówiący jest bardzo podekscytowany lub opowiada o swojej pasji albo wręcz przeciwnie, mowa może być bardzo powolna, zwłaszcza gdy osoba musi zrozumieć, jak czuje się rozmówca albo co myśli, a później zastanowić się nad odpowiedzią. W takich sytuacjach osoba z zespołem

¹⁶⁴ Zob. J. Komender, G. Jagielska, A. Bryńska, *Autyzm i zespół Aspergera*, Warszawa 2014.

¹⁶⁵ E. Gacka, *Specyfika komunikacji...*, op. cit., s. 162.

¹⁶⁶ T. Gałkowski, *Nowe kierunki badań nad autyzmem i potrzeby działań praktycznych. Dziecko autystyczne*, Warszawa 1997, t. 5, s. 31-39.

Aspergera przeważnie spowalnia rozmowę i nie patrzy w oczy, co może wprowa-
dzić rozmówcę w zakłopotanie¹⁶⁷.

Problemy pojawiają się także na poziomie rozumienia znaczeń prze-
kazywanych poprzez zmianę intonacji, modulacji albo akcentowania niektó-
rych słów przez rozmówcę, a to przekłada się na trudności z rozpoznaniem
intencji, myśli czy emocji rozmówcy¹⁶⁸.

Osoby z zespołem Aspergera nie lubią, gdy im się przerywa, natomiast
sami bardzo często przerywają innym. W trakcie rozmowy często przeska-
kują z tematu na temat i nie pojmują, że dla słuchacza nie jest tak oczywiste
logiczne powiązanie między nimi, ponieważ nie zauważają perspektywy słu-
chacza¹⁶⁹.

Cechą osób z zespołem Aspergera jest werbalizowanie myśli, komen-
towanie działań oraz wygłaszanie monologów. Z obserwacji wynika, że
wszystkie małe dzieci werbalizują swoje myśli w trakcie zabawy, jednak gdy
osiągają wiek szkolny, to umieją już zachować swoje myśli wyłącznie dla sie-
bie. Niektóre osoby z zespołem Aspergera bardzo długo werbalizują swoje
myśli, a to często rozprasza uwagę innych rozmówców, a rówieśnicy, na przy-
kład w szkole mogą wycofywać się ze wspólnej zabawy i kontaktu z takim
dzieckiem, co będzie miało swoje odbicie w relacjach społecznych¹⁷⁰.

Wypowiedzi mogą być arytmiczne, przerywane z nieprawidłową into-
nacją. Wszystkie te trudności widoczne są w życiu codziennym tych osób
podczas interakcji społecznych¹⁷¹.

2.2. Sprawności językowe a teoria umysłu

Deficytem, który utrudnia funkcjonowanie społeczne i rozwijanie
kompetencji komunikacyjnej osobom z zespołem Aspergera, jest brak lub
niedostateczne rozwinięcie teorii umysłu. Termin „teoria umysłu” (*theory
of mind* – ToM), jest stosunkowo nowy, ponieważ został wprowadzony do
psychologii w latach siedemdziesiątych XX wieku przez Davida Premacka
i Guya Woodruffa¹⁷². Badacze zasugerowali wówczas, że szympansy wykazują

¹⁶⁷ T. Attwood, *Zespół Aspergera...*, op. cit., s. 227-228.

¹⁶⁸ Zob. ibidem, s. 240.

¹⁶⁹ Ibidem, s. 228.

¹⁷⁰ Ibidem.

¹⁷¹ Ch. Preissman, *Zespół Aspergera: jak z nim żyć, jak pomagać, jak prowadzić terapię*, Sopot 2012, s. 18.

¹⁷² M. Białecka-Pikul, *Co dzieci wiedzą o umyśle i myśleniu. Badania i opis dziecięcej reprezentacji*

zdolność do przypisywania stanów mentalnych osobnikom swojego lub innego gatunku i dzięki temu potrafią przewidzieć ich zachowania¹⁷³. Teoria umysłu to umiejętność wnioskowania oraz przypisywania innym stanów psychicznych, rozpoznawanie, a także przewidywanie cudzych myśli, pragnień, uczuć, wyobrażeń czy zamiarów¹⁷⁴. Stanowi złożony proces poznawczy, dzięki któremu człowiek potrafi wczuwać się i rozumieć stany mentalne innych osób, co ma znaczący wpływ na możliwości komunikacyjne oraz nawiązywanie relacji społecznych¹⁷⁵. Ta umiejętność kształtuje się w toku prawidłowo przebiegającego procesu rozwojowego. U osób ze spektrum autyzmu obserwuje się brak umiejętności oceny wiedzy czy wyobrażeń innych ludzi z perspektywy innej niż własna, co prowadzi w konsekwencji do deficytów w zakresie pragmatycznego wykorzystywania nabytej wiedzy i doświadczeń¹⁷⁶.

Nową nazwą zdolności, jaką jest teoria umysłu, jest mentalizacja, natomiast innym terminem, stosowanym przez Simona Barona-Cohena z uniwersytetu w Cambridge, jest doświadczenie empatii. Zarówno mentalizacja, jak i doświadczenie empatii jest czymś, co człowiek robi automatycznie i z łatwością, natomiast osobom ze spektrum autyzmu brakuje intuicyjnej zdolności rozumienia tego, że inni ludzie także mają umysły i mogą mieć różne od nich przekonania¹⁷⁷.

Michael Tomasello uważa, że warunkiem funkcjonowania modułu społecznego jest stopień dojrzałości umysłu. Zdaniem autora ewolucja biologiczna funkcji językowych dokonała się właśnie w odniesieniu do komunikacyjnego, intencjonalnego aspektu zachowań językowych¹⁷⁸. Na podstawie licznych badań porównawczych, dotyczących zachowania małych dzieci i szympanów, Tomasello wywnioskował, że¹⁷⁹:

1. Szympansy wykazują podobne do ludzkich zdolności poznawcze w odniesieniu do rzeczywistości fizycznej, takiej jak:
 - rozwinięta pamięć epizodyczna (co, kto, gdzie, kiedy);

stanów mentalnych, Kraków 2002, s. 21.

¹⁷³ A. Pluta, *Mechanizmy poznawcze teorii umysłu*, „Roczniki Psychologiczne” 2012, nr 1, t. XV, s. 8.

¹⁷⁴ Ch. Preissman, *Zespół Aspergera: jak z nim żyć, jak pomagać, jak prowadzić terapię*, Sopot 2012, s. 18.

¹⁷⁵ Zob. K. Yael, *Theory of mind...*, op. cit.

¹⁷⁶ K. Markiewicz, *Możliwości komunikacyjne...*, op. cit., s. 15-16.

¹⁷⁷ Zob. S.-J. Blakemore, U. Firth, *Jak uczy się...*, op. cit., s. 100-102.

¹⁷⁸ I. Kurcz, *Psychologia języka...*, op. cit., s. 52.

¹⁷⁹ Ibidem, s. 52.

- stałość percepcyjna przedmiotów;
 - zdolność do kategoryzacji na podstawie percepcyjnego podobieństwa;
 - zdolność do wglądu przy rozwiązywaniu problemów;
 - zdolność do manipulowania w pamięci roboczej małymi liczebnościami.
2. W odniesieniu do rzeczywistości społecznej:
- identyfikują poszczególne osobniki w grupie;
 - tworzą różne relacje międzyosobnicze oparte na pokrewieństwie, przyjaźni i dominacji;
 - rozumieją relacje, które zachodzą pomiędzy innymi osobnikami, tzn. relacje, w które same nie są zaangażowane;
 - potrafią przewidywać zachowania innych na podstawie kierunku ich ruchu i stanów emocjonalnych;
 - potrafią uczyć się drogą obserwacji;
 - wiedzą, jak współpracować przy rozwiązywaniu problemów;
 - używają różnych strategii do przechytrzenia innych w dostępie do cennych zasobów.

Według Tomasella istnieje jednak kilka zachowań, które są typowe dla ludzi, a których szympansy nie posiadają, na przykład¹⁸⁰:

- nie oferują nic innym;
- nie wskazują przedmiotów lub miejsc innym osobnikom;
- nie biorą przedmiotu do ręki tylko po to, by go pokazać innym;
- nie starają się doprowadzić innych do miejsca, w którym można by coś zobaczyć;
- nie uczą intencjonalnie innych osobników nowych zachowań.

Wskazane powyżej odkrycia Tomasella są jednak sprzeczne zarówno z potocznymi stwierdzeniami, jak i tymi zamieszczonymi w naukowych publikacjach, które głoszą, że małpy wyższe mogą charakteryzować się „zdolnością do planowania i przypisywania intencji innym organizmom”, aczkolwiek stwierdzenia te opierają się jedynie na spekulacjach, a nie na badaniach¹⁸¹.

Osoby z zespołem Aspergera nie rozumieją stanów umysłu innych osób, nie potrafią przewidzieć ich zachowań, ponieważ nie potrafią wyob-

¹⁸⁰ Ibidem, s. 52.

¹⁸¹ Ibidem, s. 53.

razić sobie perspektywy drugiego człowieka. Bazują jedynie na tym, co widzą, a to w znaczny sposób utrudnia orientację w sytuacjach społecznych¹⁸². Jeśli teoria umysłu nie jest rozwinięta lub jest rozwinięta w sposób niedostateczny, to wówczas mogą pojawić się trudności z odbiorem wskazówek niewerbalnych (prozodia, mimika, zachowanie, postawa, wygląd), które mogą świadczyć o myślach i samopoczuciu drugiego człowieka. Trudności dotyczące teorii umysłu wpływają także na inne umiejętności, m.in. empatię, uwzględnianie innych osób we własnym działaniu, ocenianie zainteresowania innych osób na podstawie własnych słów lub czynów czy rozumienie zasad społecznych, które są niezapisane¹⁸³. Według Alana Lesliego ważnym czynnikiem prawidłowego rozwoju teorii umysłu jest zdolność do udawania, która pojawia się między 18. a 24. miesiącem życia¹⁸⁴. U dzieci rozwijających się w sposób neurotypowy, umiejętność związana z teorią umysłu pojawia się około 3.-4. roku życia¹⁸⁵, a do 5. roku życia zyskana zostaje zdolność mentalizacji i zrozumienie nawet bardzo złożonych scenariuszy społecznych (udawanie, oszukiwanie, niewinne kłamstwo, fałszywe przekonania)¹⁸⁶. Warunkiem koniecznym do odpowiedniego rozwoju jawnej ToM jest pojawienie się wersji ukrytej, która umożliwia rozpoznawanie intencji innych ludzi. Te zaś rozwijają się dużo wcześniej, bo już około 3.-4. miesiąca życia¹⁸⁷.

Na podstawie kilku eksperymentów, które były oparte na neuroobrazowaniu wykryto, które okolice mózgu są aktywne, gdy neurotypowi dorośli angażują się w automatyczną mentalizację. Z eksperymentów wynika, że podczas wykonywania zadań wymagających wnioskowania o intencjach, przekonaniach czy pragnieniach, u osób neurotypowych aktywizują się trzy kluczowe okolice, należące do mózgu społecznego. Są to mianowicie: przyśrodkowa kora przedczołowa, bruzda skroniowa górna i bieguny skroniowe, przylegające do ciała migdałowatego. Niewiele wiadomo na temat dokładnej funkcji tych okolic, aczkolwiek sformułowano pewne wstępne przypuszczenia. Przyśrodkowa kora przedczołowa jest zaangażowana w monitorowanie

¹⁸² A. Kiczuła, *Deficyt teorii umysłu w autyzmie: przegląd aktualnych badań*, „Sztuka Leczenia” 2007, t. XIV, nr 1-2, s. 49.

¹⁸³ Ch. Preissman, *Zespół Aspergera: jak z nim żyć, jak pomagać, jak prowadzić terapię*, Sopot 2012, s. 18.

¹⁸⁴ K. Markiewicz, *Możliwości komunikacyjne...*, op. cit., s. 15.

¹⁸⁵ A. Pluta, *Mechanizmy poznawcze teorii umysłu*, „Roczniki Psychologiczne” 2012, nr 1, t. XV, s. 8-25.

¹⁸⁶ Zob. S.-J. Blakemore, U. Firth, *Jak uczy się...*, op. cit., s. 102.

¹⁸⁷ K. Szamburska-Lewandowska, Ł. Konowalek, A. Bryńska, *Deficyty teorii umysłu w wybranych zaburzeniach psychicznych wieku rozwojowego*, „Psychiatria Polska” 2020, nr 195, s. 2.

wewnętrznych stanów psychicznych (u siebie i u innych ludzi), bruzda skroniowa górna pełni istotną rolę w rozpoznawaniu i analizowaniu ruchów i działań ludzi, a biegun skroniowy jest zaangażowany w przetwarzanie emocji. Na podstawie kilku badań stwierdzono, że u osób z zespołem Aspergera te trzy okolice mózgu, zaangażowane w mentalizację mają słabsze połączenia, a w konsekwencji są mniej aktywne niż u osób z grupy kontrolnej bez nieprawidłowości rozwojowych¹⁸⁸.

Ami Klin przeprowadził interesujące badanie, w którym wykorzystał test Social Attribution Task (SAT: Zadanie Atrybucji Społecznej), opracowany przez Fritza Heidera i Marianne Simmel. Badacze stworzyli 50 sekundowy film rysunkowy, składający się z sześciu fragmentów, w którym figury geometryczne były bohaterami i poruszały się samowolnie i synchronicznie w swoim kierunku lub w wyniku działania innych figur. Zadaniem widza było odpowiedzenie na pytania dotyczące tego, co się wydarzyło, kim jest duży trójkąt / małe kółko? Badani studenci uwzględniali w swoich opisach antropomorficzne słowa, aby opisać cel działań i uczuć. W grupie osób z zespołem Aspergera wypowiedzi badanych znacznie różniły się od odpowiedzi rówieśników. Ich opowiadania były znacznie krótsze i nie zawierały skomplikowanych wątków społecznych. Wypowiedzi często nie były związane z filmem, a badani identyfikowali jedynie jedną czwartą elementów społecznych, które zarejestrowali badani z grupy kontrolnej. Osoby z zespołem Aspergera zastosowali mniej terminów z zakresu teorii umysłu i byli mniej sprawni społecznie¹⁸⁹.

Deficyty dotyczące ToM są charakterystyczne nie tylko dla zaburzeń ze spektrum autyzmu, ponieważ występują także w wielu innych schorzeniach, np. schizofrenii, depresji, zaburzeniach osobowości¹⁹⁰.

2.3. Deficyty językowe a możliwości komunikacyjne osób z zespołem Aspergera

Opanowanie sprawności językowych i komunikacyjnych jest procesem złożonym, wielowymiarowym, i długotrwałym, który uwarunkowany jest

¹⁸⁸ Zob. S.-J. Blakemore, U. Firth, *Jak uczy się...*, op. cit., s. 103.

¹⁸⁹ T. Attwood, *Zespół Aspergera...*, op. cit., s. 128.

¹⁹⁰ Ch. Preissman, *Zespół Aspergera: jak z nim żyć, jak pomagać, jak prowadzić terapię*, Sopot 2012, s. 18.

biologicznie i społecznie¹⁹¹. Sprawne porozumiewanie się jednostki przyczynia się do prawidłowego funkcjonowania w grupie społecznej, do rozwoju poznawczego i emocjonalnego, a także umożliwia rozumienie świata i ludzi.

Osoby z zespołem Aspergera mają zachowaną zdolność do posługiwania się językiem, natomiast umiejętność ta nie nabiera charakteru społecznej interakcji. W przypadku tych osób nabycie sprawności językowej nie przyczynia się automatycznie do możliwości aktywnego wykorzystywania teorii umysłu, co oznacza, że nie daje umiejętności przyjmowania oraz uwzględniania perspektywy innych osób. Wobec tego osoby z zespołem Aspergera często potrafią budować wypowiedzi, które są poprawne pod względem struktury i organizacji językowej, natomiast nie potrafią jej właściwie zastosować w określonym kontekście sytuacyjnym i nie potrafią wziąć pod uwagę perspektywy odbiorcy¹⁹².

Rozwój umiejętności językowych i komunikacyjnych osób z zespołem Aspergera przebiega w odmienny sposób niż u osób neurotypowych. W zakresie możliwości komunikacyjnych obserwuje się, że dzieci z zespołem Aspergera nie rozumieją zasad prowadzenia dialogu, a zwłaszcza naprzemienności wypowiedzi. Nie inicjują rozmowy, chyba, że odnoszą się do swoich specyficznych zainteresowań. Ponadto słuchanie swojego rozmówcy i nawiązanie oraz utrzymanie z nim kontaktu wzrokowego, sprawia im trudność¹⁹³.

Rozwój umiejętności fonetycznych i syntaktycznych u dzieci z zespołem Aspergera przebiega podobnie jak u dzieci w normie rozwojowej. Trudności pojawiają się w zakresie semantyki, ponieważ osoby z zespołem Aspergera mają problemy z rozpoznaniem różnych znaczeń tego samego słowa. W obszarze pragmatycznym problemy dotyczą użycia języka, a ponadto trudności sprawiają prozodyczne elementy mowy, takie jak rytm wypowiedzi, akcent, intonacja¹⁹⁴.

Deficyty językowe osób z zespołem Aspergera są przyczyną konfliktów i nieporozumień z innymi osobami¹⁹⁵. Niezrozumienie żartów czy powiedzonek często sprawia, że dzieci z zespołem Aspergera są wykluczone ze środowiska rówieśniczego, a szablonowość ich wypowiedzi powoduje, że są odbierane jako przemądrzałe.

¹⁹¹ M. Kielar-Turska, *Rozwój sprawności językowych...*, op. cit., 2011.

¹⁹² Zob. K. Markiewicz, *Możliwości komunikacyjne...*, op. cit., s. 77.

¹⁹³ Zob. I. Konieczna, *Możliwości komunikacyjne dziecka...*, op. cit., s. 131.

¹⁹⁴ Ibidem, s. 126.

¹⁹⁵ E. Gacka, *Specyfika komunikacji...*, op. cit., s. 161.

Rozdział III.

Serwisy społecznościowe i technologie komunikacji zdalnej – charakterystyka ogólna

1. Definicja i charakterystyka serwisów społecznościowych na przykładzie serwisu Facebook

Serwisy społecznościowe są częścią społeczeństwa informacyjnego i stały się integralnym elementem życia ludzi, ponieważ wpłynęły na wiele jego aspektów, m.in. społeczno-ekonomiczny, polityczny, edukacyjny, a także osobisty¹⁹⁶. Nowe technologie oferują coraz więcej możliwości i coraz więcej osób korzysta z internetu jako medium umożliwiającego komunikację. W związku z tym coraz więcej naukowców z różnych dziedzin podejmuje badania dotyczące przestrzeni wirtualnej, ponieważ jest to dziedzina interdyscyplinarna, znajdująca się w obszarze zainteresowań takich kierunków jak: informatyka, psychologia, filozofia, socjologia, językoznawstwo, kulturoznawstwo, zarządzanie czy public relations¹⁹⁷.

Pojęcie sieci społecznościowej (ang. *Social Networking Sites* – SNS) w oxfordzkim słowniku języka angielskiego definiuje się jako „sieć społecznych interakcji i związków osobistych, a także należące do poszczególnych osób strony internetowe lub inne aplikacje, które pozwalają użytkownikom na komunikowanie się ze sobą poprzez umieszczanie informacji, komentarzy, wiadomości, obrazów itp.”¹⁹⁸.

Serwisy społecznościowe stanowią aktualnie jedno z najpopularniejszych narzędzi służących do porozumiewania się ze znajomymi i zdobywania najnowszych informacji. Można zaryzykować tezę, że w dzisiejszych czasach osoba, która nie posiada swojego profilu na którymś z portali społecznościowych, nie istnieje w społeczeństwie. Serwisy społecznościowe pełnią

¹⁹⁶ W literaturze przedmiotu używa się zamiennie określeń: serwis społecznościowy, portal społecznościowy, sieć społecznościowa.

¹⁹⁷ W. Gustowski, *Komunikacja w mediach społecznościowych*, Gdynia 2012, s. 30.

¹⁹⁸ M. Kotyśko, P. Izdebski, M. Michalak, P. Andryszak, A. Pluto-Prądzińska, *Nadmierne korzystanie z sieci społecznościowych*, „Alkoholizm i Narkomania” 2014, nr 2, t. 27, s. 178-179.

ważną rolę zwłaszcza w życiu młodych ludzi, ponieważ jest to główne miejsce spotkań, a także wymiany informacji.

Classmate, czyli pierwszy portal społecznościowy, został założony przez Randy'ego Conrada w 1995 r. w Stanach Zjednoczonych. Serwis umożliwiał kontakt osobom, które kiedyś razem się uczyły lub studiowały. W Polsce odpowiednikiem portalu Classmate była nasza-klasa.pl, którą w 2006 r. stworzyli studenci informatyki Uniwersytetu Wrocławskiego – Maciej Popowicz, Michał Bartoszkiewicz, Paweł Olchawa i Łukasz Adziński. W 2010 r. nasza-klasa zmieniła się w nk.pl, a w 2021 r. portal został zamknięty.

Współcześnie media społecznościowe, takie jak Facebook, Instagram, Twitter, WhatsApp czy YouTube, zrewolucjonizowały kontakty międzyludzkie i są istotnym elementem codzienności wielu młodych ludzi, aczkolwiek dynamicznie rośnie również liczba nowych użytkowników w wieku powyżej 55. roku życia. Komunikacja międzyludzka odbywa się już nie tylko *twarzą w twarz*, ponieważ korzystając z sieci społecznościowych można się porozumiewać z ludźmi niezależnie od czasu czy miejsca ich pobytu.

Obecnie największym portalem społecznościowym o globalnym zasięgu, a także największej liczbie aktywnych użytkowników, jak i czasu jaki spędzają na stronie jest Facebook, który został założony w 2004 r. przez studenta Harvardu Marka Zuckerberga. Facebook w swoim pierwotnym założeniu przeznaczony był do komunikacji pomiędzy studentami i absolwentami Uniwersytetu Harvarda i początkowo był dostępny tylko dla nich. Ze względu na duże zainteresowanie działaniem serwisu Zuckerberg rozszerzył działalność o inne regionalne uniwersytety, a z czasem użytkownikami stali się ludzie spoza studenckiego kręgu¹⁹⁹. Obecnie, zgodnie z regulaminem portalu Facebook, z platformy mogą korzystać użytkownicy powyżej 13. roku życia²⁰⁰.

Polska wersja językowa Facebooka pojawiła się w 2008 r. Początkowo użytkownicy korzystali z niego głównie za pomocą komputerów stacjonarnych lub laptopów. Gdy w 2012 r. popularne stały się smartfony, czyli przenośne, multimedialne urządzenia, łączące w sobie funkcje telefonu komórkowego i komputera przenośnego, większość użytkowników zaczęło korzystać z platformy na urządzeniach mobilnych.

¹⁹⁹ Number of monthly active Facebook users worldwide as of 2nd quarter 2021, www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide (dostęp: 23.10.2021 r.).

²⁰⁰ Regulamin portalu Facebook: www.facebook.com/legal/terms (dostęp: 23.10.2021 r.).

24 sierpnia 2015 r. Zuckerberg poinformował, że z serwisu skorzystał jeden na siedmiu mieszkańców Ziemi, aby skontaktować się z bliskimi osobami, a w tym dniu z Facebooka skorzystało ponad miliard osób na całym świecie²⁰¹. W drugim kwartale 2021 r. z portalu Facebook korzystało około 2,89 miliarda aktywnych użytkowników (aktywni użytkownicy to ci, którzy zalogowali się na Facebooku w ciągu ostatnich 30 dni), a w pierwszym kwartale 2021 r. 3,51 miliarda ludzi korzystało z przynajmniej jednego serwisu (Facebook, WhatsApp, Instagram, Messenger). Szacuje się, że te liczby stale będą rosły, biorąc pod uwagę fakt, że z każdym dniem korzystanie z urządzeń mobilnych i sieci społecznościowych staje się coraz bardziej popularne²⁰².

Użytkownik, który chce poruszać się po Facebooku musi mieć własny profil w serwisie. Portal wymaga kilku podstawowych informacji, takich jak imię, nazwisko, data urodzenia i płeć. Użytkownik może również zamieścić dodatkowe informacje, takie jak status związku, wykształcenie, miejsce zamieszkania. Profil na Facebooku jest swego rodzaju wizytówką, w której można zaprezentować siebie i wyrazić swoje poglądy polityczne czy religijne. W ten sposób użytkownik pokazuje również swoje hobby, ulubione książki, osiągnięcia, krąg znajomych, a także ważne momenty ze swojego życia. Profil można jednak zabezpieczyć i ustawić jako prywatny, wówczas tylko ściśle grono osób będzie mogło widzieć to, co użytkownik zamieścił na swoim profilu. Użytkownik może dodać również swoje zdjęcie profilowe, choć nie jest to obligatoryjne. Zdjęcie profilowe również dużo mówi o tym, jak użytkownik postrzega samego siebie i jak chciałby być postrzegany przez innych – czy zdjęcie jest formalne, czy niezobowiązujące, oraz czy użytkownik jest na nim sam, czy ze znajomymi. Niektórzy użytkownicy dodają swoje zdjęcie z dzieciństwa albo zdjęcie swojego dziecka, a inni nie dodają własnych fotografii, tylko na przykład zdjęcie zwierzęcia czy ulubionej postaci z bajki.

Portal Facebook nie jest jedynie źródłem informacji o danej osobie. Za pośrednictwem serwisu użytkownicy angażują się i wchodzą w interakcje poprzez teksty, zdjęcia czy filmy.

Tablica to miejsce, w którym można opublikować wpisy, linki, zdjęcia lub filmy, które użytkownik chce udostępnić swoim znajomym. Poprzez

²⁰¹ K. Forst, *Facebook we współczesnym świecie komunikacji społecznej* [w:] *Media społecznościowe: dialog w cyberprzestrzeni*, red. K. Doktorowicz, Katowice 2017, t. 2, s. 37-55.

²⁰² Number of monthly active Facebook users worldwide as of 2nd quarter 2021, op. cit.

facebookowe statusy można podzielić się ze znajomymi swoimi myślami i uczuciami. Każdy taki wpis mogą polubić, skomentować lub udostępnić inni użytkownicy, na przykład znajomi.

Facebook skupia grupy przyjaciół, znajomych, rodzin a także współpracowników, którzy się znają i ułatwia utrzymywanie kontaktu z nimi, aczkolwiek możliwe jest również zawieranie nowych znajomości z tym, że nie jest to głównym założeniem serwisu. Jeśli użytkownik chce być w kręgu znajomych innego użytkownika, to musi wysłać mu zaproszenie i poczekać na akceptację. Ze znajomymi można dzielić się informacjami poprzez opublikowanie wpisu na tablicy.

Profil na Facebooku mogą założyć nie tylko osoby prywatne, ale także firmy, instytucje, fundacje lub szkoły. Taki profil nazywany jest fanpage'em. Coraz więcej firm decyduje się na założenie profilu na portalu, aby w ten sposób zrzęczyć sympatyków, zaprezentować swoją ofertę i dotrzeć do potencjalnych konsumentów. Osoba prowadząca fanpage pełni funkcję administratora (może być ich kilku).

Facebook umożliwia nową formę komunikacji, którą kiedyś były komunikatory internetowe, poczta elektroniczna, telefon czy telegraf. Serwisy społecznościowe przejęły rolę kontaktów interpersonalnych. Po wejściu na Facebooka wyświetla się lista znajomych, którzy są online. Tekst pisany wciąż jest główną formą komunikacji i w ten sposób użytkownicy komunikują się ze sobą na Facebooku – pisząc posty na tablicy, wysyłając wiadomości za pośrednictwem komunikatora czy poprzez komentowanie postów, zdjęć lub materiałów video. Messenger to wewnętrzny komunikator Facebooka, który służy do wysyłania wiadomości, zdjęć, filmów, plików, a także umożliwia wideorozmowę.

Użytkownicy Facebooka mogą korzystać z wielu dostępnych na portalu funkcji, na przykład dołączyć do grup, które stworzyli inni użytkownicy. Grupy to miejsca, które zrzeszają użytkowników na przykład z tego samego miejsca pracy, ze szkoły, ale też według wspólnych zainteresowań. Użytkownicy mogą prowadzić swobodne dyskusje w obrębie grupy i dzięki temu tworzą zaangażowaną społeczność. Grupy mogą być publiczne lub prywatne i, aby się w niej znaleźć, trzeba otrzymać zaproszenie lub wysłać prośbę o dołączenie do grupy.

Jak wskazuje Piotr Siuda, społeczności wirtualne można uznać za pełnoprawne społeczności ludzkie, mogące uzupełniać lub zastępować

partycypację w społecznościach organicznych. Internet jest jednym z katalizatorów powstania społeczeństwa sieciowego. To środowisko dla zaistnienia społeczności ludzkich, które coraz częściej powstają w nim, i za jego pośrednictwem, umożliwiając w ten sposób rozkwit wspólnotowości ludzkiej²⁰³.

Na Facebooku dostępna jest także opcja utworzenia tzw. wydarzenia. Dzięki tej funkcji użytkownicy mogą zapraszać się na różne wydarzenia na przykład urodziny, koncerty, konferencje itd.

Przed erą Facebooka ludzie nie dzielili się tak chętnie i otwarcie informacjami o sobie czy swoich poglądach. Można powiedzieć, że Facebook jest swego rodzaju katalogiem wszystkich ludzi, którzy go użytkują, w sieci²⁰⁴. Osoby korzystające z internetu częściej biorą udział w organizacjach i życiu społecznym, a także mają więcej znajomych. Coraz więcej osób zakłada konto w mediach społecznościowych i w ten sposób wzrasta liczba znajomych oraz członków rodziny użytkownika, którzy również korzystają z sieci, a tym samym internet staje się medium, które służy nie tylko do nawiązania nowych relacji, ale także do podtrzymania znajomości, przyjaźni czy silnych więzi rodzinnych²⁰⁵. Internet i media społecznościowe sprzyjają procesom społecznym, ponieważ umożliwiają nawiązanie nowych kontaktów oraz podtrzymanie istniejących już znajomości i kontaktu z większą liczbą osób i bez względu na to, w jakim miejscu na świecie się one znajdują.

2. Komunikacja językowa w internecie

W ostatnich latach badacze reprezentujący różne dyscypliny naukowe zainteresowali się rozwojem technologicznym internetu i zaczęli postrzegać go nie tylko jako cyberprzestrzeń, ale również jako element życia codziennego, na które wywiera ogromny wpływ. Dynamiczny rozwój internetu sprawia, że dostępność do informacji, a także swoboda komunikowania się jest dużo większa i łatwiejsza niż kiedykolwiek wcześniej. Jak wskazuje Goban-Klan człowiek, a nawet całe społeczeństwa, nigdy wcześniej w dziejach

²⁰³ P. Siuda, *Społeczności wirtualne. O wspólnotowości w społeczeństwie sieciowym* [w:] *Oblicza Internetu. Internet przestrzeni komunikacyjnej XXI wieku*, red. M. Sokołowski, Elbląg 2006, s. 185.

²⁰⁴ C. Shih, *Era Facebooka*, Gliwice 2012, s. 56-57.

²⁰⁵ D. Batorski, K. Olechnicki, *Wprowadzenie do socjologii Internetu*, „*Studia Socjologiczne*” 2007, t. 186(3), s. 5-14.

ludzkości, nie dysponowały tak dużym arsenalem środków komunikacyjnych, jak obecnie²⁰⁶.

Jak wskazuje Walter Jackson Ong, mowa jest naturalnym (wynika to z biologicznego wyposażenia człowieka), bezpośrednim (wymaga bliskości fizycznej i kontaktu twarzą w twarz) i spersonalizowanym (partnerzy są sobie świadomi) środkiem komunikowania. Charakterystyczne jest to, że komunikowanie za pomocą mowy jest natychmiastowe i naprzemienne, ponieważ nadawca i odbiorca mogą zamieniać się rolami. Jednak słowo mówione ma ograniczony zasięg rozchodzenia się w przestrzeni, dlatego ludzie opracowali techniki utrwalania i przekazywania znaków na odległość, poprzez techniki przekazu graficznego: rzeźby, malarstwa czy technik sygnalizacji (dymnych, optycznych, dźwiękowych). Prawdziwym przełomem w dziedzinie środków komunikowania było wynalezienie pisma, dzięki któremu słowo i myśl ludzka mogły być przekazane w niezmienionej postaci. Pismo, w przeciwieństwie do mowy, jest sztucznym (wymaga posługiwania się specjalnymi narzędziami i materiałami), pośrednim (zakłada brak styczności fizycznej) i zdepersonalizowanym (umożliwia zwracanie się do osób całkowicie nieznanym) środkiem komunikowania²⁰⁷.

Obecne czasy odznaczają się transmisją różnych form informacji werbalnych, które człowiek odbiera poprzez narząd wzroku i słuchu za pośrednictwem powszechnie dostępnych urządzeń multimedialnych, takich jak internet, radio czy telewizja. Bogactwo środków komunikacyjnych oraz wykorzystanie rozmaitych kanałów do porozumiewania się, to wyraz swego rodzaju konieczności coraz bardziej złożonych interakcji społecznych, umożliwiających człowiekowi przekazywanie informacji jak najlepiej i najtrafniej.

Goban-Klasa rozwija klasyfikację Antoniny Kłoskowskiej i stwierdza, że środki przekazu „są łączone w ciągi, dzięki którym można wykorzystywać właściwości każdego z nich, niepominięnie wzbogacając możliwości ludzkiego komunikowania”²⁰⁸. Narzędzia internetowe niewątpliwie w istotny sposób ułatwiają „łączenie w ciągi”, a także wzmagają możliwości środków przekazu.

²⁰⁶ Goban-Klasa T., *Media i komunikowanie...*, op. cit., s. 49.

²⁰⁷ Ibidem, s. 49-51.

²⁰⁸ Ibidem, s. 49.

W *Encyklopedii komputerowej Microsoft* internet definiowany jest jako ogólnosięciowy system sieci oraz bramek opartych na protokole TCP/IP w celu wzajemnej komunikacji²⁰⁹. Bryana Pfaffenberger wskazuje, że internet oferuje takie usługi, jak zdalne logowanie się użytkowników, przesyłanie plików, przeglądarka World Wide Web (WWW), grupy dyskusyjne i poczta elektroniczna²¹⁰.

Początkiem internetu była zdecentralizowana sieć o nazwie ARPANET (ang. *Advanced Research Projects Agency Network*), która została stworzona przez Ministerstwo Obrony w 1969 r. Celem utworzenia tejże sieci było przyspieszenie wymiany danych w razie ataku nuklearnego²¹¹. W 1991 r. stworzony został protokół WWW (*World Wide Web*), czyli sieciowy system wymiany informacji, który umożliwił bezpośredni dostęp do baz danych i dzięki temu internet objął zasięgiem cały świat²¹².

Jan van Dijk wskazuje, że internet pełni coraz więcej funkcji: informacyjną, komunikacyjną, transakcyjną, rozrywkową, towarzyską, edukacyjną i tożsamościową²¹³. W społeczeństwie sieci media te są ze sobą połączone w coraz większym stopniu, a jeśli nie, to i tak odnoszą się do siebie w swoich programach czy usługach²¹⁴.

Internet, w porównaniu do starszych mediów, daje możliwość interaktywności, dzięki której zachowana jest symetria ról nadawcy i odbiorcy. W związku z tym internet uważany jest za najbardziej dialogowy spośród wszystkich środków masowego przekazu²¹⁵. Ponadto, w przeciwieństwie do przedinternetowych środków masowego przekazu, które miały charakter publiczny, w dialogu internetowym poruszane są również tematy osobiste²¹⁶.

Mobilny dostęp do internetu sprawił, że globalna komunikacja jest możliwa, ponieważ zapewnia stałą łączność, niezależnie od czasu czy miejsca, w którym znajduje się człowiek. Początkowo taki rodzaj komunikacji

²⁰⁹ J. Woodcock, *Microsoft. Encyklopedia komputerowa*, Warszawa 2002, s. 281.

²¹⁰ B. Pfaffenberger, *Słownik terminów komputerowych*, Warszawa 1999, s. 113.

²¹¹ J. Woodcock, *Microsoft...*, op. cit., s. 281.

²¹² Zob. E. Leszczyńska, *Polacy w sieci. Analiza przemian użytkowania Internetu*, Lublin 2019, s. 13-25.

²¹³ J. van Dijk, *Społeczne aspekty nowych mediów*, Warszawa 2010, s. 277.

²¹⁴ Ibidem, s. 277.

²¹⁵ Wprawdzie radio zostało wzbogacone o interakcję telefoniczną z tym, że rozmowy telefoniczne spikerów ze słuchaczami mają ograniczony czas i narzucają temat rozmowy. W telewizji to nadawca ma dominującą rolę i kontroluje zarówno przekaz wizualny, jak i dźwiękowy.

²¹⁶ J. Grzenia, *Internet jako miejsce dialogu* [w:] *Porozmawiajmy o rozmowie: lingwistyczne aspekty dialogu*, red. M. Kita, J. Grzenia, Katowice 2003, s. 83.

umożliwiła poczta elektroniczna, a później synchroniczne i niesynchroniczne czaty, a także fora internetowe. Dzięki temu w stosunkowo niedrogi i nieskomplikowany sposób użytkownicy z całego świata mogli się ze sobą połączyć i komunikować.

Komunikację za pośrednictwem sieci komputerowych można podzielić na komunikację jednostronną i komunikację interaktywną. W komunikacji jednostronnej nadawca nie zwraca się do odbiorcy bezpośrednio i nie oczekuje odpowiedzi. Jednostronna forma komunikacji to informacje umieszczane na stronach WWW (*World Wide Web*), prasa elektroniczna i elektroniczna baza danych. Komunikacja interaktywna wymaga udziału przynajmniej dwóch osób, które wchodzi z sobą w interakcję. W komunikacji interaktywnej wyróżnia się formę synchroniczną (pozwala porozumiewać się obu stronom w czasie rzeczywistym) i formę asynchroniczną (reakcje odbiorcy są odroczone w czasie). Najstarszą, bo powstałą w 1972 r., formą komunikacji interaktywnej asynchronicznej jest poczta elektroniczna (*e-mail*). Poczta elektroniczna służy do przesyłania formalnych informacji, a także prywatnej korespondencji. Komunikacja interaktywna synchroniczna została wynaleziona w 1988 r. przez Finą Jarkko Oikarinen z Uniwersytetu Oulu, który napisał IRC (*Internet Relay Chat*), czyli program, który umożliwił synchroniczną komunikację pomiędzy wieloma osobami. Coraz więcej użytkowników korzysta również z porozumiewania się w sposób synchroniczny, podczas rozgrywek w grach fabularnych (*role-playing games*)²¹⁷.

Obecnie popularne portale społecznościowe są dla ludzi jednym z głównych miejsc spotkań oraz wymiany informacji. W związku z tym w obrębie zainteresowań socjologów znalazła się specyfika komunikacji internetowej²¹⁸.

Niegdyś komunikacji zapośredniczonej przez komputer (CMC ang. *computer mediated communication*) zarzucano antyspołeczność, ponieważ uważano, że osłabia komunikację bezpośrednią, i obawiano się, że może wpłynąć na zwiększenie samotności, która będzie spowodowana uzależnieniem od internetu i komputerów. Jednak, jak się okazuje, w ciągu ostatnich dwóch dekad za pośrednictwem sieci komputerowych ludziom udało się podtrzymać nawiązane wcześniej relacje, a także nawiązać nowe znajomości²¹⁹.

²¹⁷ K. Majgier, *Internet jako przestrzeń komunikacyjna*, „Przegląd Psychologiczny” 2000, t. 43, nr 2, s. 158.

²¹⁸ D. Batorski, K. Olechnicki, *Wprowadzenie do socjologii...*, op. cit., s. 5-14.

²¹⁹ J. van Dijk, *Społeczne aspekty...*, op. cit., s. 292.

Komunikacja zapośredniczona (CMC) to taka, w której coś pośredniczy pomiędzy człowiekiem a doświadczaną przez niego rzeczywistością. Bezpośrednie doświadczanie rzeczywistości to odczuwanie jej wszystkimi zmysłami równocześnie, natomiast komunikacji zapośredniczonej towarzyszą pewne ograniczenia, ponieważ w tym przypadku nie jest możliwe, korzystanie ze wszystkich zmysłów²²⁰. Obecnie obserwuje się tendencję dążącą do integracji trybów komunikacji, czyli łączenia obrazków, dźwięków, tekstów i danych w jednym medium. W ten sposób multimedialne połączenia osiągały takie zdolności komunikacyjne, jakie nie istniały nigdy wcześniej²²¹.

W porównaniu z komunikacją bezpośrednią – zapośredniczona ma pewne ograniczenia, ale daje też nowe możliwości. W większości CMC niedostępny jest niewerbalny tryb komunikacji, w szczególności mowa ciała, natomiast umożliwia go wideokonferencja czy wideorozmowa. Coraz częściej obserwuje się również nowe formy językowe, które mają nacechować wypowiedź emocjonalnie. W tym celu stosowane są emotikony, skróty czy pisanie wersalikami.

Zapośredniczenie etapów procesu komunikacyjnego, które jest możliwe dzięki urządzeniom technicznym, szczególnie CMC, sprawia, że:

- uczestnicy komunikacji nie muszą przebywać w jednym miejscu,
- nie muszą komunikować się ze sobą w tym samym czasie (synchronicznie),
- komputery i media mogą częściowo lub całkowicie zastąpić ludzi w roli uczestników konwersacji,
- aktywność intelektualna niezbędna do prowadzenia konwersacji zostaje (częściowo) przeniesiona na urządzenia przetwarzające informacje²²².

Internet jest filarem i medium globalnej komunikacji zapośredniczonej przez komputer²²³, dzięki której z łatwością można wysłać komunikat osobie, z którą dzieli nas duża odległość, aczkolwiek konieczne jest, by zarówno interlokutorzy (jak i ich maszyny), posługiwali się wspólnym kodem, aby komunikat został prawidłowo odczytany przez odbiorcę²²⁴.

²²⁰ Ibidem, s. 293.

²²¹ Ibidem, s. 296.

²²² Ibidem, s. 315.

²²³ M. Castells, *Spółczesność sieci*, przeł. M. Marody i in., Warszawa 2008, s. 352.

²²⁴ W. Gustowski, *Komunikacja...*, op. cit., s. 34.

Głównym sposobem porozumiewania się ludzi w internecie jest pismo, ale coraz bardziej obserwuje się tendencję dążącą do skrótowości i ekonomii języka. W dużym stopniu język internetowy jest odbiciem języka codziennej komunikacji²²⁵. W anglojęzycznych publikacjach sytuacje komunikacyjne występujące w internecie określane są terminem *netspeak*²²⁶.

Wojciech Gustowski opracował własny model komunikowania za pośrednictwem internetu. Nadawca, wykorzystując klawiaturę, wprowadza zakodowany komunikat do systemu komputerowego. Maszyna (komputer/telefon komórkowy albo inne urządzenie z dostępem do internetu) dokonuje ponownego zakodowania wprowadzonych informacji w sposób cyfrowy systemem binarnym, z którego korzystają komputery, a następnie zakodowany komunikat przesyłany jest innej maszynie, która połączona jest z siecią internetową. Urządzenie, które otrzymało zakodowany cyfrowo komunikat, dekoduje go, a odbiorca otrzymuje na swoim ekranie monitora komunikat w formie pierwotnego zakodowania przez nadawcę. Odbiorca dekoduje przekaz i następuje sprzężenie zwrotne pośrednie²²⁷. W internecie każdy użytkownik może być nadawcą i odbiorcą, zarówno w komunikacji interpersonalnej, jak i masowej²²⁸.

Grzenia w obrębie internetu wyróżnia trzy typy komunikacji międzyludzkiej²²⁹:

1. Typ konwersacyjny (inaczej czatowy), reprezentowany przez wszelkiego rodzaju pogawędki internetowe. To typ komunikacji synchronicznej, ponieważ polega głównie na kontakcie nadawcy z odbiorcą w czasie rzeczywistym, aczkolwiek odbiorca nie jest zobowiązany do udzielenia odpowiedzi (choć przeważnie jest ona od niego oczekiwana).
2. Typ korespondencyjny (e-mailowy) obejmuje kanały komunikacyjne oparte na liście elektronicznym: pocztę elektroniczną, grupy, listy, fora dyskusyjne. To typ komunikacji asynchronicznej, ponieważ kontakt między nadawcą a odbiorcą odbywa się w czasie odroczonym z tym, że odbiorca nie jest zobowiązany do udzielania odpowiedzi natychmiast.

²²⁵ Zob. J. Grzenia, *Komunikacja językowa...*, op. cit., s. 181.

²²⁶ D. Crystal, *Language and the Internet*, Cambridge 2007, s. 19.

²²⁷ Ibidem, s. 33.

²²⁸ Ibidem, s. 36.

²²⁹ J. Grzenia, *Komunikacja językowa...*, op. cit., s. 43.

3. Typ hipertekstowy reprezentują teksty, które są dostępne w sieci WWW (również te, które nie zawierają hiperłączy), a nie należące do typu 1. i 2. Jest to typ komunikacji jednostronnej, ponieważ w tym przypadku nadawca danego komunikatu nie zwraca się do określonego odbiorcy i nie oczekuje odpowiedzi.

Grzenia wskazuje na pewne właściwości komunikacji językowej w Internecie i wymienia, że są nimi przede wszystkim: dialogowość, spontaniczność, kolokwialność, sytuacyjność, multimedialność, hipertekstowość, hierarchiczność, możliwość zautomatyzowania procesu tworzenia wypowiedzi, dynamiczność, nieograniczony zasięg i trwałość²³⁰.

Dialogowość jest najważniejszą cechą charakteryzującą komunikację w Internecie, które jest jedynym medium, mającym również charakter narzędzia komunikacyjnego. Oczywiście są również inne media, natomiast są one jedynie środkami przekazu, ponieważ przekazują informację jednostronnie, wobec tego nikt nie nastawia się na dialog. Komunikowanie się w sieci stwarza możliwość interakcji²³¹.

Spontaniczność jest szczególną cechą komunikacji internetowej. Przejawia się w braku znaków diakrytycznych, częstych błędach literowych i ortograficznych, krótkich kwestiach, które obejmują tylko kilka wyrazów, a rzadziej kilka linijek tekstu. Interpunkcja jest z kolei podporządkowana chęci wyrażenia ekspresji (duża liczba pytańników, wykrzykników, wielokropków). Ponadto spontaniczność obserwowana jest również w odniesieniu do zakresu tematycznego rozmowy. Mniejszy stopień spontaniczności występuje z kolei w komunikacji asynchronicznej (takich jak e-mail)²³².

Wskazane powyżej właściwości komunikacji internetowej, czyli dialogowość i spontaniczność, sprzyjają pojawieniu się w tekstach form kolokwialnych (głównie w sferach nieoficjalnych, czyli w konwersacjach)²³³.

Sytuacyjność wypowiedzi internetowych w dużym stopniu zależy od kanału przekazu. Niekiedy rozmowa toczy się między osobami, które nie znają się, a rozpoznają jedynie swoje „nicki”, czyli pseudonimy, które mają przeważnie znaczący charakter. Mimo że początkowo kontekst sytuacyjny

²³⁰ Ibidem, s. 97.

²³¹ Ibidem, s. 97-99.

²³² Ibidem, s. 100-105.

²³³ Ibidem, s. 105-107.

jest zredukowany w zasadzie do zera, to z czasem ulega to zmianie. Kontekst sytuacyjny można także tworzyć, wykorzystując symbole graficzne²³⁴.

Multimedialność jest istotną cechą komunikacji internetowej i daje wiele możliwości. W epoce elektronicznej dla każdego piszącego dostępna jest retoryka, którą kiedyś dysponowali tylko wydawcy. Obecnie możliwe jest, by tekst był łączony z obrazem, co jest następstwem wizualizacji pisma. Można dodać także obraz ruchomy, a w związku z tym zastąpić mimikę i gestykulację. Ponadto istnieje możliwość dołączenia do tekstu dźwięku, który może tworzyć konteksty sytuacyjny, albo muzyki. Coraz bardziej popularne są również rozmowy video z użyciem kamerki, dzięki której możemy słyszeć i widzieć swojego rozmówcę²³⁵.

Hipertekstowość stwarza możliwość łączenia różnych mediów i jest to bardzo powszechne zjawisko w praktyce komunikacyjnej. Hipertekst umożliwia tworzenie powiązań pomiędzy tekstami poprzez hiperłącza. Można uznać, że jest to swego rodzaju środek retoryczny, dzięki któremu autor tekstu może wskazać odpowiedni związek intertekstualny, który uznaje za istotny. Hipertekst z perspektywy komunikacyjnej umożliwia poznanie problemu i poszerzenie wiedzy, dzięki temu, że można przemieszczać się wśród tekstów, co wpływa na kooperatywny charakter internetu²³⁶.

Hierarchiczność w komunikacji internetowej jest cechą realizującą się w intensywny sposób, aczkolwiek jest rozumiana nieco inaczej niż w komunikacji pozasieciowej. W tym przypadku hierarchia wynika z następstwa w dyskusji i w zasadzie narzucona jest przez oprogramowanie, które steruje zapisem wypowiedzi, ponieważ odpowiedź znajduje się o szczebel niżej w układzie graficznym od wypowiedzi, która rozpoczynała wątek. Co więcej, czytając jakąś wypowiedź czy komentarz, często możemy go ocenić, a im więcej będzie pozytywnych głosów, tym wyżej znajdzie się na liście²³⁷.

Automatyzacja jest jedną z elementarnych właściwości tekstów elektronicznych. Dzięki zastosowaniu odpowiedniej techniki, możliwe jest zwielokrotnienie znaków (ten środek stosowany jest głównie do wyrażenia ekspresji), kopiowanie, wycinanie, wklejanie tekstu²³⁸.

²³⁴ Ibidem, s. 108-110.

²³⁵ Ibidem, s. 110-111.

²³⁶ Ibidem, s. 111-112.

²³⁷ Ibidem, s. 112-114.

²³⁸ Ibidem, s. 114-115.

Dynamiczność ma złożony charakter w komunikacji internetowej. Teksty w łatwy sposób mogą być usunięte albo zmienione na inne, co przekłada się na ich mniejszą trwałość, aniżeli tych drukowanych (papierowych). W każdej chwili możliwa jest także zmiana wynikająca z aktualizacji. Na dynamiczność wpływają także hiperłącza, które umożliwiają czytanie innych tekstów, a za ich pośrednictwem jeszcze innych²³⁹.

Zasięg jest niezwykle ważnym parametrem dla funkcjonowania języka. Ze względu na globalny charakter w internecie nie mogą powstać odmiany językowe, na przykład gwary ludowe, natomiast mogą uformować się środowiskowe odmiany języka, zwłaszcza wśród użytkowników komunikacji typu konwersacyjnego, na przykład na czatach²⁴⁰.

Trwałość komunikatów internetowych jest zależna od techniki utrwalania, kanału przekazu, treści przekazu oraz potrzeb użytkowników internetu²⁴¹.

Główną cechą mediów społecznościowych jest ich dialogowość, ponieważ następuje natychmiastowe sprzężenie zwrotne, a także wysoki stopień integracji pomiędzy nadawcą a odbiorcą. Wspólną cechą *social mediów* jest ich multimedialność, polifoniczność oraz jednoczesne oddziaływanie na kilka zmysłów²⁴². Użytkownicy mediów społecznościowych coraz częściej używają specyficznych zwrotów czy określeń, a także emotikonów i akronimów.

W sposobie kontaktowania się w komunikacji internetowej coraz częściej można dostrzec także ekonomiczność języka, która przejawia się między innymi w nieużywaniu znaków interpunkcyjnych i polskich liter, a także w używaniu pewnych skrótów rozbudowanych wyrażen (akronimów)²⁴³. W ten sposób nadawca chce przekazać jak najwięcej w jak najkrótszym czasie²⁴⁴. W związku z tym, że komunikowanie w internecie w głównej mierze przebiega przy użyciu języka pisanego, który wprowadzany jest za pomocą klawiatury (a jest to wolniejszy sposób niż przy użyciu mowy), to użytkownicy zaczęli stosować akronimy, które mają ten proces przyspieszyć²⁴⁵.

²³⁹ Ibidem, s. 115-116.

²⁴⁰ Ibidem, s. 116

²⁴¹ Ibidem, s. 117.

²⁴² P. Szews, *Medialny fanpage – szanse i zagrożenia*, „Media i Społeczeństwo” 2015, nr 5, s. 120.

²⁴³ A. Panek, *Język w przestrzeni Internetu* [w:] *Przestrzeń społeczna*, Rzeszów 2016, s. 5.

²⁴⁴ A. Naruszewicz-Duchlińska, *Akronimy internetowe: wstępny zarys problematyki*, „Prace Językoznawcze UWM” 2004, nr 6, s. 75.

²⁴⁵ W. Gustowski, *Komunikacja...*, op. cit., s. 75.

Najczęściej używane akronimy w polskich tekstach to: ZW „zaraz wracam”, ATSD „a tak swoją drogą”, MBSZ „moim bardzo skromnym zdaniem”, ZTCW „z tego co wiem”²⁴⁶. W rozmowach sieciowych obserwuje się także akronimy, które pochodzą z języka angielskiego na przykład F2F (*face to face*), YIU (*yes, I understand*). W sytuacjach, gdy komunikacja internetowa zbliżona jest do rozmowy (np. na czatach, grupach dyskusyjnych), to wówczas użytkownicy często stosują ucięcia na przykład „pzdr” (pozdrawiam), „nara” (na razie)²⁴⁷.

W komunikacji w kontakcie bezpośrednim zwracamy uwagę na to, jakim tonem głosu mówi osoba, z którą rozmawiamy, jaką ma dykcję i jaki zasób słownictwa²⁴⁸, natomiast w kontakcie pośrednim ograniczona jest możliwość wykorzystania elementów niewerbalnych, typowych dla mowy, między innymi takich jak posługiwanie się gestem i mimiką, kontekst sytuacyjny, prozodia, kod proksemiczny. Użytkownicy rozmawiający w sieci próbują kompensować brak możliwości wyrażania emocji poprzez wprowadzenie graficznych symboli (emotikonów, gifów), które są ważnym elementem wirtualnego języka²⁴⁹.

Emotikony, nazywane również uśmieszkami, buźkami, minkami (ang. *emoticon, smileys*), to kombinacje znaków nieliterowych, które użytkownicy stosują w celu wyrażenia stanów emocjonalnych, ukazania stosunku nadawcy do treści, urozmaicenia konwersacji oraz w celach humorystycznych i twórczych (mają aspekt kreatywny)²⁵⁰.

Emotikony są ważnym składnikiem komunikacji językowej w internecie, dzięki nim łatwiej jest zrozumieć żart czy ironię. Przeważnie umieszcza się je na końcu zdania albo na końcu danego komunikatu. Niekiedy emotikony same stanowią pełny komunikat. Najbardziej popularne emotikony to :- (symbolizuje pozytywne nastawienie lub radość) i :-((symbolizuje negatywne nastawienie lub smutek). W komunikacji internetowej coraz częściej pomijany jest łącznik „-”, a wynika to z szybkiego tempa pisanie²⁵¹.

²⁴⁶ Zob. J. Grzenia, *Komunikacja językowa...*, op. cit., s. 146.

²⁴⁷ M. Banaszak, *Język Internetu w kontekście kompetencji komunikacyjnych dziecka. Od wzbogacenia komunikacji tekstowej do spłaszczania języka?* [w:] *Rozwijanie umiejętności językowych i komunikacyjnych dziecka*, red. M. Cywińska, Poznań 2017, s. 280.

²⁴⁸ C. Shih, *Era...*, op. cit., s. 600.

²⁴⁹ Zob. W. Gustowski, *Komunikacja...*, op. cit., s. 61-62.

²⁵⁰ Zob. J. Grzenia, *Komunikacja językowa...*, op. cit., s. 137-138.

²⁵¹ D. Crystal, *Language...*, op. cit., s. 39.

Przykładowe emotikony²⁵²:

- :) – uśmiech, służy do wyrażenia intencji żartobliwej, treści humorystycznych, przyjaznych zamiarów, czasem sarkazmu, pomaga zneutralizować zbyt poważną sytuację itd.;
- ;) – mrugnięcie okiem, może oznaczać „nie traktuj tego poważnie”;
- :(– smutna twarz, jest to sygnalizowanie smutku, zaniepokojenia, ponurego nastroju, niepokoju, złej wiadomości itd.;
- :/ – grymas, może oznaczać podejrzliwość, sceptycyzm, niezadowolenie, niezdecydowanie;
- :D – głośny śmiech;
- :* – pocałunek;
- :-O – zaskoczenie;
- :-|| – złość;
- :’-(– płacz.

Znaki te najczęściej dostępne są z poziomu menu danej aplikacji. Nowsze komunikatory, a także edytor komputerowy Word i teksty SMS umożliwiają wprowadzenie grafiki albo ikon, które zastępują tradycyjne emotikony obrazkami. Emotikony bardzo często pojawiają się w korespondencji elektronicznej, natomiast nie są stosowane w korespondencji oficjalnej.

Grzenia sygnalizuje, że emotikony stabilizują się jako specyficzny środek w przekazie komunikacyjnym, ponieważ coraz częściej obserwuje się synonimie i wariacje emotikonów. Synonimia emotikonów polega na tym, że istnieje seria takich, które oznaczają to samo, natomiast wariacje polegają na różnym sposobie ich zapisu, np. :-), :, :)))²⁵³.

Badacze coraz częściej wskazują także na zjawisko, jakim jest modyfikacja pisowni, którą obserwuje się w internecie. Grzenia wyróżnia 11 typów ortograficznych osobliwości, które wyróżniają teksty internetowe spośród innych tekstów pisanych i podaje:

1. Zwielokrotnienie znaków interpunkcyjnych (np. NIE!!!!!!) pełni funkcję ekspresywną,
2. Zwielokrotnienie liter (np. duuuużo, taaak, nooo), w tym przypadku przekaz emocji oparty jest na multiplikacji znaków,

²⁵² Ibidem, s. 141.

²⁵³ Zob. J. Grzenia, *Komunikacja językowa...*, op. cit., s. 140.

3. Stosowanie wersalików jako graficznego substytutu krzyku (np. HALO). Internetowa konwencja mówi o tym, że wielkie litery oznaczają krzyk, podniesienie głosu. Ten rodzaj zapisu w komunikacji konwersacyjnej zastępuje mowę i wyraża treści w sposób graficzny.
4. Niestosowanie wielkich liter zgodnie z konwencjami ortograficznymi lub niekonsekwentne ich stosowanie (np. hej, byłeś w krakowie?). Przeważnie brakuje wielkich liter i polskich znaków, ponieważ wymaga to więcej uwagi i staranności, naciśnięcia dwu klawiszy jednocześnie, wobec tego można przypuszczać, że nadawca kieruje się w takim przypadku potrzebą, by jak najszybciej wyrazić treść. Tempo pisania jest wolniejsze niż tempo mówienia, a redukcja znaków pisma do małych liter czy opuszczenie polskich znaków pozwala na przyspieszenie procesu wypowiedzania się.
5. Stosowanie gwiazdek (asterysków). Użytkownicy posługują się gwiazdkami zazwyczaj w przypadku używania słów wulgarnych, aby wskazać dowolny ciąg znaków lub w celu wyróżnienia fragmentu.
6. Pisemne oznaczanie reakcji niewerbalnych (np. hehehe, hahaha, yhm).
7. Opisy akcji (np. mam tego dość *wychodzę*).
8. Stosowanie emotikonów i ikon to najbardziej charakterystyczna cecha języka internetu.
9. Niestandardowe spacje (np. m a s z r a c j ę , k o c h a m C i ę), ten sposób wyróżniania jest dość rzadko spotykany i wymaga dużej świadomości językowej piszącego.
10. Werbalno-wizualne gry słów (np. HeJ, CzEŚĆ), to swego rodzaju zabawa wersalikami, która polega na tym, że litery minuskułowe przeplata się majuskułowymi. Ten sposób pisania występuje dość rzadko w komunikacji internetowej.
11. Formy łączące tekst i grafikę (np. <<|>>Ewa<<|>>) – to określenie może służyć do nazywania w zasadzie każdego zapisu internetowego, ale w tym przypadku chodzi o wyodrębnienie, że w pewnych tekstach komponent graficzny ma uzupełnić przekaz językowy²⁵⁴.

Wskazane powyżej środki pełnią funkcję zastąpienia mowy niewerbalnej i ekspresji oralnej za pomocą pisma. W ten sposób użytkownicy próbują wzbogacić swój komunikat, natomiast coraz częściej obserwuje się, że formy

²⁵⁴ Ibidem, s. 119-123.

językowe, które stosowane są w komunikacji za pośrednictwem internetu, na przykład skróty i akronimy, pojawiają się także w komunikacji bezpośredniej, co może doprowadzić do zubożenia języka mówionego.

W komunikacji internetowej interesujący jest także stosunek użytkowników do interpunkcji, ponieważ z jednej strony obserwuje się pomijanie interpunkcji (zwłaszcza kropki i przecinka), zaś z drugiej jej niestandardowe wykorzystanie. Prawdopodobnie najczęstszą przyczyną pomijania znaków interpunkcyjnych jest chęć i potrzeba, by jak najszybciej przekazać myśl swojemu rozmówcy. To zjawisko jest szczególnie widoczne w komunikacji synchronicznej, natomiast mniejszy stopień jego nasilenia występuje w komunikacji asynchronicznej, gdy nadawca nie ma potrzeby szybkiego wyrażenia swoich myśli. Z kolei w komunikacji internetowej użytkownicy stosunkowo często stosują wielokropek, który zazwyczaj występuje nawet w zwielokrotnionej postaci (zawiera więcej niż trzy kropki), ponieważ wynika to z potrzeby wyrażenia ekspresji. Znakiem o wysokiej frekwencji jest pytajnik i wykrzyknik (przeważnie w postaci zwielokrotnionej), co również wynika z potrzeby wyrażenia ekspresji²⁵⁵.

W komunikacji zapośredniczonej przez internet można wyróżnić także kilka specyficznych elementów dotyczących poziomu psychologicznego, otóż:

- doświadczenia sensoryczne są ograniczone, co prawda w takim kontakcie wykorzystywany jest zmysł wzroku i słuchu oraz ich kombinacja, natomiast brak jest kontaktu fizycznego;
- płynność tożsamości i anonimowość;
- pokonywanie ograniczeń przestrzennych: można się komunikować z innymi osobami niezależnie od uwarunkowań geograficznych;
- rozciąganie i koncentracja czasu, ponieważ istnieje możliwość, prowadzenia w jednym czasie zarówno komunikacji synchronicznej, jak i asynchronicznej;
- dostępność wielu kontaktów;
- możliwość permanentnego zapisu, czyli dokumentowania, a także przechowywania zapisu rozmów tekstowych i głosowych²⁵⁶.

²⁵⁵ Ibidem, s. 124-126.

²⁵⁶ B. Aouil, M. Kajdasz-Aouil, *Internet jako środowisko komunikacyjne* [w:] *Kultura i język mediów*, red. M. Tanaś, Kraków 2007, s. 74-75.

W komunikacji internetowej kontakt *face to face* zastąpiony jest przez *interface to interface*, co sprawia, że w internecie użytkownicy mają poczucie anonimowości (choć ze względu na możliwość zweryfikowania numeru IP, nikt w internecie nie jest w pełni anonimowy), która eliminuje bariery międzyludzkiej komunikacji, na przykład nieśmiałość, lęk, wstyd. Anonimowość często sprawia, że ludzie czują się bardziej odważni i pewni siebie niż w rzeczywistości²⁵⁷. Ponadto nadawca może kreować swoje „ja” i grać różne role w większym stopniu niż w komunikacji realnej. Jeśli odbiorca nie dysponuje informacjami przekazywanymi kanałem wizualnym, to może natrafić na trudności w rozpoznaniu postaci nadawcy²⁵⁸.

²⁵⁷ W. Gustowski, *Komunikacja...*, op. cit., s. 49.

²⁵⁸ Zob. J. Grzenia, *Internet...*, op. cit., s. 84.

Rozdział IV.

Metodologiczne podstawy badań własnych

1. Cel badań i problemy badawcze

Celem badań jest ocena umiejętności dialogowych, komunikacyjnych i zachowań językowych osób z diagnozą zespołu Aspergera w komunikacji w kontakcie bezpośrednim i w kontakcie pośrednim. Interpretacji zostały poddane również zachowania pozawerbalne (m.in. współruchy, stereotypie ruchowe, obecność lub brak kontaktu wzrokowego). Głównym problemem badawczym jest ocena wpływu technologii komunikacji zdalnej na realizację interakcji językowej u osób z zespołem Aspergera.

Przedmiotem badań są zachowania językowe osób z zespołem Aspergera, w tym ocena struktury, wskazanie sposobów i przejawów realizacji interakcji językowej młodzieży i osób dorosłych z diagnozą zespołu Aspergera za pośrednictwem komunikacji zdalnej z wykorzystaniem sieci internet w zestawieniu z interakcją w kontakcie bezpośrednim. Analizie zostanie poddana realizacja tekstów podczas zachowań dialogowych w przypadku:

- 1) zdalnej wymiany wiadomości tekstowych;
- 2) wideorozmowy;
- 3) interakcji w kontakcie bezpośrednim.

W styczniu 2022 r. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) przyjęła nową Międzynarodową Klasyfikację Chorób i Problemów Zdrowotnych ICD-11, w której nie wyróżnia się zespołu Aspergera, włączając osoby z takimi zaburzeniami w spektrum autyzmu. Badana grupa była diagnozowana wedle Klasyfikacji ICD-10²⁵⁹, a zatem na potrzeby niniejszej monografii podtrzymana będzie terminologia uwzględniona w tejże klasyfikacji, w której występowało rozróżnienie całościowych zaburzeń rozwojowych na autyzm wczesnodziecięcy i zespół Aspergera.

²⁵⁹ P. Majewicz, ICD-11 – implikacje w badaniach i praktyce psychologiczno-pedagogicznej, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2023, t. XLII, z. 1.

W związku z celem i przedmiotem badań sformułowano trzy główne tezy oraz szereg pytań ogólnych i szczegółowych.

Tezy niniejszej pracy są następujące:

1. Istnieje odrębność realizacji interakcji poprzez wiadomości tekstowe i wideorozmowę za pośrednictwem komunikacji zdalnej w porównaniu z interakcją w kontakcie bezpośrednim.
2. Osoby z zespołem Aspergera znają reguły realizacji interakcji językowych, mają tylko utrudnioną ich realizację ze względu na ograniczoną możliwość dekodowania komunikatów niewerbalnych i rozpoznawania emocji.
3. Osoby z zespołem Aspergera mogą chętniej korzystać z komunikatorów wykluczających bezpośredni kontakt, ponieważ taki rodzaj kontaktu wyklucza elementy kodu niewerbalnego.

Postawione hipotezy generują następujące pytania badawcze: ogólne i szczegółowe.

Pytania ogólne:

1. Czy osoby z zespołem Aspergera korzystają z mediów społecznościowych?
2. Czy osoby z zespołem Aspergera korzystają z komunikacji zdalnej?
3. Czy osoby z zespołem Aspergera wchodzą w kontakt z innymi osobami za pośrednictwem komunikacji zdalnej?

Pytania szczegółowe:

1. Czy osoby z zespołem Aspergera przestrzegają naprzemienności ról w konwersacji?
2. Czy osoby z zespołem Aspergera przejmują inicjatywę podczas rozmowy?
3. Czy wypowiedzi osoby badanej są spójne z tematem rozmowy?
4. Czy osoby z zespołem Aspergera podejmują zabiegi wprowadzające nową linię tematyczną?
5. Czy wypowiedzi osób z zespołem Aspergera są lakoniczne czy rozbudowane?
6. Czy osoby z zespołem Aspergera podejmują inicjatywę zakończenia rozmowy?
7. Czy osoby z zespołem Aspergera stosują werbalne lub niewerbalne potwierdzenia w rozmowie w kontakcie bezpośrednim?

8. Czy osoby z zespołem Aspergera w trakcie rozmowy w kontakcie bezpośrednim posługują się złożonymi zachowaniami niewerbalnymi, np. kontaktem wzrokowym, ekspresją mimiczną, gestykulacją?
9. Jakie rodzaje inicjacji i reakcji występują w analizowanych interakcjach?
10. Jakie kody pojawiają się w wymianach dialogowych?
11. Czy osoby z zespołem Aspergera poprawnie realizują wyrażenia metatekstowe w dialogach?
12. Jak wygląda realizacja metatekstowych formuł w nawiązywaniu, utrzymaniu i zakończeniu dialogu?
13. Jak wygląda realizacja poszczególnych podsystemów języka w wypowiedziach osób z zespołem Aspergera?

2. Metody, techniki i narzędzia badawcze

Prowadzone badania polegały na gromadzeniu korpusu tekstów na podstawie trzech typów rozmów: zdalnej wymiany wiadomości tekstowych, wideorozmowy i rozmowy w kontakcie bezpośrednim. Każda rozmowa opierała się na zadawaniu badanym następujących pytań:

- Co dzisiaj robiłeś? + ewentualne pytania szczegółowe (np. jeżeli osoba badana powiedziała, że była dzisiaj w pracy, to badający zadawał dodatkowe pytania typu: „Gdzie pracujesz?”, „Czym się tam zajmujesz?” itp.);
- Jakie masz plany na dzisiaj? + ewentualne pytania szczegółowe (np. jeżeli osoba badana powiedziała, że idzie dzisiaj na spacer, to badający zapytał „Gdzie idziesz na spacer?”, „Idziesz na spacer sam czy z kimś?” itp.);
- Jak spędziłeś czas w tym tygodniu? + ewentualne pytania szczegółowe;
- Co Cię zainteresowało w tym tygodniu? + ewentualne pytania szczegółowe;
- Co oglądałeś lub czytałeś w ostatnim tygodniu? + ewentualne pytania szczegółowe;
- Co Cię ucieszyło w ostatnim tygodniu? + ewentualne pytania szczegółowe;
- Czy w ostatnim czasie coś Cię zaniepokoiło lub zasmuciło? + ewentualne pytania szczegółowe;

- Korzystałeś już dzisiaj z internetu? + ewentualne pytania szczegółowe;
- W jakim celu korzystałeś dzisiaj z internetu? + ewentualne pytania szczegółowe;
- Rozmawiałeś dzisiaj z kimś przez aplikację Messenger/Skype/telefon i/lub na żywo? + ewentualne pytania szczegółowe;
- Masz jakieś plany na najbliższy tydzień? + ewentualne pytania szczegółowe;
- Czy chciałbyś mnie o coś zapytać?

Pytania ogólne były wzbogacone o dodatkowe pytania szczegółowe, zwłaszcza gdy odpowiedzi badanych były krótkie. Badający zadawał pytania w taki sposób, aby badany nie odczuwał powtarzalności rozmowy, która była przeprowadzana na różnych płaszczyznach, ponieważ mogłoby to zaburzyć wyniki badań. Mimo że rozmowy różniły się formą zadawanych pytań i ich kolejnością, to dążyły do uzyskania tożsamyh informacji.

Grabias klasyfikuje społeczne role językowe, uwzględniając rangi rozmówców (równorzędne, podrzędne i nadrzędne) i rodzaj kontaktu (oficjalny/nieoficjalny, indywidualny/grupowy, trwały/sporadyczny)²⁶⁰. Zgodnie z przyjętą klasyfikacją rodzaj kontaktu w przypadku prowadzonych na potrzeby badań rozmów ma charakter oficjalny, rangi rozmówców są nierównorzędne, natomiast intencja była zmienna w zależności od indywidualnych przypadków.

Ocenie poddano poziom kompetencji językowych, komunikacyjnych i kulturowych. Do analizy tekstów dialogowych wykorzystano metodologiczne koncepcje badania dialogu opracowane przez Warchalę²⁶¹. Każdą rozmowę przeanalizowano pod względem występowania interlokutorów odgrywających naprzemiennie role nadawcy i odbiorcy (w komunikacji przez internet role nadawcy i odbiorcy również mogą się z łatwością zmieniać). Analizie poddano powstałe w dialogu wymiany, ich typy, schemat oraz poszczególne elementy: inicjację, reakcję i codę, a także rodzaje inicjacji i reakcji. Oceniono także spójność rozmowy (zachowanie linii tematycznej), realizację językową, fonetyczną i graficzną, gramatykę, słownictwo oraz kody parawerbalne i niewerbalne.

²⁶⁰ S. Grabias, *Język w zachowaniach...*, op. cit., s. 226.

²⁶¹ J. Warchala, *Dialog potoczny...*, op. cit.

Procedura badawcza obejmowała:

- 1) Wywiad – ogólne informacje socjolingwistyczne.
- 2) Zebranie korpusu tekstów osób z zespołem Aspergera poprzez:
 - zdalną wymianę wiadomości tekstowych (bez kontaktu wzrokowego i wizualnego),
 - wideorozmowę, w której rozmówcy słyszą się i widzą – kontakt wizualny,
 - rozmowę w kontakcie bezpośrednim.
- 3) Analizę językową realizacji interakcji dialogowej (typy inicjacji, typy reakcji, struktura językowa wypowiedzi) i analiza metatekstu.
- 4) Analizę językową wypowiedzi osób z grupy badanej.
- 5) Porównanie wypowiedzi pisemnych pod względem językowym, używania interpunkcji, emotikonów.
- 6) Ocenę kompetencji językowych na poziomie fonetycznym, prozodycznym, leksykalno-semantycznym, słowotwórczym, fleksyjnym i składniowym.
- 7) Ocenę sprawności interakcyjnych (werbalnych i niewerbalnych).
- 8) Opracowanie wyników i analizę danych.

Wiadomości tekstowe były rejestrowane poprzez zrzut ekranu, czyli zapis aktualnego obrazu wyświetlanego na monitorze do pliku graficznego. Wideorozmowa była rejestrowana poprzez nagrywanie ekranu (obrazu i dźwięku), zaś rozmowa w kontakcie bezpośrednim była rejestrowana za pomocą kamery.

3. Charakterystyka badanej grupy

Osoby badane zostały podzielone na dwie grupy wiekowe:

- młodzież od 15. do 18. roku życia, ponieważ okres rozwoju mowy jest już zakończony, ale trwa jeszcze dojrzewanie i zdobywanie kompetencji społecznych,
- dorośli powyżej 18. roku życia, ponieważ okres dojrzewania został już zakończony i większość kompetencji powinna już być zdobyta i ugruntowana.

W badaniach wzięło udział 12 osób, w przedziale wiekowym od 15. do 24. roku życia, u których zdiagnozowano całościowe zaburzenia rozwojowe

w postaci zespołu Aspergera. Wszystkie osoby z grupy badanej to mężczyźni mieszkający w Lublinie i pobliskich okolicach. Sześciu badanych jest uczniami szkoły średniej, pięciu z nich jest studentami, jeden z badanych ma wykształcenie średnie niepełne i obecnie odbywa staż.

Tabela 1. Informacje dodatkowe o osobach badanych

Lp.	Kod badanego	Wiek	Wiek w chwili otrzymania diagnozy
1	01	17	10
2	02	15	8
3	03	16	6
4	04	18	10
5	05	18	10
6	06	17	10
7	07	23	12
8	08	21	11
9	09	24	19
10	10	20	16
11	11	23	16
12	12	22	8

Źródło: opracowanie własne

4. Opis przebiegu i organizacji badań

Badania prowadzono od marca 2022 r. do stycznia 2023 r. Nawiązanie kontaktu z osobami z zespołem Aspergera i zachęcenie ich do wzięcia udziału w planowanych badaniach nie było proste, ponieważ wielokrotnie zetknęłam się z odmową. Ponadto kilka osób, mimo początkowej deklaracji, w trakcie prowadzenia badań, po pierwszej lub drugiej rozmowie, zrezygnowało z udziału, nie informując o tym badającego. Osoby te przeważnie zrywały kontakt bez uprzedzenia i mimo umówionego terminu rozmowy nie odbierały połączenia wideo i/lub nie stawiały się w umówione miejsce, wobec tego nie zostały uwzględnione w tym badaniu. Ostatecznie badaniami objęto 12 mężczyzn z diagnozą zespołu Aspergera.

Wszyscy badani wyrazili zgodę na udział w badaniu. Wśród osoby badanych znajdowały się osoby w wieku od 15. do 18. lat i wówczas zgodę na udział w badaniu wyrażali również ich rodzice.

Badania przeprowadzano na kilku płaszczyznach. Pierwsza rozmowa odbyła się przez aplikację Messenger i polegała na zdalnej wymianie wiadomości tekstowych. Druga rozmowa odbyła się przez połączenie wideo za pośrednictwem aplikacji Messenger (to rodzaj synchronicznej komunikacji, czyli wymiana informacji na bieżąco, w czasie rzeczywistym). Trzecia rozmowa to interakcja w kontakcie bezpośrednim, która miała miejsce w gabinecie logopedycznym i odbywała się indywidualnie z osobą badaną – w rozmowie uczestniczyły o dwie osoby: badany i badający. Rozmowy były prowadzone w około 2.-4. tygodniowych odstępach czasowych i przebiegały zawsze według tego samego schematu.

W trakcie badania – zarówno w interakcji w kontakcie bezpośrednim, jak i kontakcie pośrednim – rozmowy z osobami badanymi były ujednolicone pod względem tematu rozmowy. Biorąc pod uwagę fakt, że osoby z zespołem Aspergera wykazują trudności z wchodzeniem w interakcje, osoba badająca aktywizowała badanego poprzez pytania pomocnicze, np. pytania dopingujące, które były punktem wyjścia do rozmów na inne tematy. Ponadto poprzez zadawanie pytań dopingujących, badający chciał sprowokować osoby badane do wypowiedzi swobodnych.

W przypadku osoby niepełnoletniej, za zgodą badanego i jego rodziców, rozmowa w kontakcie bezpośrednim była rejestrowana przez kamerę, wideorozmowa była zapisana przez nagrywanie ekranu, a wiadomości tekstowe zostały zapisane w formie pliku tekstowego.

W przypadku rozmów w kontakcie bezpośrednim ich czas trwania wynosił średnio około 18 minut, czas trwania rozmów prowadzonych w formie wideorozmowy to średnio 22 minuty. Z kolei rozmowy prowadzone przez Messengera w formie pisemnej to średnio godzinę, przy czym najdłuższa rozmowa trwała 1,5 godziny. Rozmowa w formie pisanej cechuje się mniejszą płynnością czasową, co wynika m.in. z faktu, że rozmówcy potrzebują więcej czasu na sformułowanie odpowiedzi, często robią przerwy między wiadomościami, a także mogą jednocześnie wykonywać inne czynności, co wydłuża cały proces wymiany informacji.

Rozmowy, które były nagrywane, zostały spisane, a wiadomości tekstowe zapisane, co w sumie dało korpus tekstów niemalże 18 000 wyrazów. Podczas transkrypcji tekstu wideorozmowy i rozmowy w kontakcie bezpośrednim zastosowano zapis ortograficzny i zrezygnowano z wielkich liter

i znaków interpunkcyjnych na rzecz znaków oznaczających pauzy długie i krótkie, zgodnie z notacją fonetyczną. Rozmowy, które odbywały się poprzez zdalną wymianę wiadomości, zostały skopiowane w niezmienionej formie z uwzględnieniem charakterystycznych dla tej formy rozmowy emotikonów. Odnotowano nie tylko słowoformy, ale także inne dźwięki, które były wydawane przez osoby badane, w tym również jednostki quasi-leksykalne, np. *aha*, *mhm*, pauzy wypełnione, śmiech, płacz, westchnienia. Zapisane teksty rozmów i wielokrotne odtwarzanie nagrań, umożliwiło dokonanie transkrypcji rozmów, które odbywały się w kontakcie bezpośrednim i poprzez formę wideo. Odnotowano także niezrozumiałe fragmenty wypowiedzi.

Analizę rozpoczęto od przeglądu typów inicjacji i reakcji oraz realizacji cody, a następnie dokonano analizę strukturalną dialogów. W dalszej kolejności zajęto się charakterystyką metatekstu, realizacją fonetyczną, słownictwem, omówieniem zjawisk składniowych i analizą tematu wypowiedzi. Ocenie poddano także realizację kodów parawerbalnych i niewerbalnych, co stanowiło obszerny materiał do analizy językowej i komunikacyjnej.

Rozdział V.

Analiza badań

1. Analiza interakcji językowych

Do analizy tekstów dialogowych wykorzystano metodologiczne koncepcje dialogu opracowane przez Warchalę²⁶². Każda rozmowa została przeanalizowana pod względem występowania interlokutorów odgrywających naprzemiennie role nadawcy i odbiorcy. Analizie poddano powstałe w dialogu wymiany, ich typy, schemat, poszczególne elementy: inicjację, reakcję i codę, a także rodzaje inicjacji i reakcji. Oceniona została również spójność rozmowy (zachowanie linii tematycznej), realizacja językowa i graficzna, gramatyka, słownictwo, a także kody parawerbalne i niewerbalne.

W dalszej części pracy badający posługuje się oznaczeniem literowym, gdzie literą A oznaczono wypowiedzi osoby badającej, zaś literą B – wypowiedzi badanego.

Rozmowy przeprowadzone za pośrednictwem wymiany wiadomości tekstowych przez aplikację Messenger zostały skopiowane w niezmienionej formie.

W opisie struktury dialogu posłużono się następującymi oznaczeniami: Iw – inicjacja wprowadzająca; Ik – inicjacja kontynuująca; Iz – inicjacja zanurzona; Ip – inicjacja patologiczna; Ru – reakcja uzupełnienia; Rr – reakcja rozstrzygnięcia; Rroz – reakcja rozwinięcia; Rz – reakcja zestawienia; Rin – reakcja inicjująca; Rnw – reakcja niewerbalna; Rp – reakcja patologiczna; C – coda.

²⁶² J. Warchala, *Dialog potoczny...*, op. cit.

1.1. Analiza wiadomości tekstowych rozmów za pośrednictwem aplikacji Messenger

Komunikacja przez internet jest coraz bardziej powszechnym zjawiskiem, zwłaszcza ze względu na dostępność i szybkość porozumiewania się. Naczelną cechą porozumiewania się w sieci jest dialogowość.

Jedna z typów rozmów z osobami z zespołem Aspergera odbywała się przez aplikację Messenger (forma pisana), która jest rodzajem komunikacji internetowej o typie konwersacyjnym (czatowym). Jest to typ komunikacji synchronicznej, polegającej na kontakcie nadawcy z odbiorcą w czasie rzeczywistym.

1.1.1. Typy inicjacji

Inicjacja, podobnie jak reakcja, jest obligatoryjnym elementem wymiany. Rozmowę za pośrednictwem aplikacji Messenger przeważnie inicjowała osoba badająca. Forma rozmów prowadzonych przez wiadomości tekstowe przesyłane za pośrednictwem internetowego komunikatora przypomina formę rozmów telefonicznych czy wiadomości e-mailowych, dlatego na początku każdej rozmowy zawarte są formuły grzecznościowe powitania, a na zakończenie rozmowy formuły grzecznościowe pożegnania, w których skład często wchodzi akty wyciszające kontakt. O tym, jak bardzo istotna jest kwestia grzeczności, a także jaką pełni rolę w dyskursie, pisze w swoich pracach m.in. Małgorzata Marcjanik²⁶³ czy Kazimierz Ożóg²⁶⁴.

Inicjatywa w nawiązaniu kontaktu i w jego zrywaniu przeważnie należała do osoby badającej. Ze względu na nierównorzędną rangę interlokutorów, badający każdą rozmowę zaczynał od zastosowania zwrotów realizujących funkcje grzecznościowe i inicjował rozmowę konwencjonalną formą powitalną o charakterze uniwersalnym: *Dzień dobry*. Jest to forma stosowana zarówno w sytuacjach oficjalnych, jak i nieoficjalnych, w celu otwarcia dialogu. Mając na uwadze społeczne formy grzecznościowe, badający po formule powitalnej zadawał także pytania typu *Nie przeszkadzam Ci w tym momencie* lub *Czy możemy teraz chwilę porozmawiać?* Akty powitania zostały zrealizowane jedynie przez sześciu badanych. Pozostali nie zastosowali formuły

²⁶³ M. Marcjanik, *Polska grzeczność językowa*, Kielce 1997.

²⁶⁴ K. Ożóg, *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*, Kraków 1990.

powitalnej, a jedynie odnieśli się do pytania badającego, przyzwalając na kontynuowanie dialogu. Poniżej kilka przykładów wymian:

Iw A: Dzień dobry 😊 Czy możemy teraz chwilę porozmawiać przez Messengera?

Ru B: Możemy, przepraszam że wtedy się nie przygotowałem dobrze.

oraz

Iw A: Dzień dobry, możemy chwilę porozmawiać?

Rr B: Jasne

lub

Iw A: Dzień dobry M., czy możemy chwilę porozmawiać? 😊

Rr B: dobrze

W dwóch sytuacjach to badany rozpoczynał rozmowę przez aplikację Messenger, po tym jak odnalazł profil badającego na portalu Facebook i zaprosił go do grona znajomych. W obu przypadkach badany zaczął rozmowę od powitania.

Iw B: Dzień dobry

Ru A: Dzień dobry 😊

Iw Dziękuję, że napisałeś, masz teraz chwilę, żeby porozmawiać?

Rr B: Tak

lub

Iw B: Dzień dobry

Ru A: Dzień dobry 😊 Cieszę się, że możemy chwilę porozmawiać 😊

Zakończenie kontaktu inicjował badający, stosując grzecznościowe zwroty pożegnalne, które kończyły dialog. Akty pożegnania zostały zrealizowane przez ośmiu badanych, natomiast czterech z nich nie zareagowało w żaden sposób na pożegnanie zainicjowane przez badającego.

Badani, którzy zrealizowali akt pożegnania, przeważnie stosowali uniwersalną formę *Do widzenia*. Dwóch z nich zastosowało dodatkową formę, tj. akty życzeń, które wchodzi w skład polskich formuł pożegnania, np. *Miłego dnia*, *Miłego wieczoru*. Tego typu zwroty służą ociepleniu stosunków pomiędzy partnerami interakcji. Ponadto czterech badanych odwzajemniło życzenia badającego, pisząc *Dziękuję* i *życzę tego samego pani* lub *Dziękuję, nawzajem*. Poniżej kilka przykładów:

Iw A: Dziękuję Ci za rozmowę i życzę miłego wieczoru 😊 Do widzenia!

Ru B: Dziękuję i życzę tego samego pani. Do widzenia

lub

Iw A: Bardzo dziękuję Ci za rozmowę. Miłego popołudnia 😊 Do widzenia!

Ru B: Dziękuję, nawzajem

lub

Iw A: Bardzo dziękuję Ci za rozmowę. Życzę powodzenia na jutrzejszym sprawdzianie! Do widzenia.

Ru B: Ja panii również.

Życzę miłego dnia.

W relacjach społecznych brak zastosowania formuły powitalnej lub pożegnalnej jest uznawany za nietakt, ponieważ tego typu zwroty grzecznościowe są formą zachowania językowego, która jest oczekiwana przez uczestników konwersacji.

Niektóre osoby z zespołem Aspergera wykazywały postawę mniej oficjalną, co można było zaobserwować w formułach, które przełamywały konwencję pożegnania, skracając dystans wobec rozmówcy, np.

Iw A: Bardzo dziękuję Ci za rozmowę.

Ru B: Nie ma sprawy Cała przyjemność po mojej stronie 😊

Ik A: Miłego wieczoru! 😊 Do widzenia!

Ru B: Pani również 😊

Do zobaczenia 😊

W poniższych dialogach zaobserwowano trzy wymiany, w których badany zareagował inicjująco. Badający celowo prowadził każdą rozmowę w taki sposób, by uczestnicy badania mieli możliwość zadania pytania odnoszącego się do tematu rozmowy i wypowiedzi badającego. Osoby badane przeważnie nie podejmowały jednak tematu i nie wchodziły w rolę nadawcy inicjującego. W przypadku osób neurotypowych powszechne jest to, że w trakcie rozmowy jedna osoba może odgrywać zarówno rolę podmiotu inicjującego, jak i reagującego. Podczas rozmowy z osobą z zespołem Aspergera niezwykle rzadko obserwuje się taką spontaniczną zamianę ról. Spośród

wszystkich przeprowadzonych rozmów odnotowano, że jedynie 3 inicjacje zostały spontanicznie zrealizowane przez osoby z grupy badanej. Badani zadali pytanie w celu uzyskania dodatkowej informacji, aczkolwiek po otrzymaniu od badającego odpowiedzi, nie podejmowali dalszej rozmowy i nie zadawali kolejnych pytań. Poniżej kilka przykładów:

Iw A: Co Cię zainteresowało w ostatnim czasie?

Ru B: Nowo wydany serial the last of us

Ik A: Ja też oglądałam w niedzielę pierwszy odcinek.

Ru+Ik B: Ja bardzo lubiłem grę i dlatego się zainteresowałem serialem a jak było u pani?

Ru A: Ja nie grałam nigdy w tę grę, ale grał w nią mój brat i polecił mi ten serial. Pierwszy odcinek bardzo mi się spodobał, teraz z niecierpliwością czekam na kolejne.

B: Ja tylko oglądałem gameplay a nie grałem

Iz A: A jak spodobał Ci się serial?

Rr B: Tak podobał

Rin A: Szkoda tylko, że nie jest dodany cały sezon i trzeba czekać na kolejne odcinki.

Ik B: To muszę przyznać nie lubię czekać na odcinki

Rr A: Ja też nie.

lub

Ik A: Masz już temat pracy?

Rr B: Jeszcze nie

C A: Mhm

Iz A dlaczego wybrałeś taki kierunek?

Ru B: Bo chciałem się przekonać jak wygląda żywienie człowieka

Ik A: Ja też ostatnio zainteresowałam się bardziej wpływem żywności i żywienia na zdrowie. Staram się wdrożyć zalecenia żywieniowe od dietetyka i czuję dużą poprawę w samopoczuciu 😊

Rin B: U jakiego dietetyka Pani była?

Ru A: U ***

lub

Iw A: Co dzisiaj robiłeś?

Rr B: Dzisiaj byłem w szkole, gdzie był taki jakbym to powiedział „luźniejszy” dzień

Ru Gdyż miałem w większości przedmioty zawodowe

Ru Dzisiaj dodatkowo pisałem poprawę sprawdzianu z matematyki

Ru I tak poza tym to za wiele się dzisiaj nie wydarzyło

Rin A jak pani minął dzień?

C+Ru A: Dziękuję, to miłe, że pytasz. Miałam dzisiaj pracowity dzień, ale znalazłam też chwilę na to, by pójść na spacer 😊

Jeden z badanych prawdopodobnie miał trudność z przypisaniem stanu emocjonalnego, co wymagało doprecyzowania, ponieważ w jego wypowiedzi pojawiło się naruszenie spójności pragmatycznej (np. Czy w ostatnim czasie wydarzyło się jeszcze coś co sprawiło, że się ucieszyłeś? Oprócz we Wrocławiu była sytuacja z biletami bo mieliśmy sektor gospodarzy czyli Wrocław ochrona nas czepiała bo jest w złych barwach klubowych Musimy zapoznać się z regulaminem).

W zaprezentowanym poniżej fragmencie pierwsza reakcja w wymianie ma charakter patologiczny, ponieważ badany udzielił odpowiedzi i po chwili ją usunął.

Iw A: Co oglądałeś lub czytałeś w tym tygodniu?

Rp B: M. cofnął wysłanie wiadomości

Rr Czytam artykuły zw żużlem

Iz A: Czy przeczytałeś w tym artykule coś interesującego?

Ru B: O przedłużeniu sezonu żużlowego do października, o sytuacji zawodników np. rosyjskich którzy posiadają polskie obywatelstwo kiedy po wracają do polskich Lig. Tyle tylko że na arenie międzynarodowej mistrzostw świata zostali zawieszeni my nie wiemy tak naprawdę kiedy się skończy wojna

C+Iz A: Mhm, a zwykle jak długo trwał sezon żużlowy?

Ru B: W zeszłym roku sezon trwał do września

Ik A: Cieszysz się z tej zmiany?

Rr B: Jest z czego cieszyć

Ru W zależności od warunków pogodowych

Ru Ale zapewne mają plandeki na tor by chronić przed zawodami

C A: To w takim razie dobra wiadomość dla Ciebie, jako dla fana żużla 😊

Iw Czy w ostatnim czasie wydarzyło się jeszcze coś co sprawiło, że się ucieszyłeś?

Rr B: Oprócz we Wrocławiu była sytuacja z biletami bo mieliśmy sektor gospodarzy czyli Wrocław ochrona nas czepiała bo jest w złych barwach klubowych

Ru Musimy zapoznać się z regulaminem.

Ik A: Czy ta sytuacja sprawiła, że się ucieszyłeś?

Rr B: Ucięło mnie to że byłem na nartach we Włoszech Cavalese

*Ucieszyło

Ik A: Tak, faktycznie wspominałeś już o tym wyjeździe podczas rozmowy. A czy po tym wyjeździe wydarzyło się coś jeszcze, co sprawiło, że byłeś radosny?

Rr B: Zmiana klimatu tam była zima w przeciwieństwie co było w Polsce

C+Iw A: Mhm, a czy wydarzyło się coś, co sprawiło, że byłeś smutny albo zaniepokojony?

Rr B: Zaniepokoiło prowadzenie samochodu w górach (Zakręty)

Ik A: Dlaczego?

Rr B: Ze względu na ciśnienie zatykanie uszu oraz zawroty głowy

Zgodnie z definicją Stubbsa: *dialog*, to wymiana informacji, a wymiana jest najmniejszą jednostką dialogu²⁶⁵. W prezentowanych fragmentach jest to wymiana między badanym a badającym, przy czym analiza rozmowy pozwala zaobserwować, że badani sporadycznie wcielają się w rolę inicjatora dialogu. Spośród dwunastu badanych osób, tylko trzech przejęło inicjatywę podczas rozmowy i spontanicznie zadało pytanie badającemu.

Osoba badająca w każdej rozmowie zachęcała do zadania pytania, poprzez użycie formuły „Może chciałbyś mnie o coś zapytać?”. Jeśli propozycja została przyjęta, wówczas badany przejąłby rolę nadawcy i inicjował dalszą część rozmowy. Sześciu badanych nie skorzystało z okazji do zadania pytania badającemu i tym samym nie przejęło inicjatywy rozmowy. Poniżej kilka przykładów:

Iw A: A może Ty chcesz mnie o coś zapytać?

Ru B: W zasadzie, nic mi nie przychodzi do głowy. Napływ informacji czy bodźców był dzisiaj spory, i jestem trochę zmęczony, więc nie wiem

C A: Rozumiem 😊

lub

Iw A: Może chciałbyś mnie o coś zapytać?

Ru B: Dziękuję nie mam żadnych

lub

Iw A: A może masz jakieś pytania do mnie?

Rr B: Nie mam pytań

lub

Iw A: A może Ty chcesz mnie o coś zapytać?

Rr B: chyba nie

Sześciu badanych zadało pytanie rozmówcy. Były to przeważnie pytania otwarte mające na celu zdobycie dodatkowych informacji o interlokutorze. Poniżej kilka fragmentów rozmów:

Iw A: A może Ty chcesz mnie o coś zapytać?

Rin B: Skąd pani jest?

Ru A: Pochodzę z Kielc, ale od paru lat mieszkam w Lublinie 😊

²⁶⁵ M. Stubbs, *Discours Analysis. The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*, Chicago 1983.

Ik B: Nigdy nie byłem w Kielcach, ale podejrzewam, że to piękne miasto jak Lublin

Rroz A: Tak, jest kilka miejsc, które warto zwiedzić. Najlepiej wybrać się na weekend, aby zwiedzić Kielce i okolice.

lub

Iw A: A może Ty chcesz mnie o coś zapytać?

Rin B: Jakie ma pani hobby

Ru A: Lubię jeździć na rowerze, oglądać seriale, czytać książki 😊

lub

Iw A: A może Ty chcesz mnie o coś zapytać?

Rin B: Czy coś ostatnio Pani czytała?

Rr+Ru A: Tak, w ostatnim czasie czytam głównie książki i artykuły logopedyczne.

Badani, którzy zadali pytania, po otrzymaniu odpowiedzi nie rozwijali jednak podjętego tematu. Gdy osoba badająca udzieliła odpowiedzi, badany nie inicjował dalszej części rozmowy, nie zadawał kolejnych pytań. Jeśli przez kilka minut nie było żadnej reakcji ze strony badanego, osoba badająca ponownie przejmowała inicjatywę i zadawała kolejne pytanie.

Tylko jeden z badanych podjął więcej wymian, natomiast w pewnym momencie zaprzestał kontynuowania tematu. Tutaj, podobnie jak w powyższych rozmowach, jeśli badany przez dłuższą chwilę nie odpisywał, wówczas badający ponownie wchodził w rolę nadawcy i inicjował dalszą część rozmowy, zadając kolejne pytanie w celu kontynuowania rozmowy.

Iw A: A może Ty chcesz mnie o coś zapytać?

Ru+Rin B: No to raczej jedno pytanie: U pani wszystko w porządku?

Rroz A: To miłe, że pytasz 😊 U mnie wszystko w porządku, aczkolwiek stresuję się tym co obecnie dzieje się na Ukrainie. W miarę możliwości staram się pomagać, ale najgorsze jest to poczucie bezsilności.

C B: Ma pani rację

Ik U mnie ostatnio w gminie przychodzi sporo Ukraińców po pesele

Rroz A: Tak, teraz czeka ich w Polsce trochę formalności, ale to fantastyczne, że tak wielu Polaków realnie włączyło się w pomoc osobom z Ukrainy.

1.1.2. Typy reakcji

Wymiana jest uporządkowaną sekwencją wypowiedzi. Po zadanym przez badającego pytaniu, które otwierało pole tematyczne i inicjowało

rozmowę, oczekiwana była odpowiedź ze strony badanego, czyli reakcja. Badający zadawał pytania otwarte, które nie ograniczały zakresu treści odpowiedzi i jednocześnie dawały pełną swobodę wypowiedzi. Natomiast reakcja powinna być ściśle uzależniona od kontekstu poprzedzającego i mieścić się w polu tematycznym, zainicjowanym przez badającego.

Funkcją inicjacji jest kontynuowanie wymiany poprzez otwarcie stanu asymetrii wiedzy²⁶⁶. Jak już zostało wspomniane, rolę nadawcy inicjującego rozmowę głównie pełnił badający. Po wymianie pozdrowień i po przedstawieniu się, badający inicjował dalszą rozmowę pytaniem mającym formę pytania o rozstrzygnięcie, którego intencją było wprowadzenie tematu lub podtematu rozmowy. Po inicjacji wprowadzającej, która przybierała formę pytania i reakcji badanego, badający zadawał dodatkowe pytania z zachowaniem linii tematycznej w celu rozwijania dialogu (inicjacja zanurzona) i zachęcenia odbiorcy do kontynuowania konwersacji. Poniżej przedstawiono przykładowe rozmowy.

Iw A: Co dzisiaj robiłeś?

Rroz B: To rano oczywiście byłem na stażu w gminie, No a po pracy nie robiłem nic ciekawego, to oglądałem telewizję, czy też poszedłem na spacer

Ik A: Czym się zajmujesz na stażu?

Rroz B: To pomagam niektórym pracownikom, to też pójść na pocztę z listami i książkami nadawczymi, nie no różne rzeczy tam robię, czasami są też stażyści czy praktykanci

C+Iz A: Świetnie 😊 A podoba Ci się na stażu?

Ru B: Pewnie, tam jest dobra atmosfera, i przede wszystkim spokój

Iz A: Kiedy zacząłeś staż?

Ru B: Zacząłem na początku marca, a mam do 1 września

Ru Swoją drogą, na tym stażu jestem już po raz drugi

C A: To świetnie, że jesteś zadowolony 😊

Ik A co planujesz po stażu? Masz już jakiś pomysł?

Ru B: Pewnie będę szukał jakiejś pracy Ewentualnie też myślę o prawie jazdy

Ru Czyli na te chwile nie wiem co będę robił

Ik A: O, to super! Prawo jazdy to świetny pomysł 😊

Rr+Ru B: Też tak uważam No dopóki jestem jeszcze młody

Ik A: Jasne, do września jest jeszcze trochę czasu, żeby móc się zastanowić.

Rr B: No racja

Iw A: Masz jeszcze jakieś plany na dzisiaj?

Rr+Ru B: Raczej już nie, późno już jest

²⁶⁶ J. Warchała, Dialog potoczny..., op. cit., s. 63.

Zdarzały się wymiany, w których po inicjującym przez badającego wymianę pytaniu, otwierającym pole tematyczne, badany reagował krótką, lakoniczną odpowiedzią. Na podstawie poniższego dialogu obserwuje się, że odpowiedź mieści się w polu tematycznym pytania inicjującego, jednak badany wykazuje zaniżoną potrzebę wchodzenia w interakcje z badającym. Odnotowano redukcję komunikacji do przekazywania jedynie zdawkowych relacji. Wprawdzie przekazywanie informacji jak najbardziej ma charakter komunikacyjny, natomiast w prezentowanym dialogu można zauważyć, że badany ogranicza się jedynie do udzielenia odpowiedzi na zadane pytania i nie stosuje zabiegów mających na celu podtrzymanie rozmowy.

Iw A: Co dzisiaj robiłeś? 😊

Ru B: byłem w szkole, odrabiałem lekcje

C+Ik A: Mhm, w której teraz jesteś klasie?

Rr B: 7

Ik A: Dużo masz zadań domowych do odrobienia? 😊

Ru B: zależy jaki dzień

Iz A: A dzisiaj dużo masz zadane?

Ru B: polski i angielski

lub

Iw A: Masz jeszcze jakieś plany na dzisiaj?

Ru B: Chyba jeszcze pojeździć na rowerze.

Ik A: Jeździsz rekreacyjnie czy wyczynowo?

Ru B: By poćwiczyć. Ostatnio. Też rekreacyjnie.

Iz A: Długie trasy robisz?

Ru B: Ostatnio przejechałem 14,5 km.

C+Iz A: To niezły wynik, super! Sam jeździsz na przejażdżki rowerowe czy ktoś Ci towarzyszy?

Rr B: Sam.

Iw A: A jak spędziłeś czas w poprzednim tygodniu?

Rr B: Nic nadzwyczajnego.

Iw A: Co Cię zainteresowało w tym tygodniu?

Ru B: Właśnie ćwiczenia.

Ik A: A co ćwiczysz oprócz jazdy na rowerze?

Ru B: Kręgosłup.

Wyrażna zmiana sposobu odpowiadania na pytania zauważalna jest w momencie, gdy poruszony temat dotyczy na przykład zainteresowań badanego. Odpowiedzi są wówczas wyczerpujące, a rozmowa przebiega w sposób spontaniczny i swobodny.

Iw A: Masz jeszcze jakieś plany na dzisiaj?

Ru B: W zasadzie, to chyba tylko oglądanie seriali czy czegoś podobnego

Ik A: A jaki jest Twój ulubiony serial?

Ru B: Jest ich kilka, nie mam jednego ulubionego 😊

C+Ik A: Rozumiem. Ja też nie mam jednego ulubionego serialu. Ostatnio oglądałam *The 100* i bardzo mnie wciągnął ten serial, może słyszałeś o nim?

Rroz B: Mówiąc szczerze, nie przepadam za Netflixem. Filmy i seriale ogladam na różnorodnych serwisach, ale głównie na Prime Video. A co do anime, to stronek jest dużo, choć korzystam najczęściej z dwóch

Iz A: Ja ostatnio też wykupiłam Prime Video, była bardzo korzystna oferta, a na Netflixie jest niestety coraz mniejszy wybór filmów i seriali.

Rroz B: Podnoszenie cen abonamentu czy próba walki z dzieleniem kont zdecydowanie nie pomaga Netflixowi, tylko zyskuje konkurencja (np. Prime Video właśnie)

Iz A: Dokładnie, tak się dzieje, a Netflix miał naprawdę duży potencjał.

Ru B: Zbyt pewnie poczuli się podczas pandemii, a teraz mają tego skutki 😊

C A: To prawda 😊

W zaprezentowanym poniżej dialogu można zaobserwować, że badany prezentuje szczególne zainteresowania związane z jazdą na rowerze, które przekładają się na nadmierne koncentrowanie się na własnych przeżyciach. Dialog wymaga umiejętności słuchania i wczucia się w doświadczenie drugiego człowieka, tymczasem badany nie zwrócił uwagi na wypowiedź rozmówcy, który wskazywał, że również w podobny sposób lubi spędzać wolny czas. Badany zignorował wypowiedź badającego, ponieważ w żaden sposób nie skomentował i nie odniósł się do tej wypowiedzi, natomiast ponownie nakierował dyskusję na siebie.

Iw A: A co lubisz robić na co dzień? Czym się interesujesz?

Ru B: rower i robienie dużych odległości

C+Ik A: O świetnie! To jaka była Twoja najdłuższa trasa?

Ru B: w niedzielę 1 byłem z kolegą zrobilem wtedy 47.45 km

C A: Wow! To naprawdę niezły wynik!

Iz Gdzie pojechaliście?

Ru B: my z kolega jeździmy po wsiach jak była duża to taka odległość

C A: Mhm.

Iz Ja też bardzo lubię jeździć na rowerze, ale tak długiego dystansu jeszcze nigdy nie zrobiłam, także podziwiam!

Ru B: i to było 19 stopni jak jeździłem

W poniższym fragmencie można zaobserwować, że badany wykazuje sztywne i wąskie upodobania, ponieważ podczas rozmowy często wraca do tego samego tematu. Na pytanie dotyczące tego, co go zainteresowało w poprzednim tygodniu, odpowiedział: ze moj kolega pojechał na rowerze z tata i jeździłem sam.

Iw A: Co Cię zainteresowało w poprzednim tygodniu?

Ru B: ze moj kolega pojechał na rowerze z tata i jeździłem sam

W komunikacji przez internet często obserwuje się, że nadawca, dzięki temu, że w pewnym sensie czuje się jak anonimowy uczestnik aktu komunikacji, decyduje się na szczerość i niejako ujawnienie swojego „ja”, na co być może nie zdecydowałby się podczas komunikacji bezpośredniej twarzą w twarz. Osoby z zespołem Aspergera mają trudność z opisaniem przeżywanego stanu emocjonalnego. Badający podczas rozmowy zadawał każdemu badanemu pytanie Czy w ostatnim czasie coś Cię zaniepokoiło lub zasmuciło? Poniżej fragment rozmowy:

Iw A: Czy w ostatnim czasie coś Cię zaniepokoiło lub zasmuciło?

Rroz B: od jakiegoś czasu mam gorsze samopoczucie ale się już przyzwyczaiłem bo zwykle co jakiś czas mi na chwilę przechodzi

Ik A: A znasz powód tego gorszego samopoczucia? Próbowalesz z kimś o tym porozmawiać?

Rroz B: tak mam spotkania z psychologiem podobno ludzie w moim wieku tak mają „młodzieńcza depresja” czy coś nie znam się 😞

Iz A: To trzeba szybko działać, żeby polepszyć swoje samopoczucie, czasem dobrze jest z kimś porozmawiać 😊

Rroz B: daję radę sobie polepszać sam humor. niestety musiałem ponieważ mam blokadę jak z kimś gadam twarzą w twarz więc pewnie jak się spotkamy to pół rozmowy będzie tak nie chyba i wodzenie oczami po całym pokoju i po dworze

Iz A: Wolisz rozmawiać poprzez wiadomości tekstowe?

Rr B: w sumie tka
tak

Iz A: A może mógłbyś zaproponować psychologowi takie rozwiązanie?

Ru B: z psychogiem sie już znam ok. 4 lata wiec jestem z tym ok

Iz A: Uważasz, że łatwiej byłoby Ci mówić psychologowi o problemach przez Internet czy na żywo?

Ru B: obojętne mi w sumie to wiem że łatwiej ocenić i pomóc jak trzeba jeśli widzi twarz

U osób z zespołem Aspergera często w okresie adolescencji obserwujemy objawy depresji. Wynika to z wielu powodów, ale najczęściej spowodowane jest to poczuciem braku akceptacji, wyśmiewaniem przez rówieśników, uczuciem samotności. Wraz z coraz większą dojrzałością intelektualną, nastolatkom z zespołem Aspergera uświadamiają sobie, że różnią się od swoich rówieśników²⁶⁷. Z powyższej rozmowy wynika, że badany sygnalizował psychologowi objawy, które zaczął obserwować i, jak wskazuje, największą trudnością jest dla niego rozmowa *face to face* na ten temat. Osoby z zespołem Aspergera przeważnie są świadome tego, że ich rozmówca podczas rozmowy oczekuje od nich m.in. nawiązywania kontaktu wzrokowego, co stanowi dla nich ogromną trudność. Badany wskazuje, że chciałby porozmawiać o swoich emocjach i przeżyciach z innymi osobami, jednak rozmowa na żywo stanowi dla niego ogromną trudność w tej kwestii. Jak pisze: *mam blokadę jak z kimś gadam twarzą w twarz wiec pewnie jak sie spotkamy to pół rozmowy bedzie tak nie chyba i wodzenie oczami po całym pokoju i po dworze*. Ponadto badany sygnalizuje, że jego samopoczucie byłoby lepsze, gdyby mógł o tym z kimś porozmawiać, ale nie w kontakcie bezpośrednim.

W rozmowach z osobami badanymi odnotowano kilka reakcji patologicznych, polegających na usunięciu swojej wypowiedzi (aplikacja Messenger umożliwia użytkownikowi usunięcie pojedynczych wiadomości, natomiast, mimo że nie jest już widoczna i nie da się jej odczytać, to odbiorcy wyświetla się komunikat, że wiadomość została usunięta).

Reakcja jest obligatoryjnym elementem wymiany, który występuje po inicjacji. Dzięki niej wymiana uzyskuje schematyczną postać: [I – R]²⁶⁸. W jednej z wymian, gdy badający zadał pytanie o rozstrzygnięcie *Czy w ostatnim czasie coś Cię zaniepokoiło albo zasmuciło?* badany nie udzielił odpowiedzi

²⁶⁷ T. Attwood, *Zespół Aspergera...*, op. cit., s. 158-160.

²⁶⁸ Zob. J. Warchala, *Dialog potoczny...*, op. cit., s. 43.

na to pytanie i zerwał w tym dniu dalszy kontakt. Badany odpisał po dwóch dniach *Przepraszam, że tutaj już nie odpowiedziałem, nie umiałem odpowiedzieć na to pytanie. Zasmucił mnie mój stan. Że tak mało konkretnych rzeczy robię.*

Jednemu z badanych zarówno rozmowa na żywo, jak i rozmowa przez wideokomunikator sprawiała szczególną trudność. Badany w trakcie wideorozmowy poprosił o możliwość przejścia do formy pisanej, która okazała się być dla niego korzystniejszą formą komunikacji. Pod koniec rozmowy badany wyraził chęć kolejnej rozmowy z badającym za pośrednictwem aplikacji Messenger, wskazując przy tym, że chciałbym w przyszłości w ten sposób przekazać badającemu więcej informacji. Poniżej fragment rozmowy:

Iw A: Bardzo dziękuję Ci za rozmowę!

Życzę powodzenia na stażu 😊

Ru B: Dziękuję. Chciałbym też kiedyś znowu porozmawiać i wtedy będę mieć więcej rzeczy do powiedzenia.

Ik A: Oczywiście, bardzo chętnie jeszcze kiedyś z Tobą porozmawiam! 😊

Do widzenia!

Ru B: Do zobaczenia.

Szczegółowe dane liczbowe dotyczące reakcji realizowanych przez osoby badane zostaną przedstawione w dalszej części pracy.

1.1.3. Realizacja cody

Coda, będąc niejako ramą i pełniąc funkcje metatekstową, w odróżnieniu od inicjacji i reakcji, jest nieobligatoryjnym elementem dialogu, a to oznacza, że może dojść do wymiany bez jej udziału. Bywają jednak sytuacje, kiedy coda jest wymagana ze względu na przyjęte normy społecznych zachowań i dobrego wychowania.

Na ogół element cody nie występował w wypowiedziach osób z zespołem Aspergera i przeważnie pomijali ten składnik wymiany. Tylko w trzech przypadkach odnotowano realizację cody przez osoby badane. W pozostałych wymianach codę realizował badający, który był osobą inicjującą.

Poniżej przykłady realizacji cody przez osoby badane:

I A: Jak Ci minął dzień? 😊

R B: W miarę dobrze.

I A jak się panii miewa?

R A: Dziękuję, bardzo dobrze 😊 Dzisiaj miałam bardzo pracowity dzień.

C B: Rozumiem.

lub

Rin A: Może chciałbyś mnie o co zapytać?

I B: A panii ostatnio coś ciekawego czytała.

R A: Tak, czytałam książkę Wyloguj swój mózg i bardzo mnie zainteresowała.

I B: O czym ona jest?

R A: To książka o tym jak zadbać o swój mózg w dobie nowoczesnych technologii.

C B: Rozumiem.

Tak niewielkie stosowanie cody przez osoby z zespołem Aspergera może świadczyć o tym, że mają świadomość tego, iż to nie oni decydują o rozpoczęciu i zakończeniu rozmowy.

1.1.4. Analiza strukturalna dialogów

W analizie strukturalnej dialogu autor odnosi się do klasyfikacji typów wymian pod względem składu wewnętrznego, zaprezentowanej przez Warchalę. W zarejestrowanych dialogach odnotowano następujące typy wymian: wymiany pełne (obecne są wszystkie elementy wymiany I R C), wymiany niewypełnione (brak elementu nieobligatoryjnego C), a także wymiany defektywne (brak elementu obligatoryjnego R). Biorąc pod uwagę fakt, że zebrany materiał nie zawiera polilogu, nie odnotowano wymian rozszerzonych²⁶⁹.

Z analizy wynika, że dominowały wymiany niewypełnione, czyli takie, które realizowały schemat [I R]. Odnotowano 297 tego typu wymian, np.

I A: W której jesteś klasie?

R B: 2 technikum

lub

I A: Jaki profil klasy wybrałeś? 😊

R B: Technik Informatyk

Wśród wymian niewypełnionych odnotowano 11 reakcji inicjujących Rin, będących na pograniczu inicjacji i reakcji. Ten typ reakcji jest

²⁶⁹ J. Warchala, *Dialog potoczny...*, op. cit., s. 53.

ograniczony pozytywnie, gdyż pojawia się zawsze po inicjacji. Jedynie w sporadycznych wymianach rozdziela dłuższe reakcje, które mają charakter naracyjny. Reakcje inicjujące przeważnie mają charakter prośby o powtórzenie albo sprecyzowanie informacji zawartej w inicjacji²⁷⁰. Poniżej przykłady:

I A: Co Cię zainteresowało w poprzednim tygodniu?

Rin B: W jakim sensie?

I A: Może zainteresowało Cię jakieś wydarzenie albo przeczytałeś coś interesującego?

R B: Zajmowałem się maturami i przygotowaniem się do nich. I poza tym staram się utrzymywać aktywność fizyczną.

lub

I A: Pamiętasz, jakiś czas temu byłeś u mnie w gabinecie, wtedy też rozmawialiśmy i mówiłam, że odezwę się jeszcze, żeby troszkę porozmawiać 😊

Rin B: Zatem o czym chciałaby panii porozmawiać.

I A: Jak Ci minął dzień? 😊

R B: W miarę dobrze.

Wyróżniono 41 wymian pełnych, które realizują schemat [I R C]. W 38 wymianach coda była realizowana przez badającego, natomiast w 3 przypadkach autorem cody była osoba badana, np.

I B: A jak się panii miewa?

R A: To miłe, że pytasz 😊 Dzisiaj miałam bardzo pracowity dzień i jestem trochę zmęczona.

C B: Rozumiem.

Repliki inicjujące wymuszają następną replikę w rozmowie i przeważnie były one realizowane przez badającego, który kierował rozmową. W analizowanych dialogach zarejestrowano 38 wymian defektywnych, czyli takich, w których zabrakło R, będącej obligatoryjnym elementem wymiany.

W tabeli 2 przedstawiono realizację struktury badanych dialogów z uwzględnieniem danych liczbowych i danych procentowych. Jak wynika z danych, przewagę mają dialogi niedefektywne, których jest w sumie 89,8%, natomiast dialogów defektywnych, czyli takich w których brakowało reakcji będącej elementem obligatoryjnym, odnotowano 10,1%.

²⁷⁰ Ibidem, s. 83.

Tabela 2. Struktura badanych dialogów w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Rodzaje dialogów	Rodzaje wymian	Dane liczbowe	Dane procentowe
niedefektywne	niewypełnione	297	78,9%
	pełne	41	10,9%
defektywne	defektywne	38	10,1%
	ogółem	376	100%

Źródło: opracowanie własne

W tabeli 3 przedstawiono liczbę wymian w poszczególnych dialogach prowadzonych z badanymi. Najwięcej, bo 41 wymian, odbyło się w dialogu z badanym 09, natomiast wynika to z faktu, że podczas wideorozmowy badany ten w pewnym momencie poprosił o zmianę formy komunikacji na pisaną. W związku z tym w pierwszej rozmowie wyodrębniono 25 wymian (badany przerwał rozmowę i nie odpisał na wiadomość badającego, zrobił to dopiero po 2 dniach, z tym że po jednej wymianie ponownie przerwał dialog i nie odpisywał na wiadomości), zaś w drugiej rozmowie, która była kontynuacją wideorozmowy, wyróżniono 16 wymian. Najmniej, czyli 25 wymian, odnotowano w rozmowie z badanym 10.

Tabela 3. Liczba wymian w dialogu w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Kod badanego	Liczba wymian w jednym dialogu
01	37
02	31
03	28
04	32
05	31
06	34
07	34
08	26
09	41
10	25
11	29
12	28

Źródło: opracowanie własne

Obligatoryjnymi elementami wymiany jest inicjacja i reakcja. Podmiotem inicjującym sytuację dialogową przeważnie był badający, natomiast inicjacja, w przeciwieństwie do reakcji, posiada względną niezależność i może pojawić się w każdym momencie dialogu. Analiza zarejestrowanych dialogów wykazała, że trzech badanych w 6 wymianach przejęło rolę nadawcy i zainicjowało wymianę. Wśród nich 3 inicjacje były niezależne kontekstualnie, czyli nie posiadały kontekstu poprzedzającego, natomiast 3 inicjacje były zależne kontekstualnie, czyli motywowane kontekstem językowym. Dwóch badanych zainicjowało dialog z badającym poprzez konwencjonalne powitanie *Dzień dobry*. Zwroty grzecznościowe nie posiadają kontekstu poprzedzającego, wobec tego taka inicjacja jest inicjacją niezależną kontekstualnie.

Jeden z badanych podczas rozmowy cztery razy przejął rolę nadawcy. We wszystkich przypadkach odnotowano, że była to inicjacja zanurzona, której funkcją jest utrzymanie spójności dialogu poprzez kontynuowanie pewnej linii tematu.

I A: Może chciałbyś mnie o co zapytać?

Rin B: A panii ostatnio coś ciekawego czytała.

R A: Tak, czytałam książkę Wyloguj swój mózg. Bardzo zainteresowała mnie ta książka.

I B: O czym ona jest?

R A: To książka o tym jak zadbać o swój mózg w dobie nowoczesnych technologii.

C B: Rozumiem.

lub

I A: Jak Ci minął dzień? 😊

R B: W miarę dobrze.

I B: A jak się panii miewa?

R A: To miłe, że pytasz 😊 Dzisiaj miałam bardzo pracowity dzień i jestem trochę zmęczona.

C B: Rozumiem.

I B: A nad czym panii pracuje?

R A: Jestem logopedą i prowadziłam terapię.

C B: Rozumiem.

Można zauważyć, że tylko nieliczne dialogi inicjowane były przez osoby z zespołem Aspergera. Prawdopodobnie wynika to z faktu, że kontakt podejmowany był głównie ze strony badającego, a ponadto badani mieli

świadomość, iż prowadzona rozmowa ma charakter badania i z uwagi na nierównorzędną rangę interlokutorów pozostawali w roli odbiorcy.

W analizowanych dialogach zarejestrowano 327 reakcji osób z zespołem Aspergera. Warchał, biorąc pod uwagę dystrybucję wiedzy, wyróżnia następujące reakcje: reakcje uzupełnienia (dopełnienie wiedzy wspólnej o elementy należące do świata nadawcy reakcji, a nienależące do świata nadawcy reakcji), reakcje rozstrzygnięcia (potwierdzenie lub zaprzeczenie treści informacji, która zawarta jest w inicjacji), reakcje zestawienia (nadawca reakcji zestawia sądy o przedmiotach i stanach rzeczy nadawcy inicjacji z sądami o przedmiotach i stanach rzeczy należących do jego świata) i reakcje rozwinięcia (mają charakter dłuższych wypowiedzi opisowych albo naracyjnych)²⁷¹.

Pod względem częstości występowania dominują reakcje uzupełnienia, których odnotowano 258, na przykład:

I A: Co dzisiaj robiłeś?

R B: w szkole byłem i sobie pograłem chwilę

lub

I A: Czy w ostatnim czasie coś Cię zaniepokoiło lub zasmuciło?

R B: Staram się nie myśleć o rzeczach które mnie smucą nadmiernie.

Pod względem częstości występowania na drugim miejscu są reakcje rozstrzygnięcia. Takich reakcji było 54, poniżej kilka z nich.

I A: Planujecie już jakąś kolejną trasę?

R B: tak

lub

I A: Korzystałeś już dzisiaj z Internetu?

R B: Tak

lub

I A: A może Ty chcesz mnie o coś zapytać?

R B: Nie

²⁷¹ J. Warchał, *Dialog potoczny...*, op. cit., s. 86-97.

Jak już wspomniano, reakcje rozwinięcia mają charakter dłuższych wypowiedzi narracyjnych lub opisowych, które wprowadzone są poprzez inicjacje zawierające metatekstowe sygnały narracji, np. *opowiedz o ..., jak ...* itp. Takich reakcji odnotowano 13. W reakcjach rozwijających, które określane są jako mininarracje, obserwuje się takie elementy, jak: wprowadzenie, dostarczające czegoś w rodzaju streszczenia; orientacje, tj. identyfikowanie czasu, miejsca, osób; komplikacja, czyli punkt zwrotny opowiadania; rozwiązanie, określające co się stało w rezultacie pewnych działań; zakończenie, czyli sygnał zakończenia opowiadania. Poniżej przykłady:

I A: Czy przeczytałeś w tym artykule coś interesującego?

R B: O przedłużeniu sezonu żużlowego do października, o sytuacji zawodników np. rosyjskich którzy posiadają polskie obywatelstwo kiedy po wracają do polskich Lig. Tyle tylko że na arenie międzynarodowej mistrzostw świata zostali zawieszeni my nie wiemy tak naprawdę kiedy się skończy wojna

lub

I A: Jak spędziłeś czas w tym tygodniu?

R B: W poniedziałek do 15:00 czytałem książkę potem byłem w fundacji wraz z mamą odwiedziliśmy McDonald a o 19 50 byliśmy u dermatologa po receptę W fundacji oglądaliśmy film auta A w wtorek to nic się nie działo prócz tego że czytałem książkę

Najmniej znaleziono reakcji zestawienia, jedynie 2 przypadki:

I A: Choć obecnie mocno niepokoi mnie to co się dzieje w Ukrainie...

R B: Mnie też

oraz

I A: Ja też bardzo lubię, ale nie jest to jednak najzdrowsze jedzenie, więc bywam tam okazjonalnie.

R B: U mnie podobnie

Na ogół reakcje badanych były adekwatne, tylko jeden z nich podczas którejś z wymian odpowiedział na pytanie nieadekwatnie. Niewiele było reakcji, które byłyby rozwijające i podtrzymywałyby rozmowę. Badani odpowiadali na pytania, a ich reakcje przeważnie były odpowiednie, ale blokujące dalszą konwersację. Jest to szczególnie widoczne w momencie, gdy badani nie reagowali i nie komentowali wypowiedzi badającego, który opisywał

swoje przeżycia lub spostrzeżenia. W poniższej tabeli zebrano statystyczne podsumowanie.

Tabela 4. Typy reakcji w badanych dialogach w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Rodzaje reakcji	Dane liczbowe	Dane procentowe
reakcje rozstrzygnięcia	54	16,5%
reakcje uzupełnienia	258	78,8%
reakcje rozwinięcia	13	3,9%
reakcje zestawienia	2	0,6%
ogółem	327	100%

Zródło: opracowanie własne

1.1.5. Metatekst

Kolejnym zagadnieniem językowym, analizowanym w wypowiedziach osób z zespołem Aspergera, są wyrażenia metatekstowe.

W swoich pracach Anna Wierzbicka wskazuje, iż metatekst rozumie jako wypowiedź o wypowiedzi²⁷². Ożóg z kolei zwraca uwagę na fakt, że na spontaniczny dialog mówiony składa się wiele pól, mianowicie: pole informacyjne, pragmatyczne, socjalne, psycholingwistyczne, a także pola, na które składają się elementy metatekstowe²⁷³.

Każdą rozmowę zaczynał i kończył badający, stosując konwencjonalną formułę powitania i pożegnania: *dzień dobry, do widzenia*. Ponadto badający zazwyczaj te formuły łączył z prośbą o wyrażenie zgody na rozmowę albo podziękowaniem za rozmowę, np. *Dzień dobry, czy możemy chwilę porozmawiać?*, a na zakończenie rozmowy *Bardzo dziękuję za rozmowę. Do widzenia*.

Tego typu formuły są pożądanymi społecznie rytualizmami, natomiast niektórzy badani wyłamali się z tej konwencji i pominęli powitalną formułę grzecznościową, odnosząc się jedynie do pytania o wyrażenie zgody na rozmowę. Podobna sytuacja miała miejsce w związku z formułą pożegnania – tylko niektórzy badani ją zastosowali, natomiast pozostali odnieśli się jedynie do zwrotu wyciszającego dialog.

²⁷² A. Wierzbicka, *Metatekst w tekście*, „Biuletyn Polonistyczny” 1971, s. 109.

²⁷³ K. Ożóg, *Elementy metatekstowe ze składnikiem „mówię” w polszczyźnie mówionej* [w:] *Język a kultura*, red. J. Bartmiński, R. Grzegorzczkowska, Wrocław 1991, s. 183.

W sytuacji badawczej inicjatywa otwierania i zamykania dialogu należy do prowadzącego badanie, aczkolwiek dwóch badanych zapytało badającego o samopoczucie, np. *A jak pani minął dzień?* i *A jak się panii miewa?*

Nie odnotowano jednostek metatekstowych, które wyrażałyby emocje typu *oj! ha!* albo utrzymywałyby dialog, np. *co nie? tak? nie? prawda? nieprawda?* itd.

Zarejestrowano dwie formuły typu *no* pełniące funkcję fatyczną:

No dopóki jestem jeszcze młody;

No to raczej jedno pytanie...

Powtórzenia za partnerem części repliki raczej nie obserwuje się w rozmowach prowadzonych przez komunikatory internetowe, natomiast jeden z badanych powtórzył za badającym część repliki, co można odebrać jako sygnał podtrzymujący kontakt.

A: A co oglądałeś lub czytałeś w ostatnim tygodniu?

B: Codziennie po południu oglądam swoje seriale

A czytać? To na fejsie różne artykuły

Ożóg uważa, że jednostki metatekstowe z komponentem semantycznym *mówię* są ważnym składnikiem obudowy metatekstowej wypowiedzi i w polszczyźnie mówionej odgrywają ważną rolę. Ożóg wyszczególnia dwie grupy: *mówię* zawarte na powierzchni (eksplicytnie) i *mówię* implicytne, zawarte w głębszej strukturze semantycznej. W pierwszej grupie komponent semantyczny *mówię* jest od razu widoczny²⁷⁴ i w tekstach osób badanych pojawił się w dwóch wypowiedziach:

Mówiąc szczerze, nie przepadam za Netflixem;

Dzisiaj byłem w szkole, gdzie był taki jakbym to powiedział „luźniejszy” dzień.

W drugiej grupie *mówię* ukryte jest w głębszej strukturze semantycznej i przez to nie jest od razu widoczne. Ponadto niekiedy jest uwikłane w złożone struktury semantyczne typu: *po prostu, wreszcie, w końcu, na przykład, mało*

²⁷⁴ Ibidem, s. 185.

tego, w ogóle, z kolei, znaczy itp. Odnotowano 5 tego typu jednostek metatekstowych, poniżej przykłady:

Też jak w końcu przyjechałem na rodzinną działkę.

skończyłem w końcu testy i q które sie prawie miesiąc ciągnęły lub więcej bo byłem chory

Sprawdzałem na przykład jak wygląda sytuacja na Ukrainie.

To oprócz Facebook'a, to jeszcze Instagram, czasami Snapchat, czy też YouTube.

Ożóg zaznacza, że najczęściej w funkcji sygnalizowania korekty wypowiedzi występują dwa wyrazy: *znaczy* i *to znaczy* albo *raczej*. Analizując wypowiedzi badanych, odnotowano jedną taką jednostkę:

Raczej dobrze.

W większości przypadków badani mieli świadomość, że rozmowa ma charakter badania, a rozmówcy realizują role nierównorzędne, dlatego trudno przyjąć, że konwersacja miała całkowicie spontaniczny charakter użycia języka. Wobec tego można domniemywać, iż była to przyczyna stosunkowo niewielkiej ilości wyrażen metatekstowych. Stwierdzić należy ogólną poprawność realizacji wyrażen metatekstowych.

1.1.6. Ocena realizacji językowej

1.1.6.1. Realizacja fonetyczna i graficzna

W komunikacji pisemnej znaki interpunkcyjne stosowane są w subkodzie graficznym. Podstawową funkcją interpunkcji jest funkcja komunikatywna, mająca na celu ułatwienie odbiorcy odczytanie i zrozumienie tekstu pisanego. Środki interpunkcyjne nadają także nacechowanie emocjonalne i ekspresywne, natomiast ich brak zakłóca komunikację.

Specyfika języka w komunikacji internetowej charakteryzuje się ekonomią, co przejawia się między innymi w nieużywaniu znaków interpunkcyjnych, wielkich liter czy znaków diakrytycznych. Poprawne posługiwanie się znakami interpunkcyjnym wymaga od użytkownika poznania pewnych reguł i zasad ich wykorzystania. Maksymalne uproszczenie przekazu jest obecnie dość powszechnym zjawiskiem, obserwowanym podczas porozumiewania się w przestrzeni internetowej. Wynika to z chęci przekazania

komunikatu w jak najkrótszym czasie. To zjawisko można było dostrzec także podczas rozmów z osobami z zespołem Aspergera.

W większości przypadków wypowiedzi badanych były chaotyczne pod względem wykorzystania znaków graficznych. Zjawisko pomijania znaków interpunkcyjnych jest szczególnie widoczne w komunikacji synchronicznej. Pytajnik i wykrzyknik są znakami, które wyrażają ekspresję nadawcy, natomiast były one stosowane niezwykle rzadko. Niekiedy widoczny był również swoisty brak spójności, ponieważ badani w niektórych zdaniach stosowali znaki interpunkcyjne, zaś w kolejnych już nie.

W komunikacji internetowej powszechne jest stosowanie akronimów, czyli skrótów rozbudowanych wyrażeń. Tego typu skróty użyło tylko dwóch badanych, stosując skrót EZD oznaczający „Elektroniczne Zarządzanie Dokumentacją” i ZW czyli „związany”.

Podczas rozmów z czterema osobami z zespołem Aspergera można było dostrzec dbałość o stosowanie zasad interpunkcji. Badani podczas całej rozmowy stosowali znaki przestankowe, tj. przecinki, kropki, znaki zapytania, a niekiedy także nawias, myślnik czy cudzysłów. Jeden z badanych stosował znaki diakrytyczne i wielkie litery w sposób prawidłowy podczas całej rozmowy, natomiast w ogóle nie używał kropki i przecinka, wyjątkiem było zastosowanie przez niego jednokrotnie znaku zapytania. Pozostałych siedmiu badanych stosowało znaki interpunkcyjne niekonsekwentnie.

W niektórych zdaniach można było zaobserwować całkowity brak zastosowania znaków interpunkcyjnych, np. *my z kolega jeździmy po wsiach jak była duża to taka odległość*. Jeden z badanych w swoim zdaniu nieprawidłowo zastosował znaki przestankowe, np. *Rower,Nauka czyli tylko to* – brak spacji pomiędzy przecinkiem a wyrazem, a także błędne zastosowanie wielkiej litery po przecinku i brak kropki na końcu zdania.

W przytoczonej poniżej wypowiedzi brak zastosowania znaków interpunkcyjnych utrudnia odbiorcy prawidłowe zrozumienie komunikatu, ponieważ odbiorca może się zastanawiać, czy badany chce „spakować się trochę” czy też „trochę biologię popatrzeć”, czyli trochę nauczyć się biologii.

A: Masz jeszcze jakieś plany na dzisiaj?

B: spakowac sie troche biologię popatrzeć

Jeden z badanych zastosował w swojej wypowiedzi nawias, aby w ten sposób dodać treść uzupełniającą do zdania głównego.

A: *Mhm, a czy wydarzyło się coś, co sprawiło, że byłeś smutny albo zaniepokojony?*

B: *Zaniepokoiło prowadzenie samochodu w górach*

(Zakręty)

W poniższym przykładzie obserwujemy, że badany zastosował zwielokrotnienie końcowe spółgłoski. Taki zabieg stanowi wyraz swoistej ekspresji komputerowej wynikającej na przykład z pisania w pośpiechu lub intensywnego wystukiwania liter na klawiaturze.

A: *Co Cię zainteresowało w poprzednim tygodniu?*

B: *nie wiem*

W przytoczonych fragmentach rozmów można zauważyć swoiste osobliwości językowe, tj. niestosowanie wielkich liter zgodnie z zasadami ortografii, brak znaków diakrytycznych i interpunkcyjnych albo brak konsekwencji w ich stosowaniu. Ignorowanie zasad składniowych może być spowodowane ekonomią użycia języka i chęcią przyspieszenia procesu wypowiadania, ale też nieumiejętnością stosowania cech prozodycznych w rozmowie bezpośredniej, co prawdopodobnie ma swoje odbicie w komunikacji pośredniej. Przypisać należy jednak, że podobne zjawiska są obecnie powszechnie zauważalne również w internetowej komunikacji wśród młodzieży neuronormatywnej²⁷⁵. Można to interpretować w kategoriach slangu młodzieżowego.

1.1.6.2. Słownictwo

W niektórych dialogach z osobami z zespołem Aspergera widoczne były przejawy stylu telegraficznego. Część badanych udzielała krótkich, konkretnych odpowiedzi, które niekiedy ograniczały się wręcz do pojedynczych słów (przeważnie w postaci partykuł lub rzeczowników w formach

²⁷⁵ „Przepisy ortograficzne i interpunkcyjne są, w przeciwieństwie do norm ściśle językowych, oparte na regułach konwencjonalnych, przyjmowanych w wyniku jednorazowej uchwały i obowiązujące aż do jej zmiany. Poprawność ściśle językowa opiera się zaś na za zgodności elementów tekstu z ciągle zmieniającymi się normami, zależnymi od wewnętrznego i zewnętrznego rozwoju języka.” A. Markowski (red.), *Wielki słownik poprawnej polszczyzny* PWN, Warszawa 2004, s. 1644.

podstawowych). Celem badającego było przeprowadzenie swobodnej rozmowy, natomiast badani ograniczali się do lakonicznych odpowiedzi. Można domniemywać, że ich zamiarem było udzielenie odpowiedzi w jak najkrótszym czasie, tak jakby traktowali rozmowę jak wywiad, a nie konwersację, w której obie strony pełnią równorzędną rolę. Badający w celu podtrzymania lub pogłębienia rozmowy zadawał wówczas dodatkowe pytania albo zmieniał temat, natomiast w niektórych wypowiedzi badanych w dalszym ciągu były redukowane do pojedynczych słów i pozbawione dodatkowych informacji, np.

A: Sam jeździsz na rowerze czy ktoś Ci towarzyszy?

B: Sam.

lub

A: Jak spędziłeś czas w poprzednim tygodniu?

B: Nic nadzwyczajnego.

A: Co Cię zainteresowało w tym tygodniu?

B: Właśnie ćwiczenia.

A: A co jeszcze ćwiczysz oprócz jazdy na rowerze?

B: Kręgosłup.

Wypowiedzi badanych na ogół były spójne i logiczne z punktu widzenia odbiorcy, natomiast odnotowano, że odpowiedź jednego z badanych była lakoniczna, a przez to nieprecyzyjna. W celu uzyskania konkretnej odpowiedzi konieczne było zadanie kolejnych pytań, tak jak w poniższym przykładzie:

A: Rozmawiałeś dzisiaj z kimś przez internet albo na żywo?

B: Tak z dziadkiem

A: Rozmawialiście przez internet czy na żywo?

B: Na żywo

Niektóre wypowiedzi osób badanych były konkretne, odnoszące się do rzeczywistości o charakterze typowo sprawozdawczym. Wypowiedzi zawierały szczegółowe informacje z uwzględnieniem godzin, natomiast nie odnotowano funkcji impresywnej. Niekiedy osoby badane rozbudowywały swoje

wypowiedzi poprzez typowe dla mowy potocznej dopowiedzenia, które są także charakterystyczne dla komunikacji przez internet.

A: Jak spędziłeś czas w tym tygodniu?

B: W poniedziałek do 15:00 czytałem książkę potem byłem w fundacji wraz z mamą odwiedziliśmy McDonald a o 19 50 byliśmy u dermatologa po receptę
W fundacji oglądaliśmy film auta
A w wtorek to nic się nie działo prócz tego że czytałem książkę

W rozmowach można było zaobserwować, że jeśli badani mają swoje pasje lub zainteresowania, to zdarza im się wracać do tych zagadnień podczas dalszej rozmowy. Gdy pisali o tematach, które ich interesują, wówczas konstruowali znacznie dłuższe i bardziej rozbudowane wypowiedzi.

Język osób z zespołem Aspergera charakteryzuje się sztywnym i formalnym słownictwem, a także stosowaniem wyuczonych fraz i sformułowań. W trakcie analizy odnotowano, że zdarzają się szczególnie staranne formy wypowiedzi, w których badany dąży do perfekcjonizmu i posługuje się sformułowaniami literackimi, np.

W czym mogę służyć?;

Dziękuję za zrozumienie. Czy jest jakiś termin który by pani pasował?;

Zatem o czym chciałaby panii porozmawiać;

A jak się panii miewa?.

Pytania typu *Co słychać?*, *Jak tam?* lub *Jak Ci minął dzień?* są swego rodzaju zrytualizowanymi frazami, od których nadawca może zacząć rozmowę lub stosuje je w celu podtrzymania rozmowy. Tego typu pytania są zadawane również wtedy, gdy chcemy bliżej poznać rozmówcę. W poniższym przykładzie widać, że badany wykazuje trudności dotyczące strategii konwersacyjnej, która jest świadomym, kierowanym przez nadawcę i interpretowanym przez odbiorcę spójnym ciągiem aktów mowy, dzięki któremu rozmówcy dążą do osiągnięcia wspólnie akceptowanego celu komunikacyjnego²⁷⁶, np.

²⁷⁶ A. Awdiejew, *Strategie konwersacyjne*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2005, t. 7(2), s. 129.

A: Jak Ci minął dzień?

B: Głównie uczyłem się.

A czemu panii pyta?

A: Pamiętasz, jakiś czas temu byłeś u mnie w gabinecie, wtedy też rozmawialiśmy i mówiłam, że odezwę się jeszcze, żeby troszkę porozmawiać 😊

B: Pamiętam. Zatem o czym chciałyby panii porozmawiać.

A: Jestem ciekawa jak Ci minął dzień? 😊

B: W miarę dobrze.

W odpowiedzi na pytania dotyczące emocji i samopoczucia, odpowiedzi osób badanych przeważnie miały charakter wyłącznie informacyjny, np.

A: Co Cię ucieszyło w ostatnim czasie?

B: Że mi się udało skończyć pracę inżynierską na czas

A: Tak, to faktycznie jest dobra informacja 😊

A czy wydarzyło się ostatnio coś co Cię zaniepokoiło albo zasmuciło?

B: Nie pamiętam, może chwilowo jak myślałem że nie zdążę donieść dokumentów, ale zdążyłem

lub

A: Co Cię ucieszyło w ostatnim tygodniu?

B: To, że miałem tamten tydzień wolny.

A: Doskonale to rozumiem 😊 Też mnie to ucieszyło 😊

Czy w ostatnim czasie coś Cię zaniepokoiło lub zasmuciło?

B: Ja raczej zmartwień nie mam.

lub

A: Co Cię ucieszyło w ostatnim tygodniu?

B: Tak myślę, że spokój

Myśl, że nie muszę tak pędzić

Że mogę postać chwilę i zająć się swoimi sprawami

A: Czy w ostatnim czasie coś Cię zaniepokoiło lub zasmuciło?

B: Wczoraj mnie zaniepokoiło to, że serwer, na którym skupia się pewna społeczność (do której należę) może upaść, ponieważ jedna z tamtejszych osób robi tam zmiany bez wcześniejszego zapytania innych współtwórców serwera

lub

A: Co Cię ucieszyło w ostatnim tygodniu?

B: Na pewno to, że matury nie okazały się zbyt trudne. I to, że 4 miesiące wakacji przede mną

A: Czy w ostatnim czasie coś Cię zaniepokoiło lub zasmuciło?

B: Raczej nie, choć może trochę była obawa przed matką, ale to wszystko

W niektórych wypowiedziach osoby badane były drobiazgowo i sztywno trzymały się ram czasowych, szczegółowo odwołując się do konkretnych dat czy godzin. Wybrany przykład drobiazgowości przedstawiono poniżej:

A: Co Cię ucieszyło w poprzednim tygodniu?

B: To, że 31 grudnia i 1 stycznia mogłem zjeść sałatkę owocową zrobioną przez mamę.

A: Uwielbiam sałatki owocowe!

A: czy wydarzyło się coś co Cię zasmuciło?

B: To, że miałbym problemy z pogodzeniem studiów ze stażem.

I to, że nie udało mi się przyjechać na czas na pewne spotkanie.

Smutek i radość to uczucia, które ze sobą kontrastują. Doświadczamy ich niemalże codziennie. Gdy badający zadawał pytanie dotyczące stanu emocjonalnego, kilkoro badanych odpowiedziało lakonicznie, nie podejmując tego tematu. Osoby z zespołem Aspergera cechuje niedojrzałość w sferze uczuć, co przejawia się m.in. trudnościami z rozumieniem, wyrażaniem i regulacją emocji²⁷⁷. Spowodowane jest to faktem, że osoby te na co dzień nie zastanawiają się nad swoim stanem emocjonalnym lub mają trudność ze zwerbalizowaniem swoich emocji.

A: A co Cię ucieszyło w ostatnim tygodniu? 😊

B: Chyba raczej niestety nie

A: A czy w ostatnim czasie coś Cię zaniepokoiło lub zasmuciło?

B: Nie przypominam sobie raczej nie

lub

A: Co Cię ucieszyło w ostatnim tygodniu?

B: Raczej nie.

A: Czy w ostatnim czasie coś Cię zaniepokoiło lub zasmuciło?

B: Staram się nie myśleć o rzeczach które mnie smuć nadmiernie.

²⁷⁷ T. Attwod, Zespół Aspergera..., op. cit., s. 145-146.

Ekonomię języka w tekstach pisanych można zaobserwować chociażby w słownictwie, którym posługiwali się badani. Przeważnie były to słowa jedno-, dwu- lub trzysylabowe. Dominowały rzeczowniki i czasowniki, natomiast zaobserwowano małą liczbę przymiotników, które nadawałyby żywotności wypowiedzi, a także niewiele przysłówków.

Wszystkie osoby z grupy badanej, zwracając się do badającego, stosowały formalny zwrot grzecznościowy *pani*. Żaden z badanych nie skrócił dystansu, przechodząc na *ty*.

W codziennej komunikacji językowej obserwuje się tendencję do używania słów lub pełnych sformułowań w języku obcym. W rozmowach z osobami z zespołem Aspergera odnotowano kilka zapożyczeń, które funkcjonują w naszym języku, tak jak w języku oryginału.

Większość ze słów użytych przez badanych mieści się w starannej polszczyźnie. W zebranych materiale odnotowano dwa słowa, które są typowe dla slangu młodzieżowego. Są to *matma*, użyta dwukrotnie przez jednego z badanych, a także *fejs* (mowa o Facebooku, czyli portalu społecznościowym). Nie odnotowano neologizmów i regionalizmów. Wypowiedzi badanych były mało opisowe. Na ogół dominował styl potoczny i język kolokwialny. J. Warchała wskazuje, że język potoczny jest traktowany jako odmiana języka etnicznego, która obsługuje sferę komunikacji codziennej. Bywa również określany jako kolokwialny albo mówiony, ustny (oralny) i jako codzienna obiegowa nieoficjalna polszczyzna²⁷⁸. Styl potoczny to styl, który jest przyswajany w procesie akwizycji języka jako pierwszy i jest używany najczęściej przez największą liczbę osób w najróżniejszych sytuacjach życiowych. Styl ten zawiera zasób podstawowych form i sensów w elementarnych sytuacjach egzystencjalnych²⁷⁹.

Z niektórych rozmów wynikało, że badani mają swoje konkretne zainteresowania, natomiast nie przekładało się to na nienaturalne, sztywne użycie języka. Czasami badani wykorzystywali słownictwo specjalistyczne, ale było ono stosowane adekwatnie do sytuacji, nigdy nie przesadnie. Jeśli chodzi o frazeologizmy, to tylko jeden badany posłużył się związkiem frazeologicznym „na rzut oka to długa”.

²⁷⁸ J. Warchała, *Kategoria potoczności w języku*, Katowice 2003, s. 7.

²⁷⁹ J. Bartmiński, *Styl potoczny [w:] Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 115.

Z rozmów, które były przeprowadzone w formie pisanej poprzez aplikację Messenger, nie potwierdza się jak do tej pory sztywne i zbyt formalne użycie języka. W poniższych tabelach przedstawiono frekwencję występowania części mowy, które badani stosowali w swoich wypowiedziach.

Tabela 5. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 01 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 230

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	50	21,7%
czasownik	52	22,6%
przymiotnik	15	6,5%
liczebnik	3	1,3%
zaimek	32	13,9%
przysłówek	13	5,6%
przyimek	19	8,2%
spójnik	26	11,3%
partykuła	20	8,6%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 6. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 02 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 193

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	47	24,3%
czasownik	38	19,6%
przymiotnik	7	3,6%
liczebnik	10	5,1%
zaimek	26	13,4%
przysłówek	9	4,6%
przyimek	15	7,7%
spójnik	23	11,9%
partykuła	18	9,32%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 7. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 03 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 155

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	39	25,1%
czasownik	30	19,3%
przymiotnik	7	4,5%
liczebnik	3	1,9%
zaimek	18	11,6%
przysłówek	8	5,1%
przyimek	17	10,9%
spójnik	14	9%
partykuła	19	12,2%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 8. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 04 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 232

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	51	21,9%
czasownik	45	19,3%
przymiotnik	8	3,4%
liczebnik	8	3,4%
zaimek	25	10,7%
przysłówek	12	5,1%
przyimek	28	12%
spójnik	17	7,3%
partykuła	38	16,3%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 9. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 05 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 312

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	64	20,5%
czasownik	58	18,5%
przymiotnik	29	9,2%
liczebnik	5	1,6%

zaimek	49	15,7%
przysłówek	23	7,23%
przyimek	33	10,5%
spójnik	26	8,3%
partykuła	25	8%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 10. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 06 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 187

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	57	30,4%
czasownik	25	13,3%
przymiotnik	17	9%
liczebnik	6	3,2%
zaimek	19	10,1%
przysłówek	11	5,8%
przyimek	20	10,6%
spójnik	12	6,4%
partykuła	20	10,6%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 11. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 07 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 216

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	50	23,1%
czasownik	40	18,5%
przymiotnik	9	4,1%
liczebnik	1	0,4%
zaimek	31	14,3%
przysłówek	19	8,7%
przyimek	19	8,7% ²⁴
spójnik	24	11,1%
partykuła	23	10,6%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 12. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 08 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 268

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	88	32,8%
czasownik	47	17,5%
przymiotnik	16	5,9%
liczebnik	16	5,9%
zaimek	19	7%
przysłówek	7	2,6%
przyimek	51	19%
spójnik	15	5,5%
partykuła	9	3,3%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 13. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 09 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 304

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	65	21,3%
czasownik	67	22%
przymiotnik	25	8,2%
liczebnik	6	1,9%
zaimek	43	14,1%
przysłówek	14	4,6%
przyimek	38	12,5%
spójnik	24	7,8%
partykuła	22	7,2%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 14. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 10 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 257

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	65	25,2%
czasownik	40	15,5%
przymiotnik	22	8,5%
liczebnik	4	1,5%
zaimek	30	11,6%

przysłówek	25	9,7%
przyimek	25	9,7%
spójnik	26	10,1%
partykuła	20	7,7%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 15. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 11 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 221

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	61	27,6%
czasownik	44	19,9%
przymiotnik	9	4%
liczebnik	9	4%
zaimek	19	8,5%
przysłówek	12	5,4%
przyimek	36	16,2%
spójnik	14	6,3%
partykuła	17	7,6%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 16. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 12 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 270

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	67	24,8%
czasownik	33	12,2%
przymiotnik	23	8,5%
liczebnik	5	1,8%
zaimek	34	12,5%
przysłówek	13	4,8%
przyimek	29	10,7%
spójnik	18	6,6%
partykuła	48	17,7%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Zgromadzony materiał tekstowy obejmuje łącznie 2845 form wyrazowych. Przyjęto podział na 10 tradycyjnych części mowy. Z analizy pozyskanego materiału leksykalnego wynika, że badane osoby w swoich wypowiedziach wykorzystywały następujące części mowy: rzeczowniki 24,7%, czasowniki 18,2%, zaimki 12,1%, przymiotniki 11,5%, partykuły 9,8%, spójniki 8,4%, przymiotniki 6,5%, przysłówki 5,8%, liczebniki 2,6%. Żaden z badanych nie użył w swojej wypowiedzi wykrzyknika, czyli części mowy, za pomocą której można wyrazić pewne stany emocjonalne.

Tabela 17. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez wszystkich badanych w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych

Liczba wszystkich części mowy: 2845

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	67	24,8%
czasownik	33	12,2%
przymiotnik	23	8,5%
liczebnik	5	1,8%
zaimek	34	12,5%
przysłówek	13	4,8%
przymek	29	10,7%
spójnik	18	6,6%
partykuła	48	17,7%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

1.1.6.3. Gramatyka

Z analizy wynika, że 36,6% wypowiedzi osób badanych stanowiły równoważniki zdania, czyli oznajmienie, do którego można poprawnie wprowadzić orzeczenie wyrażone osobową formą czasownika. Janusz Strutyński zaznacza, że w zależności od sposobu wyrażania predykatu, równoważniki zdań dzielą się na werbalne i niewerbalne (cały podział przyjmuję za klasyfikacją Strutyńskiego)²⁸⁰.

W wypowiedziach badanych pojawiały się równoważniki zdania werbalnego, w którym orzeczenie wyrażone jest czasownikiem w formie nieosobowej. Może nim być:

²⁸⁰ J. Strutyński, *Składnia [w:] Gramatyka polska*, Kraków 2000, s. 253.

1) bezokolicznik, np.

A: W jakim celu najczęściej korzystasz z internetu?

B: Popatrzeć jakąś trasę

lub

A: Masz jakieś plany na najbliższy tydzień?

B: Napisać oczywiście poprawę z tych funkcji kwadratowych.

2) nieosobowa forma czasu przeszłego – nie odnotowano tego typu realizacji

3) czasownik niefleksyjny

A: Lubisz w ten sposób spędzać wolny czas?

B: Można tak powiedzieć.

4) imiesłów przysłówkowy współczesny lub uprzedni – ten typ równoważnika nie wystąpił w żadnej wypowiedzi osoby badanej.

Odnotowano także równoważnik zdania niewerbalny, mający predykat wyrażony:

1) rzeczownikiem, np.

A: A z jakiego przedmiotu dawałeś korepetycje?

B: matematyka

lub

A: Czym się interesujesz?

B: Historią, architekturą i matematyką.

lub

A: Co Cię ucieszyło w tym lub poprzednim tygodniu?

B: Wolne

lub

A: W jakim celu korzystałeś z internetu?

B: Odpoczynek i rekreacja

2) przymiotnikiem, np.

A: W jakim celu korzystałeś dzisiaj z internetu?

B: W normalnym celu

3) liczebnikiem, np.

A: Masz jakieś sprawdzany w tym tygodniu?

B: biologia 13, fizyka 16

lub

A: Do której klasy chodzisz?

B: Pierwsza LO

4) zaimkiem, np.

A: Sam jeździłeś na rowerze czy ktoś Ci towarzyszył?

B: Sam.

5) przysłówkiem, np.

A: Zadowolony jesteś z wyboru?

B: Bardzo

lub

A: Możemy teraz chwilę porozmawiać?

B: Dobrze

lub

A: Podoba Ci się ten profil?

B: Zdecydowanie

lub

A: Możemy teraz chwilę porozmawiać?

B: Jasne

6) modulantem, np.

A: Korzystałeś już dzisiaj z internetu?

B: Tak

lub

A: Planujecie już jakąś kolejną trasę?

B: tak

Z analizy wynika, że badani w swoich wypowiedziach często opuszczali elementy zawarte w pytaniu poprzedzającym replikę. Poniżej kilka przykładów:

A: Co Cię zainteresowało w poprzednim tygodniu?

B: Właśnie ćwiczenia

lub

A: Co Cię ucieszyło w ostatnim tygodniu?

B: Nowo wydany serial *the last of us*

lub

A: Co studiujesz?

B: Informatykę

Odnotowano, że 30,3% wypowiedzi osób badanych stanowiły wypowiedzenia pojedyncze, wśród których dominowały zdania pojedyncze oznajmujące, np.

Byłem na uczelni jak to student;

Praktycznie cały czas korzystam;

I oczywiście robiłem razem z tatą grilla;

Głównie sprzątałem w pokoju;

Reszta klasy jedzie na wycieczkę.

Zdań pojedynczych pytających jest bardzo mało i pojawiły się tylko w kilku dialogach z badanymi. Badani raczej nie wchodzili w rolę nadawcy, dlatego, jak wynika z analizy, zdania pytające występowały niezwykle rzadko. W odniesieniu do wszystkich wypowiedzi zdania pojedyncze pytające stanowią 3% spośród wszystkich typów. Zadawane przez osoby z zespołem Aspergera pytania zazwyczaj nie miały naruszonej formy gramatycznej, aczkolwiek w niektórych przypadkach zaobserwowano sztywny i pomiczenie znaków interpunkcyjnych na końcu zdania.

Badani zadawali przeważnie pytanie o uzupełnienie. Nadawca stosuje ten rodzaj pytań wtedy, gdy chce uzyskać od odbiorcy informacje i szczegóły, których nie zna, np.

Skąd pani jest?

Jakie ma pani hobby

A nad czym panii pracuje?

Stosunkowo rzadko spotykane były pytania o rozstrzygnięcie, np.

U pani wszystko w porządku?

Czy coś ostatnio Pani czytała?

Podczas analizy nie odnotowano zdań pojedynczych żądających i wykrzyknikowych, które nadawałyby wypowiedzi ekspresywny charakter.

Analiza syntaktyczna języka ujawniła, że w wypowiedziach osób badanych wystąpiło 33,4% wypowiedzeń złożonych. Gdy temat rozmowy był dla badanego interesujący i mógł chociażby opowiedzieć o swoich zainteresowaniach czy planach, wówczas wypowiedzi były złożone.

Zenon Klemensiewicz wśród wypowiedzeń złożonych współrzędnie wyróżnia wypowiedzenia²⁸¹:

- 1) łączne, w których treści wypowiedzeń zespolonych współlistnieją w czasie i niekiedy także w przestrzeni;
- 2) przeciwstawne, w których współlistniejące treści wykazują jakieś przeciwieństwo;
- 3) rozłączne, w których treść jednego wypowiedzenia wyłącza realność treści drugiego wypowiedzenia;
- 4) wynikowe, kiedy treść drugiego wypowiedzenia jest pojęta i podana jako następstwo pierwszego;
- 5) włączne, kiedy treść wypowiedzenia drugiego członu włącza się w zakres wypowiedzenia pierwszego i stanowi formalny wariant treści wypowiedzenia poprzedzającego, którego stosunek poprzedzony jest operatorem metatekstowym typu: *czyli, to jest* albo wyszczególnieniem składników zapowiedzianych treścią wypowiedzenia poprzedzającego, który wyrażony jest operatorem *mianowicie, oto*.

W wypowiedziach badanych odnotowano wypowiedzenia współrzędnie złożone łączne, które przeważnie były scalone za pomocą spójnika *i*. Nie odnotowano użycia innego wskaźnika zespolenia. Poniżej kilka przykładów:

*Zajmowałem się maturami i przygotowaniem się do nich
W szkole byłem i sobie pograłem chwilę
lubie muzyki słuchać i czasem coś pograć na komputerze
W przerwach jadłem i spałem
Czytałem i grałem w gry.*

Wypowiedzeń współrzędnie złożonych przeciwstawnych odnotowano stosunkowo niewiele, poniżej kilka przykładów:

²⁸¹ Z. Klemensiewicz, *Zarys składni polskiej*, Warszawa 1969, s. 44.

*Nigdy nie byłem w Kielcach, ale podejrzewam, że to piękne miasto jak Lublin
Chciałem ale matka nie chciała mnie puścić ze względów zdrowotnych.*

Zauważono, że w tego typu konstrukcjach jeden z członów zapisywany był równoważnikiem, np.

*kiedys lubilem matme ale teraz już nie
muszę ale jak jak trzeba to trzeba*

W zebranych materiale dostrzeżono, że wypowiedzenia współrzędnie złożone rozłączne były stosowane przez badanych niezwykle rzadko, np.

gram w league od legeds albo genshin impact.

Spośród wszystkich wypowiedzi osób badanych odnotowano tylko jedno zdanie wynikowe:

Dawno jej nie czytałem, więc postanowiłem sobie przypomnieć.

Nie odnotowano zdań złożonych wynikowych i włącznych.

W wypowiedziach badanych odnotowano także zdania wielokrotnie złożone. Ten typ wypowiedzi ma co najmniej trzy ośrodki predykcji i może składać się ze zdań, równoważników zdań lub tworzyć konstrukcje mieszane²⁸², np.:

*od jakiegoś czasu mam gorsze samopoczucie ale się już przyzwyczaiłem bo zwykle co
jakiś czas mi na chwile przechodzi
staram się nie myśleć o rzeczach które mnie smucą nadmiernie.*

Zdarzają się także wypowiedzi, które skonstruowane są na zasadzie zdania pojedynczego i ciągu równoważników, np.

Nie ja wolę się pouczyć niż siedzieć i grać.

Operatory nawiązania międzywypowiedzeniowego (typu: *zatem, następnie, przede wszystkim*) pojawiały się przeważnie wewnątrz wypowiedzi i miały funkcję scalania tekstu²⁸³. Odpowiedzi były logiczne z punktu widzenia

²⁸² J. Strutyński, *Składnia...*, op. cit., s. 305.

²⁸³ J. Labocha, K. Tutak, *Podstawy analizy składniowej wypowiedzi*, Kraków 2005, s. 22.

odbiorcy i w obrębie tego samego pola tematycznego. Osoby badane posługiwały się głównie wypowiedziami oznajmującymi, których celem było przekazanie informacji lub stwierdzenie ogólnego stanu rzeczy. Badani raczej nie stosowali wypowiedzi, w których dominowałaby funkcja impresywna, mająca oddziaływać na zachowanie odbiorcy.

Operatory modyfikacji treściowej (typu: *na pewno, oczywiście, naprawdę, przecież, prawdopodobnie, może, chyba, raczej, niewątpliwie*) stosowane są w celu wyrażenia postawy nadawcy wobec komunikatywnych treści, tzn. jego przypuszczenia albo pewności, iż zaistnieje stan rzeczy, w którym mówi. Odnotowano kilka tego typu operatorów w wypowiedziach osób badanych²⁸⁴, np.

Netflix miał naprawdę duży potencjał

Na pewno to, że matury nie okazały się zbyt trudne

Nie pamiętam, może chwilowo jak myślałem że nie zdążę donieść dokumentów, ale zdążyłem

Książek raczej nie czytam a filmiki to tylko na yt oglądam.

W wypowiedziach osób badanych nie odnotowano przykładów mowy niezależnej.

Niegdyś uważało się, że akt komunikacji pisanej jest wolniejszy w przeciwieństwie do mówienia, które ma bardziej spontaniczny charakter. Teksty pisane zazwyczaj były starannie przemyślane pod względem treści, struktury gramatycznej, stylistycznej oraz były bardziej obciążone wszelkimi regułami poprawności językowej, a także konwencjami kulturowymi. Obecnie w porozumiewaniu się przez internet w formie pisanej obserwuje się coraz większą spontaniczność dialogową, swobodne użycie języka, a także tendencję dążenia do skrótowości i ekonomii.

Czasami osoba badająca czekała dłuższy czas na odpowiedź badanego, jednak czas odpowiedzi nie przekładał się na rozbudowanie formy wypowiedzi. Dialog z osobami badanymi w formie pisanej przypomina konstrukcją język mówiony w odmianie potocznej.

Głównym celem analizy jest podkreślenie wartości pragmatycznej interakcji realizowanej za pośrednictwem aplikacji Messenger w formie pisanej. Wypowiedzi badanych były zarówno wielowyrazowe, jak i jednowyrazowe. Na ogół w wypowiedziach osób badanych obserwowano tendencję do

²⁸⁴ Ibidem, s. 23.

upraszczania składni i realizację poprawności gramatycznej zdania. Nie odnotowano zaburzeń pod względem formalno-gramatycznym, a także nie zaobserwowano tendencji do anakolutyczności. Odnotowano spójność formalną między pytaniem zadany przez badającego a odpowiedzią. Nie zaobserwowano błędów fleksyjnych, które naruszałyby normę w zakresie odmiany wyrazów. Stwierdza się ogólną poprawność językową analizowanych wypowiedzi.

1.1.7. Ocena kodów parawerbalnych i niewerbalnych

Wtórna oralność, czyli oralizacja pisma, jest cechą komunikacji elektronicznej, polegającą na przekształceniu wyrażen werbalnych za pomocą elektroniki²⁸⁵. W kontakcie pośrednim ograniczone są doświadczenia sensoryczne i nie występują elementy kodów niewerbalnych, które są typowe dla mowy w kontakcie bezpośrednim, natomiast użytkownik może wzbogacić swój komunikat i wyrazić swoje emocje przy użyciu m.in. emotikonów, skrótów lub wersalików.

Modyfikacja pisowni jest powszechnym zjawiskiem, które stosują użytkownicy w komunikacji internetowej. Grzenia wyróżnił 11 typów ortograficznych osobiowości, którymi charakteryzują się teksty internetowe²⁸⁶.

Najbardziej charakterystyczną cechą języka internetu jest częste stosowanie przez jego użytkowników emotikon i ikon, dzięki którym można zastąpić treści przekazywane podczas rozmowy rzeczywistej niewerbalnie, m.in. za pomocą gestów, mimiki, pozycji ciała, intonacji, iloczasu, barwy i siły głosu, tempa mówienia.

W komunikacji na żywo partnerzy interakcji zarówno na powitanie, jak i pożegnanie wyrażają serdeczność i życzliwość, chociażby poprzez uśmiech. W komunikacji internetowej tego typu wymiana życzliwość także jest pożądana przez użytkowników sieci, którzy wyrażają ją przeważnie za pomocą emotikonów.

Osoba badająca stosowała emotikon :) – uśmiech, który służy m.in. do wyrażenia przyjaznych zamiarów – przy każdym rozpoczęciu i zakończeniu rozmowy. W grupie respondentów żaden z badanych nie użył emotikonu do

²⁸⁵ Zob. I. Loewe, *Internet i jego zasoby w polskich badaniach lingwistycznych. Rekonesans* [w:] *Język w mediach. Antologia*, red. M. Kita, I. Loewe, Katowice 1992, s. 282.

²⁸⁶ Zob. J. Grzenia, *Komunikacja językowa...*, op. cit., s. 119-123.

formuły powitalnej, a tylko jeden z nich zastosował ją do formuły pożegnalnej, co widać poniżej:

A: Miłego wieczoru! 😊 Do widzenia!

B: Pani również 😊

Do zobaczenia 😊

Jeden z badanych użył emotikonu, który wyraża śmiech do łez, jednakże został on użyty nieadekwatnie do sytuacji:

A: W jakim celu korzystałeś dzisiaj z internetu?

B: W normalnym celu

A: To znaczy?

B: Ciężko to powiedzieć 🤔

Podczas jednej z rozmów badany dwukrotnie użył emotikonu 😞 w celu wyrażenia smutku np. *tak mam spotkania z psychologiem podobno ludzie w moim wieku tak mają „młodzieńcza depresja” czy coś nie znam się* 😞.

W kolejnej wymianie badany użył emotikonu 😏, co może oznaczać, że zadane przez badającego pytanie zostało przez rozmówcę odebrane jako retoryczne i potraktował je jako żart.

A: Korzystałeś już dzisiaj wcześniej z internetu?

B: raczej tak jak miałbym grać w gry 😏

Symbole graficzne, które były najczęściej stosowane przez badanych, to uśmiechnięta buzia 😊, oznaczająca zadowolenie. Jeden z badanych czterokrotnie użył emotikonów podczas konwersacji. Tylko jeden badany użył emotikonu 👍. Kciuk w górę może mieć kilka znaczeń i wiele zależy zarówno od kontekstu, jak i interpretacji. Przeważnie ten emotikon oznacza aprobatę, jednakże niekiedy jest również stosowany, gdy rozmowa się przeciąga. W ten sposób użytkownik sygnalizuje w subtelny sposób chęć zakończenia danego tematu. Przez niektórych ten znak bywa odbierany negatywnie, ponieważ odbiorca może sądzić, że jest to objaw ignorancji. W tym przypadku badany prawdopodobnie zdecydował się na użycie tego emotikona, ponieważ kilka wymian dotyczyło rozmowy o książce i w jego ocenie temat ten mógł już zostać wyczerpany.

A: Niestety nie czytałam tej książki. Polecasz, aby ją przeczytać?

B: 👍

W jednej z rozmów badany użył minki 😏, którą można wyrazić ironię.

A: Do której klasy chodzisz?

B: Pierwsza LO.

A: A jaki profil?

B: Wiedza o społeczeństwie.

A: A dlaczego wybrałeś taki profil?

B: Bo nie było lepszego 😊.

Emotikon wyrażający myślącą twarz 🤔 pojawił się w jednej z wymian, a dodatkowo za emotikonem badany postawił znak zapytania, tym samym stosując wzmocnienie.

A: A co według Ciebie warto zwiedzić w Krakowie? Które miejsce podoba Ci się tam najbardziej? 😊

B: Wiele tego, ale przede wszystkim krakowska farę, zamek Wawelski i cały układ urbanistyczny.

A: Tak ja też bardzo lubię te miejsca. Uwielbiam również spacerować nad Wisłą 😊

B: Nie jest mym zdaniem konieczne, ale jak kto ma czas, to czemu by nie 🤔?

Wykres 1. Stosowanie emotikonów przez osoby badane

Źródło: opracowanie własne

Z powyższej analizy wynika, że 50% badanych w komunikacji pośredniej przez aplikację Messenger, wykorzystało emotikony, dzięki którym mogli przekazać odbiorcy swoje emocje. Symbole graficzne są ważnym elementem wirtualnego języka, ponieważ kompensują kody parawerbalne i niewerbalne wykorzystywane w trakcie rozmowy w kontakcie bezpośrednim. 50% badanych podczas całej rozmowy ani razu nie użyło emotikonów. Ogólna liczba zastosowania emotikonów przez wszystkich badanych to 15, co oznacza stosunkowo małą frekwencję ich wykorzystania w wymianach. Można domniemywać, że badani raczej nie stosują emotikonów podczas internetowej konwersacji lub w związku z poczuciem realizowania w interakcji roli nierównorzędnej, postanowili ograniczyć ukazywanie emocji i posługiwać się staranniej formą wypowiedzi.

1.1.8. Analiza tematu wypowiedzi

Jak już wcześniej wspomniano, osobą rozpoczynającą dialog był przeważnie badający i to on inicjował temat rozmowy, który we wszystkich badaniach był ujednolicony. W dialogu role nadawcy i odbiorcy mogą być realizowane naprzemiennie. Prawdopodobnie ze względu na fakt, iż rangi rozmówców były nierównorzędne badani raczej pozostawali w roli odbiorcy, rzadziej wcielali się w rolę nadawcy. Raczej nie inicjowali tematu rozmowy i przeważnie nie zwracali uwagi, gdy badający wyrażał swoje zdanie, nie stosowali więc zabiegów, które miałyby na celu podtrzymanie konwersacji. Nie odnotowano, aby badani przeskakiwali z tematu na temat.

Badający każdemu rozmówcy zadawał te same pytania, różniła się jedynie ich kolejność. W rozmowie z jednym z badanych zaobserwowano anomalie tematyczne, ponieważ bez względu na sposób zadawania pytań, uparczywie nawiązywał do swojego hobby, czyli jazdy na rowerze. Wykazywał zanizoną potrzebę wchodzenia w interakcje i nie zwracał uwagi na wypowiedzi badającego, który próbował kontynuować rozmowę poprzez opowiedzenie o swoich przeżyciach lub doświadczeniach, by tym samym zachęcić rozmówcę do odniesienia się do jego wypowiedzi.

Schemat wypowiedzi temat–remat został zachowany w zasadzie we wszystkich przypadkach. Na wprowadzony przez badającego temat wypowiedzi, badani udzielali adekwatnej odpowiedzi, do czego dalej odnosił się nadawca. Struktura tekstu nie została zaburzona.

Badani zazwyczaj pozostawali w roli odbiorcy, który jedynie odpowiadał na zadane mu pytania. Przeważnie nie podejmowali zabiegów wprowadzających nową linię tematyczną. Nastąpiło to jedynie w kilku przypadkach, ale dopiero po propozycji badającego: *Czy chciałbyś zadać mi jakieś pytanie?* Badani przeważnie pytali wtedy o samopoczucie lub zainteresowania rozmówcy, natomiast zwykle zadawali tylko jedno pytanie, a następnie nie podtrzymywali dalszej rozmowy. W związku z tym zaangażowanie badanych w rozmowę było dość niskie, a konwersacja przebiegała w sposób mało dynamiczny.

1.2. Analiza wideorozmowy za pośrednictwem aplikacji Messenger

Wideorozmowy odbywały się za pośrednictwem aplikacji Messenger i miały formę synchroniczną, umożliwiającą porozumiewanie się obu stronom w czasie rzeczywistym. Jest to rodzaj komunikacji *face to face*, ponieważ badający prowadził rozmowę z badanym w tym samym czasie. Interlokutorzy widzieli się i słyszeli, natomiast byli w różnych miejscach. Ten typ rozmowy pośredniej ma wszystkie cechy rozmowy ustnej, takiej jak w kontakcie bezpośrednim, z wyjątkiem wpływu kodu proksemicznego.

W trakcie transkrypcji wideorozmowy zastosowano zapis ortograficzny, zgodny z zasadami współczesnej ortografii języka polskiego²⁸⁷. Natomiast zrezygnowano z wielkich liter. Zgodnie z notacją fonetyczną znaki interpunkcyjne zostały zastąpione znakami oznaczającymi pauzy krótkie: | i pauzy długie: ||.

1.2.1. Typy inicjacji

Inicjatywa w nawiązaniu kontaktu należała do badającego, który wykonywał połączenie. Podobnie jak rozmowę poprzez wiadomości tekstowe i tym razem badający rozpoczynał rozmowę konwencjonalną formą powitalną o charakterze uniwersalnym: *Dzień dobry*. Oprócz powitania, które jest aktem grzecznościowym, badający stosował przeważnie również akty

²⁸⁷ Zob. E. Polański, *Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji*, Warszawa 2006.

mówiące o radości z powodu spotkania np. *Miło mi Cię widzieć!* lub *Cieszę się, że udało nam się połączyć*²⁸⁸.

W dziewięciu przypadkach, gdy to badający rozpoczynał rozmowę, badani realizowali akty powitania poprzez zastosowanie formuły powitalnej *Dzień dobry*.

W trzech przypadkach, po tym jak interlokutorom udało się połączyć, rozmowę zainicjował badający. Jeden z badanych zaczął rozmowę, stosując zwrot grzecznościowy *Dzień dobry* należący do inicjacji, która nie posiada kontekstu poprzedzającego. Drugi z badanych rozpoczął rozmowę wykrzyknikiem *halo*, którego używa się dla przywołania kogoś lub zwrócenia czyjejs uwagi, zwłaszcza w rozmowach telefonicznych i w radiu²⁸⁹. Trzeci z badanych rozpoczął rozmowę słowami *raz dwa trzy raz dwa trzy*. Z przeprowadzonych z badanym rozmów wiadomo, że pomaga on w prowadzeniu imprez okolicznościowych, dlatego prawdopodobnie w ten sposób badany chciał się upewnić, że jego mikrofon jest podłączony do komputera i wszystko działa prawidłowo. Poniżej przykłady:

Iw B: halo ||

Ru A: dzień dobry! bardzo się cieszę że udało nam się połączyć | przepraszam za tę zmianę godziny ale musiałam zostać troszkę dłużej w pracy ||

C B: Mhm ||

lub

Iw B: raz dwa trzy raz dwa trzy działa ||

Ru A: dzień dobry! tak wszystko działa | cieszę się że udało nam się połączyć ||

lub

Iw B: dzień dobry ||

Ru+Rin A: dzień dobry! miło mi cię widzieć | cieszę się że udało nam się połączyć co dzisiaj robiłeś? jak ci minął dzień?

Dalszą część rozmowy badający inicjował, stosując akty będące pytaniem o ogólną informację dotyczącą partnera interakcji, np. *Co u Ciebie*

²⁸⁸ M. Marcjanik, *W kręgu grzeczności: wybór prac z zakresu polskiej etykiety językowej*, Kielce 2001, s. 23.

²⁸⁹ S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka, *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 219.

słuchać?²⁹⁰ Badający pytanie to realizował samodzielnie albo kumulował je z funkcją powitania.

Badający inicjował koniec spotkania, który zapowiadał przez akty sygnalizujące pożegnanie, którym towarzyszyły akty podziękowania i/lub życzeń albo akty mówiące o przyjemności płynącej z przebywania razem, np. *Miło mi się z Tobą rozmawiało, Dziękuję Ci za rozmowę* lub akty mówiące o podtrzymaniu kontaktu w przyszłości, np. *Do zobaczenia za tydzień!*²⁹¹. Wszyscy rozmówcy zaakceptowali inicjację pożegnania kończącą dialog. Akt pożegnania został zrealizowany przez dziewięć osób z grupy badanej. Dwóch badanych nie zrealizowało aktu pożegnania, który jest uważany za bezwzględnie obowiązkowe językowe zachowanie grzecznościowe, tak jak akt powitania²⁹².

Czterech badanych zastosowało akt pożegnania konwencjonalnym aktem pożegnania *Do widzenia*, zaś dwóch badanych słowami *Do zobaczenia*, czyli aktem mniej oficjalnym, skracającym dystans wobec interlokutora i mówiącym o chęci podtrzymania kontaktu w przyszłości. W tych sześciu przypadkach badani wraz z formułą pożegnania zastosowali także akt życzeń lub podziękowań. Poniżej przykłady:

Iw A: *bardzo dziękuję ci za rozmowę i życzę miłego dnia* ||

Ru B: dziękuję | na wzajem | do widzenia ||

lub

Iw A: *bardzo dziękuję ci za rozmowę* ||

Ru B: dziękuję | do zobaczenia ||

lub

Iw A: *dziękuję za rozmowę i widzimy się za tydzień w piątek* | *do widzenia* ||

Ru B: dziękuję i życzę miłego dnia ||

lub

Iw A: *bardzo ci dziękuję za dzisiejszą rozmowę* | *do widzenia* ||

Ru B: do usłyszenia ||

Dwóch badanych na koniec rozmowy zastosowało akt podziękowania, ale bez aktu pożegnania, poniżej przykład:

²⁹⁰ Ibidem, s. 23.

²⁹¹ Ibidem, s. 27-28.

²⁹² M. Marcjanik, *W kręgu grzeczności...*, op. cit., s. 39-40.

Iw A: bardzo dziękuję ci za rozmowę | życzę ci udanego wypoczynku podczas wyjazdu ||

Ru B: yyy dobra dziękuję ||

Iw A: do widzenia ||

lub

Iw A: dziękuję za rozmowę | do widzenia ||

Ru B: dziękuję ||

Trzech badanych zastosowało akt pożegnania, ale nie odnieśli się do aktu podziękowania, który wyraził badający, poniżej przykłady:

Iw A: bardzo ci dziękuję za rozmowę | do widzenia ||

Ru B: do widzenia ||

lub

Iw A: bardzo dziękuję ci za rozmowę | życzę ci dobrego wieczoru | do widzenia ||

Ru B: do widzenia ||

Jak wspomniano we wcześniejszej części pracy, jeden z badanych w trakcie wideorozmowy poprosił o zmianę kanału rozmowy na formę pisaną, dlatego w tym przypadku akt pożegnania tejże rozmowy rozpatrywany był w części dotyczącej analizy rozmowy za pośrednictwem aplikacji Messenger.

Osoby z zespołem Aspergera wykazywały trudność z wchodzeniem w rolę nadawcy inicjującego, dlatego rozmowę poprzez formę wideo prze-ważnie inicjowała osoba badająca. Podczas rozmowy sześć osób z grupy ba-danej przejęło rolę nadawcy w trakcie konwersacji, a co istotne, niektórzy badani nawet kilkukrotnie przejęli rolę nadawcy w czasie rozmowy. W sumie odnotowano 19 wymian zainicjowanych przez badanych, z czego 3. z nich otwierały dialog, o czym mowa była powyżej.

Gdy badający poruszył temat zainteresowań, wówczas badany dwu-krotnie przejął inicjatywę rozmowy kontynuując linię tematyczną, a jego wy-powiedzi nabrały charakter emocjonalny.

Iw B: a wie pani co się dzieje z tymi od piłki nożnej?

Rr+Ru A: nie | ja raczej nie chodzę na mecze ||

Ik B: to właśnie to nie są kibice | tylko to są tacy kibole chuligani a ci z motoru to raczej byli zawodnicy ||

Rin A: a ty chodzisz na mecze?

Rr+Ru B: nie | żużel to teraz yyy oglądam w telewizji | no | mam jeden kanał właśnie sport plus gdzie są transmisje z meczów żużlowych i ekstraligi ||

Jeden z badanych kilkakrotnie przejął inicjatywę w trakcie rozmowy. W pierwszym przypadku, po tym jak badający rozpoczął rozmowę aktem powitania, badany przejął rolę nadawcy, aby przeprosić badającego. Tego typu akty przeproszenia odbierane są jako pozytywne zwroty grzecznościowe. W drugim przypadku słowo *aha* sygnalizuje wprowadzenie nowej, nie wiążącej się z kontekstem informacji, a to wykrzyknienie uznać można za sygnał inicjacji kontekstualnie niezależnej, która w tym przypadku motywowana była sytuacją zewnętrzną wynikającą z trudności związanych z połączeniem²⁹³. Ten typ inicjacji może przerwać w dowolnym miejscu dialog, aby wprowadzić wymianę, po której nastąpi powrót do pierwotnej linii tematycznej²⁹⁴. W trzecim przypadku badany zainicjował wymianę, którą także można rozpatrywać w kategorii inicjacji zależnych od czynników zakłócających interakcję. Badany ponownie zrealizował akt przeproszenia, a następnie wspomniał o swoich dolegliwościach zdrowotnych. W systemie wiedzy każdego człowieka istnieją pewne określone zasady, wskazujące na to co wypada, a czego nie wypada mówić, zwłaszcza, gdy rozmówcy nie mają ze sobą zbyt bliskich relacji. Poniżej przykłady omówionych inicjacji:

Iw B: przepraszam wcześniej nie zdążyłem odebrać ||

Ru A: rozumiem | cieszę się że teraz udało nam się połączyć ||

lub

Iw B: aha i w ogóle słyszę siebie ||

Rin A: słyszysz echo?

Rr+Ru B: tak | to znaczy ja mogę po prostu się nie drzeć to wtedy nie będzie tak słychać ||

Ik A: jeśli będzie ci to przeszkadzać to możemy się rozłączyć i połączyć raz jeszcze | bo wiem że może to być niekomfortowe ||

lub

Iw B: a ja od razu z góry przepraszam ja mogę mieć dzisiaj czkawkę mocno bo | yyy najadłem się sera rano i prawdopodobnie wyszło na to że mam nietolerancję laktozy i yyy aktualnie się testuję i testy wychodzą okej ||

Ru A: rozumiem ||

²⁹³ J. Warchała, *Dialog potoczny...*, op. cit., s. 73.

²⁹⁴ Ibidem, s. 70.

Kolejny z badanych także zainicjował wymianę, która zależna była od czynników zakłócających interakcję, poniżej przykład:

Iw B: raz raz coś się zacięło |

Ru+Rin A: chyba teraz już jest lepiej | słyszysz mnie?

Szczegółowe dane liczbowe dotyczące inicjacji realizowanych przez osoby z zespołem Aspergera zostaną przedstawione w dalszej części pracy.

1.2.2. Typy reakcji

Podczas wideorozmowy, podobnie jak w przypadku rozmowy w formie pisanej za pośrednictwem aplikacji Messenger, osoby badane przeważnie pełniły rolę odbiorcy. Po przywitaniu się i wymianie pozdrowień, badający zadawał pytanie dotyczące tego, jak badanemu minął dzień i w ten sposób otwierał pole tematyczne, a następnie po reakcji badanego rozwijał konwersację poprzez zadawanie badanemu dodatkowych pytań, jednak niekiedy zdarzało się, że odpowiedzi badanego były blokujące rozmowę i wówczas badający zmieniał temat rozmowy, poniżej przykład:

Iw A: w jaki sposób odpoczywasz najczęściej?

Ru B: nie wiem dzisiaj sobie na komputerze grałem ||

C A: mhm ||

Ik a w co grasz?

Ru B: nie ważne | takie gry co mam to sobie gram ||

Gdy badany odpowiadał na pytanie bardzo ogólnie, wówczas badający zadawał pytania szczegółowe w celu rozwijania konwersacji, np.

Iw A: co dzisiaj robiłeś?

Rin+Ru B: dzisiaj? książkę czytałem ||

C A: mhm ||

Ik A: a jaka to była książka?

Ru B: filary ziemi moja ulubiona ||

Iz A: nie znam tej książki | o czym ona jest?

Rroz B: no o średniowieczu generalnie | o średniowiecznej anglii | xxi w | jest wielowątkowa ma mnóstwo postaci | jest o wszystkim właściwie ||

Ik A: interesuje cię ta epoka?

Ru B: tego autora czyli kena folletta to nic innego nie czytałem szczerze mówiąc ||

lub

Iw A: co dzisiaj robiłeś?

Rroz B: dzisiaj to głównie byłem w domu | mam | mam do końca tygodnia | skończyć ||
pewną zaległą pracę i jeszcze się przygotowywać do płatnego stażu online ||

C A: rozumiem ||

Iw A: a do jakiego stażu się przygotowujesz?

Rroz B: to jest związane z informatyką i || będzie ona przeprowadzona poprzez zooma od |
i trochę później ona będzie na specjalnych laptopach które || nam będą przesyłane po
tym tygodniu ||

Ik A: czyli rozmowa odbywa się online tak?

Rr B: tak ||

Iz A: a później staż będzie odbywać się stacjonarnie?

Ru B: to znaczy cały czas będzie na tych laptopach zdalnie ||

Po zachowaniu i reakcjach niektórych badanych można było zaobserwować, że rozmowa poprzez formę wideo powoduje pewien dyskomfort. Badani starali się uniknąć kontaktu przez kamerkę, nie włączając się na początku rozmowy albo wyłączając w trakcie jej trwania:

Iw A: niestety nie widzę cię teraz ||

Ru B: bo wyłączyłem kamerkę ||

Ik A: wolałbyś rozmawiać bez kamerki?

Ru B: nie wiem ||

Iz A: to może jeśli to nie kłopot włączysz jeszcze kamerkę?

Rp B: hmm ||

lub

Iw A: czym mógłbyś włączyć kamerkę?

Ru B: tylko że ja yyy yyy z telefonu oddzwaniałem ||

Ik A: rozumiem ale z pewnością masz możliwość włączenia kamerki bo w zasadzie wszystkie telefony posiadają taką opcję ||

Temat jednej z rozmów dotyczył ówczesnych wydarzeń z kraju i ze świata. Badany był bardzo zainteresowany tą problematyką i na bieżąco czerpał na jej temat wiedzę z telewizji i z internetu. Wcześniejsza część rozmowy z badanym przebiegała dość monotonnie, natomiast gdy poruszone zagadnienie zainteresowało bardziej badanego, wówczas rozmowa niejako ożywiła

się, a wypowiedzi badanego były zdecydowanie bardziej rozbudowane, poniżej fragment rozmowy:

Iw A: czy oglądałeś coś ciekawego w poprzednim tygodniu?

Ru B: no nie bardzo tak oglądać | takich ten ||

Iw A: a jak spędzasz wolny czas?

Ru B: no trochę tam mam takich gier na komputerze | i też ostatnio yyy śledzę wydarzenia na ukrainie ||

Ik A: tak | teraz każdy stara się pomóc by zaspokoić najbardziej podstawowe potrzeby uchodźców ||

Rroz B: tak to jest teraz numer jeden | wszyscy się obawiają co jeszcze może się wydarzyć | no yyy a z drugiej strony yyy nasi sąsiedzi z zachodu czyli yyy niemcy to oni właśnie ten | oni z tego co wiem yyy są przeciwni sankcjom bo tam yyy przeczytałem w internecie taką opinię yyy że dopóki między Niemcami a Rosją będą jakieś kraje to będą najwięksi yyy przyjaciele ||

Ik A: widzę bardzo interesujesz się tym tematem | gdzie szukasz informacji na ten temat?

Ru B: no trochę z internetu | trochę z telewizji ||

Iz A: dobrze jest czerpać informację z różnych kanałów ||

Rroz B: mam tam właśnie dwa kanały na youtube gdzie właśnie ostatnio przekazują takie codziennie yyy informacje co się yyy dzieje na świecie | tylko nie subskrybowałem tych kanałów tylko wyskoczyły mi w proponowanych i zacząłem oglądać ||

Jeden z badanych podczas rozmowy wyjaśnił, dlaczego preferuje rozmowę przez Messengera, zwłaszcza gdy rozmawia z nowo poznaną mu osobą:

Iw A: w jaki sposób najbardziej lubisz rozmawiać? przez messenger | przez kamerkę czy na żywo?

Rroz B: yyy | właśnie z gośćmi to jest | właśnie na żywo najlepiej | to w sumie tak czy siak ja tam bardziej słucham | jak będę miał tak coś na temat | to powiem || szczególnego | tak z | z obcą osobą to na pewno tak przez tekst najlepiej || tekstowo ||

C A: mhm ||

Ik a dlaczego z kimś obcym wolisz rozmawiać przez wiadomości tekstowe?

Rroz B: no tak bezpieczniej jest | jest | jak poznam to | ten || mogę swój głos ujawnić | żeby tak powiedzieć || dlatego najpierw wole tak tekstowo | dopiero jak się oswoję z osobą to ten | mogę ten | na głos albo ten | na kamerkę ||

Analizując wszystkie dialogi przeprowadzone z osobami z zespołem Aspergera, zarejestrowano, że w trakcie jednej z rozmów, po tym jak badający skomentował wypowiedź badanego, nastąpiła krótka przerwa w wymianie i wówczas badany zaczął nagle w niekontrolowany sposób zbaczać z głównego tematu rozmowy i mówić o kwestiach dotyczących remontu w jego domu, przy czym należy zaznaczyć, że temat remontu nie był w ogóle poruszany we wcześniejszej części rozmowy:

Iw A: czy ucieszyło cię coś wczoraj?

Rin+Ru B: a wczoraj yyy coś mnie ucieszyło? | mmm || że || czuję się wolny jak ptak ||

Ik A: dlaczego?

Ru A: bo wszystkie jakieś zadanie miałem o odrobione do wysyłane | na przykład do do nauczycieli ||

Iz B: tak to fantastyczne uczucie gdy zrealizuje się wszystkie obowiązki ||

Rroz A: kiedyś na przyszłość yyy chcemy modernizować yyy nową kuchnię yyy i co jeszcze | też mam w pokoju sobie zamordujemy ten uchwyt na telewizor | bo taki mam mniejszy yyy || no nic chyba się zmieści cóż mam do powiedzenia ||

Badający pod koniec każdej rozmowy z osobą badaną zadawał pytanie typu *Może chciałbyś mnie o coś zapytać?*. Sześciu badanych nie wykazało chęci zadania pytania osobie badającej i wówczas najczęściej odpowiadali: *nie, chyba nie, nie mam pytań* itp. Tego typu reakcje blokowały dalszą część rozmowy, poniżej kilka przykładów:

Iw A: może masz jakieś pytanie do mnie?

Ru B: no nie za bardzo no ||

lub

Iw A: może chciałbyś mnie o coś zapytać?

Rr+Ru B: nie | nie mam pytań ||

lub

Iw A: a może chciałbyś mnie o coś zapytać?

Rr B: nie

W przedstawionym poniżej przykładzie zaobserwowano pewien schematyzm, ponieważ badany w podobny sposób zadał badającemu pytanie w rozmowie, która odbywała się w formie pisanej. Wówczas zapytał: *No to*

raczej jedno pytanie: U pani wszystko w porządku?, a następnie zainicjował kolejną wymianę, zachowując wówczas linię tematyczną, zaś w tym przypadku nie podjął próby kontynuowania rozmowy.

Iw A: może masz do mnie jakieś pytanie?

Rin B: to znaczy no | raczej yyy ten | no to tylko jedno proste pytanie | czy u pani wszystko dobrze?

Rroz A: tak u mnie wszystko dobrze | dziękuję | dzisiaj rano miałam dużo pracy | a po pracy poszłam na spacer z psem | dzisiaj jest naprawdę piękną pogodą | więc mam dużo energii i chęci do działania ||

C B: mhm ||

lub

Iw A: może masz jakieś pytania do mnie?

R+Rin B: no nie wiem | jak pani życie mija?

Rroz A: To bardzo miłe że pytasz | ostatnio mam bardzo pracowity czas ale pociesza mnie myśl że wkrótce długi weekend majowy ||

W obu powyższych przypadkach badani milczeli po wypowiedzi badającego, nie zadawali kolejnych pytań, które kontynuowałyby linię tematyczną i nie podjęli zabiegów, wprowadzających nową linię tematyczną. Okres dłuższej pauzy traktowany jest jako tzw. kłopotliwe milczenie²⁹⁵, a dla badającego był to sygnał, że tematy zostały wyczerpane, dlatego w obu przypadkach zainicjował pożegnanie.

Jeden z badanych zadał pytanie otwarte, które miało na celu zdobycie dodatkowych informacji o badającym, natomiast nie kontynuował dalej linii tematycznej i nie zadawał badającemu kolejnych pytań. W sytuacji, gdy badany dłuższą chwilę nie reagował na wypowiedź badającego, ten zadawał kolejne pytanie i otwierał nową linię tematyczną albo kończył rozmowę inicjując pożegnanie.

Iw A: może chciałbyś mnie o coś zapytać?

Rin B: czy pani ma jakieś plany na weekend?

Rroz A: razem ze znajomymi wybieram się do manii skakania | jeszcze nigdy nie byłam w takim parku trampolin więc już nie mogę się doczekać ||

C B: okej ||

²⁹⁵ J. Warchała, Dialog potoczny..., op. cit., s. 65.

Dwóch badanych zadało badającemu pytanie, które w obu przypadkach dotyczyło otoczenia, w którym znajdował się badający. Ten rodzaj inicjacji jest motywowany sytuacyjnie i pojawia się wtedy, gdy uwaga rozmówcy przenosi się na przedmioty znajdujące się w zasięgu wzroku uczestnika rozmowy²⁹⁶. W związku z tym, że rozmowa odbywała się poprzez wideo, to rozmówcy widzieli pomieszczenie i przedmioty znajdujące się w tle badającego. Poniżej przykłady rozmów:

Iw A: może masz jakie pytania do mnie?

Rin B: czy jest pani w tym samym pokoju w którym mieliśmy poprzednie spotkanie?

Rr+Ru A: nie | wtedy widzieliśmy się w moim gabinecie a teraz jestem już w domu |

Ik B: swoją drogą to mamy niemalże identyczne drzwi |

Rr+Ru A: tak | faktycznie są bardzo podobne |

Iz B: w moich drzwiach są nieco większe okna ||

Ru A: widzę że zwracasz uwagę na szczegóły |

Iz B: wydawało mi się że one są podobne jak te ale nie ma w nich szyb ale mogłem źle zapamiętać |

lub

Iw A: może chciałbyś mnie o coś zapytać?

Rin B: co to ma pani za sobą okrągłego? czy to jest lampka na telefon czy stojak?

Ru A: to lampa | przed naszą rozmową miałam w gabinecie pacjenta którego nagrywałam | nie zdążyłam jeszcze posprzątać po poprzednich zajęciach | dlatego za mną jest jeszcze widoczny mały bałagan |

Ik B: oj to nie jest bałagan niech pani mi uwierzy to jest czyściutko | naprawdę to jest na błysk gdybym pani pokazał swój pokój to by pani powiedziała że to jest bałagan ||

Niekiedy badający czekał dłuższą chwilę na odpowiedź badanego. Tak odroczone reakcja może wprowadzić rozmówcę w zakłopotanie.

Szczegółowe dane liczbowe dotyczące reakcji realizowanych przez osoby badane zostaną przedstawione w dalszej części pracy.

1.2.3. Realizacja cody

Z analizowanego materiału wynika, że coda, która jest nieobligatoryjnym elementem wymiany, została zrealizowana jedynie w trzech przypad-

²⁹⁶ Ibidem, s. 74.

kach przez trzech badanych. W pierwszym przypadku coda została zrealizowana przez badanego, który podczas rozmowy przejął rolę nadawcy i był osobą inicjującą.

- I* B: *oj to nie jest bałagan niech pani mi uwierzy to jest czyściutko | naprawdę to jest na błysk gdybym pani pokazał swój pokój to by pani powiedziała że to jest bałagan ||*
R A: *niemniej jednak po naszej rozmowie czeka mnie jeszcze sprzątanie |*
C B: *no tak |*

Coda inicjowana jest w wymianie trójelementowej [I R C] zawsze przez osobę inicjującą, natomiast niekiedy coda realizowana jest przez osobę reagującą, gdy po inicjacji następuje reakcja inicjująca. Taki sposób realizacji cody odnotowano w dwóch wymianach:

- I* A: *może chciałbyś mnie o coś zapytać?*
Rin B: *czy pani ma jakieś plany na weekend?*
R A: *razem ze znajomymi wybieram się do manii skakania | jeszcze nigdy nie byłam w takim parku trampolin więc już nie mogę się doczekać ||*
C B: *okej ||*
 lub
Rin B: *to znaczy no | raczej yyy ten | no to tylko jedno proste pytanie | czy u pani wszystko dobrze?*
R A: *tak u mnie wszystko dobrze | dziękuję | dzisiaj rano miałam dużo pracy | a po pracy poszłam na spacer z psem | dzisiaj jest naprawdę piękną pogodą | więc mam dużo energii i chęci do działania ||*
C B: *mhm ||*

W związku z tym, że coda jest inicjowana w wymianie trójelementowej, a jak wspomniano osobą inicjującą przeważnie był badający, to też on zazwyczaj realizował element cody.

1.2.4. Analiza strukturalna dialogów

W analizowanych dialogach odnotowano: wymiany pełne, wymiany niewypełnione oraz wymiany defektywne.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że przewagę miały wymiany niewypełnione, czyli takie które realizują schemat [I R], natomiast nie zawierają

elementu nieobligatoryjnego C. Tego typu wymian odnotowano 319, poniżej przykłady:

I B: swoją drogą to mamy niemalże identyczne drzwi |

R A: tak | faktycznie są bardzo podobne |

I B: w moich drzwiach są nieco większe okna ||

R A: widzę że zwracasz uwagę na szczegóły |

lub

I A: a zdarza ci się czasami z kimś rozmawiać przez messenger'a?

R B: oczywiście ||

I A: z kim najczęściej tak rozmawiasz?

R B: bratem z rodzicami czasem z kimś z klasy ||

Wśród wymian niewypełnionych odnotowano 23 reakcje inicjujące Rin, które były odpowiedzią na inicjację i przeważnie miały charakter prośby o powtórzenie lub sprecyzowanie zadanego przez badającego pytania. Być może tego typu reakcje wynikały z zakłócenia komunikacji lub niedosłyszania pytania, poniżej kilka przykładów:

I A: masz jeszcze plany na dzisiaj?

Rin/R B: na dzisiaj? to takie | tak zazwyczaj to planów nie mam | takich większych ||

lub

I A: a co czytałeś lub oglądałeś w poprzednim tygodniu?

Rin/R B: w poprzednim tygodniu? | to tak zacząłem oglądać na hbo max ten | taki serial animowany | yyy harley quinn | zacząłem oglądać || yyy | co tam jeszcze || mmm || tak to bardziej gra | w tamtym tygodniu ||

lub

I A: czy próbowałeś z nim o tym porozmawiać?

Rin B: mmm | z moim bratem? || yyy porozmawiać z moim bratem tak?

lub

I A: a czy coś cię zainteresowało w tym tygodniu?

Rin B: można jeszcze raz?

I A: pytałam czy zainteresowało cię coś w tym tygodniu?

Rin B: pfff zależy o co chodzi?

I A: może przeczytałeś albo obejrzałeś coś co cię zainteresowało?

R B: znaczy | wiadomości staram się jakoś w miarę codziennie yyy przeczytać| ale nic | pewnie coś znalazłem | ale nic mi nie utknęło w głowie ||

Odnotowano 86 wymian pełnych, realizujących schemat [I R (C)]. W 83 przypadkach element cody realizowała osoba badająca, a w 3 przypadkach jej autorem był badany, poniżej przykłady:

- I* B: *oj to nie jest bałagan niech pani mi uwierzy to jest czyściutko | naprawdę to jest na błysk gdybym pani pokazał swój pokój to by pani powiedziała że to jest bałagan ||*
- R* A: *niemniej jednak po naszej rozmowie czeka mnie jeszcze sprzątanie |*
- C* B: *no tak |*
- lub
- Rin* B: *to znaczy no | raczej yyy ten | no to tylko jedno proste pytanie | czy u pani wszystko dobrze?*
- R* A: *tak u mnie wszystko dobrze | dziękuję | dzisiaj rano miałam dużo pracy | a po pracy poszłam na spacer z psem | dzisiaj jest naprawdę piękną pogodą | więc mam dużo energii i chęci do działania ||*
- C* B: *mhm ||*

Wyróżniono 36 wymian defektywnych, w których brakowało elementu obligatoryjnego R. Tego typu wymiany obserwowano, gdy badający, który przeważnie był w roli nadawcy i kierował rozmową, realizował inicjacje, zaś badany, będąc w roli odbiorcy nie reagował.

W poniższej tabeli przedstawiono realizację struktury badanych dialogów z uwzględnieniem danych liczbowych i danych procentowych. Z analizy wynika, że dominowały dialogi niedefektywne, których w sumie jest 91,8%, a dialogów defektywnych, w których brakowało reakcji, czyli obligatoryjnego elementu wymiany, odnotowano 8,1%.

Tabela 18. Struktura badanych dialogów przez połączenie wideo

Rodzaje dialogów	Rodzaje wymian	Dane liczbowe	Dane procentowe
niedefektywne	niewypełnione	319	72,3%
	pełne	86	19,5%
defektywne	defektywne	36	8,1%
ogółem		441	100%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 19 przedstawia liczbę wymian w poszczególnych dialogach, które były prowadzone z osobami badanymi. Najwięcej, bo 49 wymian odnotowano w rozmowie z badanym 10, natomiast najmniej wymian odnotowano w rozmowie z badanym 08.

Tabela 19. Liczba wymian w dialogu podczas wideorozmowy

Kod badanego	Liczba wymian w jednym dialogu
01	28
02	39
03	45
04	46
05	31
06	39
07	35
08	24
09	29
10	49
11	42
12	34

Źródło: opracowanie własne

Jak już wspomniano, ze względu na nierównorzędną rangę interlokutorów badany przeważnie pozostawał w roli odbiorcy, a osobą inicjującą sytuację dialogową przeważnie był badający. Analiza zarejestrowanych dialogów wykazała, że sześć osób z grupy badanej przejęło rolę nadawcy i w sumie odnotowano 19 wymian, które były przez nich zainicjowane.

Odnotowano 3 inicjacje niezależne kontekstualnie (były to akty powitania, a te nie posiadają kontekstu poprzedzającego), 7 inicjacji zależnych od czynników zakłócających i 9 inicjacji zależnych od kontekstu, czyli takich, które są motywowane kontekstem językowym.

W sumie zarejestrowano 404 reakcje osób badanych. Zgodnie z klasyfikacją zaproponowaną przez Warchalę²⁹⁷ wyróżniono następujące rodzaje reakcji: reakcje rozstrzygnięcia, reakcje uzupełnienia, reakcje rozwinięcia i reakcje zestawienia.

²⁹⁷ J. Warchała, *Dialog potoczny...*, op. cit., s. 86-97.

Dominują reakcje uzupełnienia, których odnotowano 288, poniżej przykłady:

I A: a jaką grę planszową jeszcze lubisz?

R B: monopoly ||

lub

I A: co cię ucieszyło w poprzednim tygodniu?

R B: to właśnie to że tak | przeszłem grę | nigdy tak w jeden dzień nie przeszłem ||

lub

I A: czy to jest twoja ulubiona gra?

R B: jedna z ulubionych ||

lub

I A: a na której uczelni studiujesz?

R B: na politechnice ||

Na drugim miejscu pod względem częstości występowania sytuują się reakcje rozstrzygnięcia. Odnotowano 78 tego rodzaju reakcji. Reakcje rozstrzygnięcia przeważnie funkcjonują jako *tak/nie*, czyli potwierdzenie albo zaprzeczenie treści informacji, która zawarta jest w inicjacji. Zaobserwowano jednak, że w żywej mowie może występować nieco więcej możliwości pośrednich związanych z różnym stopniem pewności. Podczas rozmów z badanymi odnotowano także reakcje rozstrzygnięcia z różnym stopniem pewności, np. *chyba tak/nie*, a także reakcje wyrażającą pewność: *oczywiście, że tak/nie*²⁹⁸. Poniżej kilka przykładów:

I A: czy twój staż będzie mieć formę zdalną?

R B: tak ||

lub

I A: czy wydarzyło się ostatnio coś co cię zainteresowało?

R B: chyba nie ||

lub

I A: a może chciałbyś mnie o coś zapytać?

R B: chyba nie ||

²⁹⁸ Ibidem, s. 91-93.

Jak wskazuje Warchała, reakcjom rozstrzygnięcia mogą również towarzyszyć reakcje uzupełnienia²⁹⁹. Tego typu mieszane typy reakcji, czyli rozstrzygnięcie + uzupełnienie, zaobserwowano także w wypowiedziach osób badanych. Reakcje te zawierały potwierdzenie lub zaprzeczenie, a ponadto opatrzone były dodatkowym wyjaśnieniem lub wprowadzeniem pełnej informacji:

I A: czy pierwszy raz grałeś w tę grę?

R B: nie | grałem w to już wiele razy ||

lub

I A: a może masz jakieś pytania do mnie?

R B: mmm | nie | nie mam pytań ||

lub

I A: czy korzystałeś już dzisiaj z internetu?

R B: tak | do czytania książek ||

lub

I A: a może rozmawiałeś z kimś przez telefon?

R B: nie przez telefon też z nikim nie rozmawiałem ||

Odnotowano 37 reakcji rozwinięcia, np.

I A: jakie masz plany na ten najbliższy tydzień?

R B: no to jutro muszę pojechać tam | załatwić coś | jakieś zaświadczenie | yyy nie wiem za bardzo o co chodzi ale to mama wie i będę musiał z nią pojechać || pewnie coś z tym | yyy z orzeczeniem o stopniu niepełnosprawności | ja się na tym nie znam za bardzo jak to się załatwia ||

lub

I A: faktycznie żużel jest w lublinie bardzo popularny |

R B: no teraz od właśnie chyba 5 lat bo to już chyba będzie czwarty sezon yyy w tym w klasie rozgrywkowej teraz | yyy wcześniej to było | te wcześniejsze kluby to nie mogły się przebić w ogóle do ekstraklasy | teraz jest nowy | yyy nowy zarząd nowy klub | to nie ma nic wspólnego z poprzednimi klubami i | i mamy co mamy | tylko tylko brakuje tu stadionu ||

lub

²⁹⁹ Ibidem, s. 94.

- I* A: z tego co opowiadasz to mam wrażenie że już chyba nie możesz się doczekać rozpoczęcia studiów?
- R* B: znaczy powiem tak | ja po po powinienem się na to nastawiać dopiero yyy w czasie ogólnych wakacji czyli tak właśnie lipiec sierpień dopiero | bo teraz po prostu zająć się sobą i te wakacje przeżyć odpocząć jakby od tego co było wcześniej | jak to moja mama mówiła ten rozdział sobie zamknąć żeby otworzyć sobie drugi ||

Odnotowano tylko 2 reakcje zestawienia, przy czym w drugim przypadku reakcji tej towarzyszy jeszcze reakcja uzupełnienia, oto dialogi zawierające te rodzaje reakcji:

- I* A: ja bardzo lubię pływać i lubię jeździć na rowerze |
- R* B: ja też ||
- lub
- I* A: dzisiaj w lublinie jest piękna i słoneczna pogoda |
- R* B: no u mnie też jest pięknie | słonecznie | 19 stopni | no a jutro niestety ma być deszczowo ||

Reakcje badanych były przeważnie adekwatne do inicjacji. Badający czasami próbował wpłatać swoje przemyślenia, opowiadał nieco o swoich przeżyciach lub doświadczeniach po to, aby zainteresować interlokutora, natomiast badani tylko sporadycznie komentowali wypowiedzi badającego.

Tabela 20. Typy reakcji w badanych dialogach podczas wideorozmowy

Rodzaje reakcji	Dane liczbowe	Dane procentowe
reakcje rozstrzygnięcia	78	19,3%
reakcje uzupełnienia	288	71,2%
reakcje rozwinięcia	37	9,1%
reakcje zestawienia	1	0,2%
ogółem	404	100%

Źródło: opracowanie własne

1.2.5. Metatekst

Badający każdą rozmowę rozpoczynał konwencjonalną formułą powitania *dzień dobry*, a kończył formułą pożegnania *do widzenia*. Formuły te przeważnie uzupełnione były aktem mówiącym o radości z powodu spotkania,

np. *Miło mi Cię widzieć*, a na koniec rozmowy podziękowaniem, np. *Bardzo Ci dziękuję za rozmowę*.

Ożóg wskazuje, że wyrażenia metatekstowe w dialogu pełnią często funkcję fatyczną języka, a także są rytualizmem inicjującym i zamykającym kontakt pomiędzy nadawcą i odbiorcą³⁰⁰. Kilkoro badanych pominęło tę skonwencjonalizowaną formę rozpoczęcia i zakończenia dialogu, odnosząc się jedynie do zwrotów wyciszających dialog.

Nie zarejestrowano jednostek prowokacji fatycznych, które utrzymywałyby dialog, np. *co nie? tak? nie? prawda? nieprawda?* itd., natomiast pojawiły się dwie formuły typu *wie Pani*, które są często spotykane w żywych dialogach, np.

bo wie pani ja praktycznie (...)
 (...) *to wie pani* co się dzieje z tymi od piłki nożnej?

Odnutowano trzy jednostki metatekstowe typu wykrzykniki *oj*, które były sygnałem wyrażającym emocje, a także dwukrotnie *nomina sacra* *Jezu!*, np.

oj to nie jest bałagan niech pani mi uwierzy...
oj wiele różnych rzeczy | zazwyczaj książki albo albo opowiadania ||
oj czytam najróżniejszych...

Zarejestrowano 134 formuły typu *no*, *no i*, *no nie wiem*, *no ale*, pełniące funkcję fatyczną, np.

no co na studiach | w sumie to | to co zwykle ||
 ... | *no i* | nie wiem co mam jeszcze powiedzieć ||
no ja no ja ten przez telefon...
 ... | *no i* kłaść się spać | i odpoczywać |...
no tak ||
no trochę tam mam takich gier na komputerze |...

Kilkoro badanych powtórzyło za badającym część repliki, w sumie odnotowano 8 tego typu powtórzeń, np.

A: *co dzisiaj robiłeś?*
 B: *dzisiaj?* książkę czytałem ||

³⁰⁰ K. Ożóg, *Leksykon metatekstowy...*, op. cit., s. 23-25.

lub

A: jakie masz jeszcze plany na dzisiaj?

B: plany na dzisiaj? no || no dalej czytać książkę | może jeszcze trochę katedrę pobudować ||

lub

A: co cię zainteresowało w tym tygodniu?

B: co mnie ostatnio zainteresowało? funkcje mnie zainteresowały ||

Dodatkowe sensy aksjologiczne niosą formuły typu *prawdę powiedziawszy, szczerze mówiąc*. Odnotowano 3 tego typu jednostki, np.

...to nic innego nie czytałem szczerze mówiąc ||

szczerze mówiąc nie wiem ||

no szczerze mówiąc to nie byłem tam bardzo długo |...

W analizowanych tekstach zarejestrowano operatory z komponentem semantycznym *mówię* występujące eksplicytnie na powierzchni struktury. Odnotowano 6 tego typu jednostek metatekstowych, np.

mmm to to jest w różnych sferach powiedzmy sobie rozrywki popkulturowej | ...

hmmm | jest dużo takich rzeczy powiedzmy sobie | że mogę się w końcu czymś pożytecznym zająć | ...

znaczy powiedzmy sobie moje takie tutaj życie opiera się na całkowitym...

... | powiedzmy sobie jak będzie jakiś wyjazd | ...

... | ja mam taką troszeczkę sinusoidę na razie jestem powiedzmy na takiej średniej ...

... | najwyraźniej wypada termin gdzieś powiedzmy 30 chyba 31 i 1 lutego ||

Odnotowano także *mówię* implicytne, czyli zawarte w głębszej strukturze semantycznej³⁰¹, które pojawiło się w 62 wypowiedziach osób badanych, którzy używali fraz typu *po prostu, zresztą, w końcu, na przykład, w ogóle, i tak dalej, po pierwsze, to znaczy, znaczy, np.*

... | granie na komputerze było po prostu ||

tak to znaczy ja mogę po prostu się nie drzeć to wtedy nie będzie tak słychać ||

przez messenger'a lub || po prostu | dzwoniąc ||

... | zresztą jest u niego w pokoju | ...

³⁰¹ K. Ożóg, *Elementy metatekstowe...*, op. cit., s. 185.

... zapisałem w końcu na studia | ...
 ... mogłem pospać w końcu | ...
 ... | w końcu odespałem za ten pierwszy semestr | ...
 we wtorek na przykład byłem na filmie || ...
 ... do wysyłane na przykład do nauczycieli ||
 ... | te wcześniejsze kluby to nie mogły się przebić w ogóle do ekstraklasy | ...
 ... | a w środę w ogóle nie mam ||
 ... wczoraj załatwiałem papiery i tak dalej ||
 yyy no przeglądam sobie użytkowników i tak dalej | ...
 ... | bo po pierwsze długo nie śpiewałem ...
 ... | to znaczy mam też u siebie komputer ale | ...
to znaczy najwięcej w poniedziałek ...

Nie odnotowano formuł typu *słuchaj, coś ci powiem, rozumiesz, mówię ci*, ponieważ są to formuły stosowane, gdy ranga między interlokutorami jest równorzędna. Podczas tych rozmów badani mieli świadomość, że rozmowa ma charakter badania, dlatego można domniemywać, że z tego powodu badani nie zadawali chociażby pytań o samopoczucie, a liczba wyrażen meta-tekstowych była nieco ograniczona.

Wypowiedzi niektórych badanych nasycone były jednostkami meta-tekstowymi wyrażającymi wątpliwość typu: *chyba, prawdopodobnie, najprawdopodobniej, nie wiem, może, pewnie*, a także zaimkami nieokreślonymi typu: *jakiś, gdzieś*. W sumie odnotowano 96 tego typu jednostek, poniżej kilka przykładów:

... wypada termin gdzieś powiedzmy 30 chyba 31 i 1 lutego||
chyba nic nie czytałem a z oglądania to | nie wiem oglądaliśmy...
nie wiem | chyba nie ||
 u nas szczególnie chyba | ...
 ... ale okazja pewnie się jakaś nadarzy ||
 ...||no dalej czytać książkę | może jeszcze trochę katedrę pobudować ||
 ... | prawdopodobnie posiedzę pogadam z kimś jeżeli kogoś znajdę ...
 no cóż || najprawdopodobniej | najprawdopodobniej jeszcze | najprawdopodobniej będę już odpoczywał ||

1.2.6. Ocena realizacji językowej

1.2.6.1. Realizacja fonetyczna

W analizie próbek mowy osób z grupy badanej odnotowano, że trzech badanych deformowało głoskę *r*, natomiast u pozostałych osób badanych nie zaobserwowano zaburzeń artykulacyjnych. Wypowiedzi niektórych osób badanych były niezrozumiałe dla odbiorcy, co przeważnie wynikało z niestandardnej i szybkiej mowy. W związku z tym, mimo kilkukrotnego odsłuchania nagrania, w dwóch przypadkach wystąpiły trudności w dokonaniu transkrypcji ich wypowiedzi.

Zaobserwowano zaburzenia na poziomie warstwy suprasegmentalnej, które dotyczyły melodii, akcentu i rytmu wypowiedzi. W przypadku wypowiedzi swobodnej, której tematyka nie była interesująca dla badanego, zaobserwowano monotonną prozodię, spłaszczenie przebiegów intonacyjnych, a także brak akcentu logicznego. Badani miewali kłopot z natężeniem głosu, który bywał zbyt cichy albo zbyt głośny. Gdy badani mówili o swoich zainteresowaniach i pasjach, wówczas intonacja i melodia mowy były prawidłowe. Zmieniał się wtedy także sposób wypowiadania się, co było zauważalne szczególnie w przypadku zmiany poziomu głośności wypowiedzi oraz tempa mowy, które stawało się żywe, a chwilami nawet bardziej przyspieszone. Jeden z badanych całą wypowiedź budował na jednym tonie, przy spowolnionym tempie mówienia i cichym sposobie mówienia. Tego typu sposób mówienia i ukształtowane tak cechy prozodyczne mogą wskazywać na brak zainteresowania rozmową i emocjonalną obojętność nadawcy. Podczas całej rozmowy jeden z badanych nieustannie wydłużał samogłoski ustne w słowach.

Niektórzy badani robili nadmiernie długie pauzy między składnikami wypowiedzenia. Tego typu zabiegi mogą świadczyć o trudnościach w budowaniu tekstu. Odnotowano stosunkowo dużo tego typu przypadków, np.

tak || choć || lecz nie wiem ostatecznie jak to będzie wyglądać | bo trzeba to będzie pogodzić ze studiami ||

lub

sylwestra na pewno w domu spędziłem || nie || żadnych fajerwerków nie było || pare razy na działkę || co najmniej raz pojechałem na działkę ||

lub

przez messengera lub || po prostu || dzwoniąc ||

1.2.6.2. Słownictwo

W trakcie rozmów u większości osób z grupy badanej dostrzeżono pewne cechy schematyzmu w użyciu języka, co przeważnie ujawniało się w postaci automatycznych zachowań językowych w określonych sytuacjach. Badani posługiwali się czasem słownictwem, które skracało dystans i sprawiało, że byli zbyt bezpośredni względem interlokutora. Momentami wykazywali także trudność w dostosowaniu swojej wypowiedzi do miejsca i czasu oraz werbalizowali swoje myśli, które mogą być nieakceptowalne społecznie.

Podczas rozmowy z jednym z badanych zaobserwowano, że mimo swojego nastoletniego wieku wypowiadał się w taki sposób jak dorosły, powtarzając całe frazy i zdania, które zaczerpnięte były z wypowiedzi rodziców. Co prawda wypowiedzi te były stosowane adekwatnie do istniejących okoliczności, natomiast tego typu zabiegi nie służą nawiązywaniu satysfakcjonującej komunikacji.

Badani przeważnie posługiwali się słowami jedno-, dwu- lub trzysylabowymi. W nielicznych wypowiedziach pojawiły się słowa cztero- lub pięcysylabowe. Dominowały czasowniki, rzeczowniki i zaimki. Odnotowano stosunkowo niewielką liczbę przymiotników, które nadawałyby wypowiedzi żywotności.

Nie odnotowano zniekształceń wyrazów, elizji, asymilacji, a także regionalizmów, przesadnego stosowania słownictwa specjalistycznego, sztywnego lub literackiego użycia języka. Odnotowano jeden neologizm: *dowysyłane*. W zasadzie we wszystkich wypowiedziach zauważono brak struktur nacechowanych ekspresywnie, brak zdrobnień, zgrubień, spieszczeń.

Ubogi zasób słownictwa badanych i trudności w zakresie fluencji słownej wpływały na kłopoty pojawiające się w mowie swobodnej i problemy z wyrażeniem własnego zdania lub przekazem informacji, co objawiało się m.in. trudnością w doborze słów, uporczywym powtarzaniem słów, robieniem długich pauz albo niedokończeniem wypowiedzi. Niekiedy pomimo tych trudności badani usilnie się starali zwerbalizować swoje myśli, co ze względu na chaotyczność wypowiedzi bywało trudne w odbiorze. Jak już wspomniano, w wypowiedziach badanych zaobserwowano liczne powtórzenia wyrazów lub sekwencji wyrazów, poniżej przykłady:

...| yyy że że że że szybko wykupują bilety ||

...| tylko tylko brakuje tu stadionu ||

Podczas analizowania tekstów dostrzeżono, że słowo *no* było najczęściej powtarzającym się słowem w wypowiedziach wszystkich badanych. Leksem *no* pojawiał się przeważnie na początku wypowiedzi badanego, zazwyczaj w celu podkreślenia lub nawiązania do wypowiedzi rozmówcy albo w celu zastępowania innych leksemów. W zasadzie we wszystkich wypowiedziach osób badanych odnotowano stosunkowo dużą powtarzalność słowa *tak*, gdy badany chciał odpowiedzieć twierdząco albo *nie*, gdy chciał odpowiedzieć przecząco. Tego typu reakcje miały często charakter blokujący i występowały po tym, jak badający zadał pytanie.

W wypowiedziach niektórych badanych odnotowano ubogi zasób słownictwa ogólnego i specjalistycznego, używanie prostych słów, a niekiedy trudności z budowaniem krótkich, samodzielnych wypowiedzi, co w sytuacji dialogowej powodowało trudności w zadaniu pytań dodatkowych i tym samym kontynuowaniu rozmowy. Wskazane poniżej fragmenty pochodzą z rozmowy z jedną z osób badanych:

A: a jak spędziłeś czas po zajęciach?

B: no teraz to ten ||

lub

A: a rozmawiałeś z kimś dzisiaj na żywo?

B: ja wiem | nie wiem ||

lub

A: może rozmawiałeś z kimś na uczelni?

B: no ja ten | ja staram się yyy coś pogadać tak | ale ||

lub

A: a może zainteresowało cię coś w poprzednim tygodniu?

B: nic aż tak ||

lub

A: może wydarzyło się coś co cię ucieszyło?

B: ja wiem | nie wiem co ||

lub

A: czy oglądałeś coś ciekawego w poprzednim tygodniu?

B: no nie bardzo tak oglądać | takich ten ||

lub

A: może masz jakieś pytanie do mnie?

B: no nie za bardzo no ||

Podczas wideorozmowy badani na niektóre pytania udzielali odpowiedzi mających formę zubożoną, tym samym blokując dalszą rozmowę. Przez tego typu zabiegi mogli sprawiać wrażenie osoby małowownej i zamkniętej w sobie. Gdy temat rozmowy dotyczył zainteresowań badanego, wówczas można było zarejestrować także długie monologowe i rozbudowane formy wypowiedzi, zwłaszcza gdy badany opowiadał o swoich pasjach.

Młodzi ludzie często porozumiewają się także za pomocą slangu, przede wszystkim ze względu na ekonomiczność językową, czyli po to, by mówić krócej, ale także z uwagi na fakt, że wyrażenia te nadają językowi funkcji ekspresywnej. W rozmowach z badanymi odnotowano jedynie dwa słowa typowe dla slangu młodzieżowego³⁰²: *beznadziejnie* i *ciekawie*. Być może badani na co dzień częściej używają tego typu słów, natomiast można przypuszczać, że ze względu na nierównorzędną rangę pomiędzy interlokutorami badani nie posługiwali się tego typu odmianą języka podczas rozmowy.

W wypowiedziach osób badanych na ogół dominował język potoczny i kolokwialny. Rozmowa miała charakter nieoficjalny, natomiast wszyscy badani ze względu na rangę nierównorzędną, gdy zwracali się do badającego, stosowali formalny zwrot grzecznościowy *pani*. Żaden z badanych nie skrócił dystansu przechodząc na formę *ty*.

Niekiedy obserwowano się drobiazgowość i szczegółowość opisu, zwłaszcza gdy badani opowiadali o swoich planach. Niektóre wypowiedzi miały charakter sprawozdawczy, badani podawali konkretne daty i/lub godziny zaplanowanych wydarzeń, co nadawało wypowiedzi znamiona precyzyjności. Można było zauważyć, że jest to dla badanych bardzo istotna kwestia, ponieważ osoby z zespołem Aspergera lubią mieć wszystko zaplanowane.

Podczas analizy tekstów zauważono, że tylko jeden z badanych użył wyrażenia porównawczego *czuję się wolny jak ptak*. Być może wynika to z tego, że tego typu wyrażen rzadziej się używa w języku potocznym lub badani nie znają tego typu związków porównawczych. Jeden z badanych notorycznie używał w swoich wypowiedziach nieprawidłowej formy czasownika, np. przeszłem *grę*, *nigdy tak w jeden dzień nie przeszłem*.

Badający każdemu rozmówcy zadawał pytanie *Czy w ostatnim czasie wydarzyło się coś co Cię ucieszyło?* i *Czy ostatnio wydarzyło się coś co Cię ucieszyło?*

³⁰² Zob. M. Kresa, *Słowniczek współczesnej gwary uczniowskiej*, Warszawa 2016.

W rozmowie poprzez wideo można było zaobserwować, że niektórzy badani mieli trudność z wyrażeniem swoich myśli i uczuć, co przekładało się na lakoniczność wypowiedzi. Połowa badanych w ogóle nie odpowiedziała na te pytania, część badanych w swojej odpowiedzi zarówno na pierwsze, jak i drugie pytanie nawiązała do szkolnych obowiązków, np.

A: czy wydarzyło się coś co cię zasmuciło albo zaniepokoiło?

B: hmmm jakoś wielkich niepokojów też nie odczuwałem ||

lub

A: czy wczoraj coś cię zasmuciło albo tak zaniepokoiło?

B: yyy | nie nic mi się | nie jestem wcale w złym nastroju nie jestem ||

lub

A: czy coś cię ucieszyło w ostatnim tygodniu?

B: mmm szczerze | nie raczej nie przypominam sobie ||

lub

A: a może wydarzyło się coś co cię zaniepokoiło albo zasmuciło?

B: yyy raczej też nie ||

lub

A: a czy wydarzyło się coś co cię zaniepokoiło albo zasmuciło?

B: to to że z w-fu mam średnią ocenę | 2 | przez dłuższy czas nie chodziłem i przez to moje oceny z w-fu zbyt dobre są no i skończyło się na 2 ||

lub

A: co ucieszyło cię w ostatnim czasie?

B: że się dostałem na studia oczywiście no | na drugi ten stopień || mmm udało mi się załatwić wszystko | dokumenty wszystkie wpłaty tą elektroniczną rekrutację ||

bo dyplomu jeszcze nie mam ale jak jest opóźnienie z dyplomami to (nierozumiałe) czyli ubiegać o te miejsca i spora była kolejka już pierwszego tej rekrutacji ostatecznej | ale się chyba wszyscy bez problemu dostali no bo dużo miejsc jest ||

Dwóch badanych w swojej odpowiedzi nawiązało do relacji interpersonalnych

A: czy wydarzyło się ostatnio coś co cię ucieszyło?

B: mmm | no przyjechał mój brat | w sensie no nie przyjeżdża jakoś bardzo rzadko ale no wiadomo że nie będzie w najbliższym czasie już przyjeżdżał bo jego żona będzie rodzić ||

lub

A: czy wydarzyło się coś co cię zasmuciło?

B: mmm || tak że ten | brat mnie przeżywa ||

Poniżej przedstawiono frekwencje występowania części mowy, które stosowały osoby badane w swoich wypowiedziach.

Tabela 21. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 01 podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 205

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	37	18%
czasownik	37	18%
przymiotnik	13	6,3%
liczebnik	5	2,4%
zaimek	25	12,1%
przysłówek	19	9,2%
przyimek	21	10,2%
spójnik	12	5,8%
partykuła	32	15,6%
wykrzyknik	4	1,9%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 22. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 02 podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 542

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	89	16,4%
czasownik	107	19,7%
przymiotnik	12	2,2%
liczebnik	14	2,5%
zaimek	95	17,5%
przysłówek	29	5,3%
przyimek	71	13%
spójnik	44	8,1%
partykuła	81	14,9%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 23. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 03 podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 583

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	109	18,6%
czasownik	114	19,5%
przymiotnik	27	4,6%
liczebnik	26	4,4%
zaimek	93	15,9%
przysłówek	30	5,1%
przyimek	77	13,2%
spójnik	46	7,8%
partykuła	61	10,4%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 24. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 04 podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 814

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	147	18%
czasownik	182	22,3%
przymiotnik	30	3,6%
liczebnik	43	5,2%
zaimek	120	14,7%
przysłówek	45	5,5%
przyimek	95	11,6%
spójnik	80	9,8%
partykuła	67	8,2%
wykrzyknik	5	0,6%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 25. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 05 podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 617

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	122	19,7%
czasownik	113	18,3%
przymiotnik	25	4%
liczebnik	10	1,6%
zaimek	113	18,3%

przysłówek	35	5,6%
przyimek	74	11,9%
spójnik	46	7,4%
partykuła	79	12,8%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 26. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 06 podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 309

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	49	15,8%
czasownik	52	16,8%
przymiotnik	18	5,8%
liczebnik	14	4,5%
zaimek	39	12,6%
przysłówek	32	10,3%
przyimek	31	10%
spójnik	21	6,7%
partykuła	53	17,1%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 27. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 07 podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 536

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	86	16,0%
czasownik	74	13,8%
przymiotnik	21	3,9%
liczebnik	17	3,1%
zaimek	112	20,8%
przysłówek	55	10,2%
przyimek	55	10,2%
spójnik	42	7,8%
partykuła	74	13,8%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 28. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 08 podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 333

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	65	19,5%
czasownik	54	16,2%
przymiotnik	19	5,7%
liczebnik	21	6,3%
zaimek	52	15,6%
przysłówek	17	5,1%
przyimek	39	11,7%
spójnik	24	7,2%
partykuła	41	12,3%
wykrzyknik	1	0,3%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 29. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 09 podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 212

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	37	17,4%
czasownik	46	21,6%
przymiotnik	16	7,5%
liczebnik	11	5,1%
zaimek	24	11,3%
przysłówek	13	6,1%
przyimek	30	14,1%
spójnik	16	7,5%
partykuła	18	8,4%
wykrzyknik	1	0,4%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 30. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 10 podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 699

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	122	17,4%
czasownik	133	19%
przymiotnik	30	4,2%
liczebnik	15	2,1%
zaimek	144	20,6%

przysłówek	21	3%
przyimek	88	12,5 %
spójnik	65	9,2%
partykuła	80	11,4%
wykrzyknik	1	0,1%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 31. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 11 podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 594

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	83	13,9%
czasownik	127	21,3%
przymiotnik	20	3,3%
liczebnik	21	3,5%
zaimek	105	17,6%
przysłówek	40	6,7%
przyimek	51	8,5%
spójnik	52	8,7%
partykuła	95	15,9%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 32. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 12 podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 383

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	53	13,8%
czasownik	65	16,9%
przymiotnik	14	3,6%
liczebnik	8	2%
zaimek	63	16,4%
przysłówek	25	6,5%
przyimek	46	12%
spójnik	28	7,3%
partykuła	81	21,1%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Zebrany materiał tekstowy obejmuje łącznie 5825 form wyrazowych. Analiza pozyskanego materiału leksykalnego wykazała, że osoby z grupy badanej wykorzystały wszystkie części mowy: czasowniki 18,9%, rzeczowniki 17,1%, zaimki 16,9%, partykuły 13%, przyimki 11,6%, spójniki 8,1%, przysłówki 6,1%, przymiotniki 4,2%, liczebniki 3,5%, wykrzykniki 0,2%. Jedynie czterech badanych użyło w swojej wypowiedzi wykrzyknika.

Tabela 33. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez wszystkich badanych podczas wideorozmowy

Liczba wszystkich części mowy: 5827

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	999	17,1%
czasownik	1104	18,9%
przymiotnik	245	4,2%
liczebnik	205	3,5%
zaimek	985	16,9%
przysłówek	361	6,1%
przyimek	678	11,6%
spójnik	476	8,1%
partykuła	762	13%
wykrzyknik	12	0,2%

Źródło: opracowanie własne

1.2.6.3. Gramatyka

Podobnie jak Tomasz Woźniak³⁰³ przyjmuję za Klemensiewiczem³⁰⁴ sugestię co do segmentacji tekstu i wyodrębnienia wypowiedzeń na podstawie intonacji, akcentu i pauzy fonetycznej. Odstępuję od tych kryteriów jedynie w wyjątkowych sytuacjach, na przykład ze względu na łączliwość gramatyczno-semantyczną wyrazów, które oddzielone są pauzami.

Czasami badani wypowiadali kwestię oddzielając wyrazy długimi pauzami, natomiast z uwagi na względy gramatyczno-semantyczne są one uznawane za jedno wypowiedzenie, np.

... słuchać || wykładów i robić || notatki razem z ćwiczeniami ||

³⁰³ T. Woźniak, *Zaburzenia języka w schizofrenii*, Lublin 2000, s. 42.

³⁰⁴ Z. Klemensiewicz, *Zarys...*, op. cit.

Przyjmując dalej za Woźniakiem, „odrębnym wypowiedzeniem jest to, co zawiera się między dwiema dłuższymi pauzami i zorganizowane jest według swoistej linii intonacyjnej, chyba że względy językowo-myślowej operacji zdaniotwórczej nakazują nam łączyć wyrazy oddzielone pauzami w jeden ciąg”³⁰⁵.

Zaobserwowano pewne cechy odróżniające odmianę mówioną od formy pisanej, a mianowicie w składni analizowanych tekstów dostrzega się znacznie więcej cech świadczących o potoczności języka. Przejawia się ona głównie częstymi i nieco zbędnymi z punktu widzenia odbiorcy, a także z punktu widzenia zamierzenia komunikacyjnego powtarzaniem wyrazów lub wyrażen typu: *ten, tego*. Wprowadzanie tego typu pauz między składnikami zdania ujawniało swoiste kłopoty w budowaniu płynnej wypowiedzi przez badanego, np.

no teraz to ten ||
no ja no ja ten | przez telefon to ja raczej mało ten | mało rozmawiam | ...
właśnie są goście na dole i ten | może | ten | do gości przyjdę ||

Odnotowano stosunkowo niewiele trudności systemowych, które przeważnie pojawiały się na poziomie składniowym. Najczęściej błędy były popełniane w zakresie szyku frazy. Zdania zawierają liczne inwersje i niekiedy cechuje je przypadkowa kolejność wyrazów. Nie zauważono błędów fleksyjnych. Wszystkie wypowiedzi realizowały poprawne schematy składniowe polszczyzny³⁰⁶.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że 37,6% wypowiedzi osób badanych stanowiły równoważniki zdania.

W wypowiedziach badanych pojawiały się równoważniki zdania werbalnego, w którym orzeczenie wyrażone jest czasownikiem w formie nieosobowej. Może nim być:

- 1) bezokolicznik, np.

A: oglądałeś coś ciekawego w poprzednim tygodniu?

B: no nie bardzo tak oglądać | takich ten ||

lub

³⁰⁵ T. Woźniak, *Zaburzenia...*, op. cit., s. 42.

³⁰⁶ R. Grzegorzczkova, *Wykłady z polskiej składni*, Warszawa 1996, s. 56-57.

A: masz jakieś plany na najbliższy tydzień?

B: no spakować się na wyjazd i pojechać na wyjazd ||

2) nieosobowa forma czasu przeszłego – nie odnotowano tego typu realizacji,

3) czasownik niefleksyjny, np.

A: a czy coś cię zainteresowało w tym tygodniu?

B: można jeszcze raz?

4) imiesłów przysłówkowy współczesny lub uprzedni, np.

A: w jaki sposób najczęściej kontaktujesz się ze znajomymi ze studiów?

B: przez messengera lub || po prostu | dzwoniąc ||

Odnotowano także równoważnik zdania niewerbalny, mający predykat wyrażony:

1) rzeczownikiem, np.

A: a jakie kierunki wybrałeś?

B: kulturoznawstwo socjologia i politologia ||

lub

A: rozmawiałeś dzisiaj z kimś przez telefon?

B: z mamą ||

lub

A: jaką grę planszową jeszcze lubisz?

B: monopole ||

lub

A: byłeś tam sam czy ktoś ci pomagał?

B: z rodziną ||

2) przymiotnikiem, np.

A: w jaką grasz grę?

B: nie ważne ||

3) liczebnikiem, np.

A: kiedy zaczyna się semestr?

B: dwudziestego siódmego

4) zaimkiem, np.

A: a gdzie spędzaliście święta?

B: u nas ||

5) przysłówkiem, np.

A: jak spędzałeś czas w ostatnim tygodniu?

B: podobnie ||

lub

A: w takim razie napiszę ci moje dane kontaktowe na messengerze ||

B: dobrze ||

6) modulantem, np.

A: może masz jakieś pytania do mnie?

B: nie ||

lub

A: masz jeszcze jakieś plany na dzisiaj?

B: nie ||

lub

A: twój staż będzie mieć formę zdalną?

B: tak ||

Zauważono, że badani w swoich wypowiedziach często opuszczali elementy zawarte w pytaniu poprzedzającym replikę. Poniżej kilka przykładów:

A: czyli nie lubisz planować?

B: no raczej | jakoś nie bardzo ||

lub

A: czy wydarzyło się ostatnio coś co Cię zasmuciło?

B: tak że ten | brat mnie przeżywa ||

lub

A: rozmawiałeś dzisiaj z kimś na żywo?

B: no | z mamą | z bratem ||

Analiza wykazuje, że 33,9% wypowiedzi osób badanych stanowiły wypowiedzenia pojedyncze, przy czym dominowały zdania pojedyncze oznajmujące, np.

bo wyłączyłem kamerkę ||

przenosiłem te | gałęzie ||

tak | teraz korzystam w tym momencie ||

jeździłem do babci ||

ja pomagałem rodzicom na dworze ||

Badani przeważnie pozostawali w roli odbiorcy. Zdania pojedyncze pytające stanowiły 9,4% spośród wszystkich typów. Pytania zadawane przez badanych raczej nie miały naruszonej formy gramatycznej, aczkolwiek w niektórych przypadkach zauważono szyk przestawny.

Najczęściej pojawiały się pytania o uzupełnienie, np.

co ma pani za sobą okrągłego?

czy u pani wszystko dobrze?

jak pani życie mija?

czy jest pani w tym samym pokoju w którym mieliśmy poprzednie spotkanie?

czy ma pani jakieś plany na weekend?

Kilkoro badanych zadało pytanie o rozstrzygnięcie, np.

wie pani co się dzieje z tymi od piłki nożnej?

chce pani się na czat przerzucić?

możemy rozmowę przenieść do formy pisanej?

Stosunkowo często zdarzało się, że badani powtarzali za badającym całe pytanie albo jego część, co można odebrać jako sygnał podtrzymujący kontakt, ale mogło to być spowodowane zakłóceniem połączenia, np.

plany na dzisiaj?

dzisiaj?

w poprzednim tygodniu?

czy dzisiaj korzystałem z internetu?

Nie odnotowano zdań pojedynczych żądających i wykrzyknikowych.

W wypowiedziach badanych wystąpiło 28,4% wypowiedzeń złożonych. Gdy badani opowiadali o swoich zainteresowaniach, wówczas ich wypowiedzi stanowiły długie partie monologowe.

Analizy wypowiedzeń złożonych współrzędnie dokonano za klasyfikacją Klemensiewicz³⁰⁷, która przywołana została także w poprzednim podrozdziale.

³⁰⁷ Z. Klemensiewicz, *Zarys...*, op. cit., s. 45.

Wśród wypowiedzeń współrzędnie złożonych odnotowano wypowiedzenia łączne, które najczęściej łączył spójnik *i*. Poniżej kilka przykładów:

...to nie ma nic wspólnego z poprzednimi klubami *i i* mamy co mamy...
właśnie są goście na dole *i ten | może | ten | do gości przyjdę*
...wrzuciłem tylko plecak do domu *i i* poszedłem się przejść...
zwykle siedzę *i jak słuchawki zabiorę to muzyki sobie posłucham...*
...mam gardło zdarte *i mam chrypę ||*

Odnotowano także wypowiedzenia współrzędnie złożone dwuskładowe bezspójnikowe, np.

nie wiem | nie mam żadnych ||
a potem nie wiem | nie planowałem sobie jeszcze ||
nooo spałem | potem oglądałem telewizję...

Wypowiedzenia przeciwstawne ujawniają jakieś przeciwieństwo treściowe między jednym i drugim członem zdania, tego typu wypowiedzeń odnotowano niewiele, poniżej kilka przykładów:

...mama z nim rozmawiała *| ale on uważa ten | ...*
...mam też u siebie komputer *ale | ale przeważnie to brat z niego korzysta | ...*
...czasami też wejdę do sklepu *| ale też nic nie kupuję...*

Wypowiedzenia współrzędnie złożone rozłączne występowały w wypowiedziach osób badanych niezwykle rzadko, np.

głównie gram albo na na dwór wychodzę...

Niewiele odnotowano także wypowiedzeń współrzędnie złożonych wynikowych, np.

... tata lubi oglądać więc się do niego przyłączyłem *||*
... przygotowuje do matury jeszcze więc *no nie będziemy mogli jeszcze | ...*

Analiza wykazała, że badani budowali także wypowiedzenia wielokrotnie złożone, czyli takie, które mają co najmniej trzy ośrodki predykcji i mogą się składać ze zdań, równoważników zdań lub tworzyć konstrukcje mieszane, np.

głównie gram albo na na dwór wychodzę i jakieś spaceruję czy jakieś jeżdżenie rowerem
czy coś ||
tak bo mieszkam 30 km od Lublina | bo do średniej szkoły chodziłem w Lublinie i miesz-
kałem wtedy w internacie ||
znaczy powiem tak | ja po po powinienem się na to nastawiać dopiero yyy w czasie
ogólnych wakacji czyli tak właśnie lipiec sierpień dopiero | bo teraz po prostu zająć się
sobą i te wakacje przeżyć odpocząć jakby od tego co było wcześniej | jak to moja mama
mówiła ten rozdział sobie zamknąć żeby stworzyć sobie drugi ||
w sumie tak z nim rozmawiałem | mama z nim rozmawiała | ale on uważa ten |
że powinno się wyzywać bo ludzie na to zasługują | ...
zwykle siedzę i jak słuchawki zabiorę to muzyki sobie posłucham a jak nie to sobie
siedzę | raczej inni rozmawiają ze mną niż ja z nimi ||

W wypowiedziach badanych raczej nie pojawiały się operatory nawią-
zania międzywypowiedzeniowego, które miałyby funkcję scalenia tekstu.
Tylko jeden z badanych użył tej formuły w swojej wypowiedzi poprzez słowo
następnie, np.

... na jednej lekcji realizowaliśmy projekt | no cóż następnie wróciłem do domu i odro-
biłem matematykę | ...

Najczęściej stosowanym operatorem modyfikacji treściowej było słowo
raczej. Pozostałe operatory z tej kategorii typu: na pewno, oczywiście, naprawdę,
chyba, przecież stosowane były znacznie rzadziej.

to jest bardzo górzysty kraj | yyy | i generalnie drogi są bardzo kręte | ale ładne widoczki
| naprawdę ładne widoczki ||
sylwestra na pewno w domu spędziłem ||
na pewno jeszcze wieczorem coś sobie poczytam | na pewno ||
nie | raczej nie | jak już szkołę skończyłem to już żadnych smutków nie mam ||
no nie | chyba raczej
no to oprócz świąt | mmm chyba nie | chyba raczej nie ||
... | nie raczej nie przypominam sobie ||

Na ogół odnotowano spójność formalną między pytaniem zadaniem
przez badającego a odpowiedzią badanego, aczkolwiek w kilku przypadkach
zaobserwowano pewne odstępstwo. Nie odnotowano przykładów mowy nie-
zależnej w wypowiedziach osób badanych.

1.2.7. Ocena kodów parawerbalnych i niewerbalnych

Przekaz niewerbalny jest integralnym elementem komunikacji i źródłem informacji. Podczas wideorozmowy głównym źródłem informacji o przeżywanych stanach emocjonalnych jest ludzka twarz. Ocenie poddano gestykulację, mimikę, kontakt wzrokowy, pozycję ciała, dźwięki parajęzykowe, prozodię i wygląd fizyczny. Ze względu na to, że rozmowa ta odbywała się w kontakcie pośrednim nie było możliwości oceny pozostałych zachowań niewerbalnych, tj. dotyku i kontaktu fizycznego między rozmówcami.

Podczas wideorozmowy dziewięć osób z grupy badanej gestykulowało w trakcie rozmowy, przy czym u jednego badanego zaobserwowano stereotypowe i powtarzające się manieryzmy ruchowe, tj. wykręcanie rąk lub palców. Jeden z badanych wspomógł konwencjonalną formułę powitania *Dzień dobry* gestem skinienia głową, a trzech badanych skinęło głową, wspomagając w ten sposób formułę pożegnania *Do widzenia*. Pięć osób z grupy badanej wykonywało gest głaskania się palcami po brodzie lub drapania się w głowę, który stosowany był w chwilach namysłu lub chęci przypomnienia sobie czegoś przed udzieleniem odpowiedzi. Dwóch badanych kilkakrotnie wyraziło potwierdzenie, potakując głową w trakcie rozmowy i w ten sposób zastąpiło słowo *tak*. Jeden z badanych w trakcie swojej dłuższej wypowiedzi podniósł ramiona ponad głowę, a następnie splótł ręce za głową, zmarszczył czoło i delikatnie przymknął oczy. Przypuszczam, że badany czuł się nieco onieśmielony, ponieważ po udzieleniu odpowiedzi spontanicznie przejął rolę nadawcy. Trzech badanych w ogóle nie gestykulowało podczas wideorozmowy.

Ośmioro badanych częściowo utrzymywało kontakt wzrokowy z badającym przez przeciętnie od około 50% do 60% czasu rozmowy. Cztery osoby z grupy badanej w ogóle nie utrzymywały kontaktu wzrokowego. Kontakt wzrokowy jest niejako sygnałem świadczącym o gotowości do podjęcia konwersacji, a także oznaką świadczącą o zainteresowaniu rozmową. W trakcie jednej z rozmów badany odwrócił kamerkę i skierował ją na sufit, a po chwili wyłączył. Badający zasygnalizował, że nie widzi badanego, a ten po chwili ponownie włączył kamerkę, natomiast podczas dalszej rozmowy rozglądał się po pokoju albo miał głowę pochyloną w dół i nie utrzymywał kontaktu wzrokowego z badającym. Drugi z badanych miał wyłączoną kamerkę na początku rozmowy i włączył ją dopiero na prośbę badającego. Jeden z badanych nawiązywał kontakt wzrokowy, gdy słuchał pytania zadawanego przez

badającego lub jego wypowiedzi, natomiast gdy sam się wypowiadał, wówczas unikał kontaktu wzrokowego i rozglądał się po pokoju. Można przypuszczać, że dwóch badanych nie miało włączonego okienka z wideorozmową na ekranie głównym w komputerze i w tym samym czasie, gdy rozmawiali ze mną, mieli włączone także inne strony internetowe, które prawdopodobnie przeglądali, ponieważ w okularach dwóch badanych odbijał się ekran monitora. Ponadto w trakcie rozmowy słyszalne było klikanie w klawiaturę.

Jedenaścioro badanych wyrażało swoje zadowolenie lub niezadowolenie poprzez mimikę przeważnie poprzez marszczenie brwi, grymas lub uśmiech. Czterech badanych podczas rozmowy wyraziło swoje szczególne zadowolenie poprzez uśmiech, który był odwzajemniony, a jeden z nich zaśmiał się w trakcie rozmowy, wyrażając swoją wesołość. Mimika jednego badanego nie wyrażała żadnych emocji.

Tempo mówienia dwóch badanych było bardzo szybkie przez niemalże cały czas trwania rozmowy, przez co ich wypowiedzi bywały momentami niezrozumiałe dla rozmówcy. Pozostali badani raczej mówili pozbawionym emocji głosem i monotonna, czasami zaś tempo mowy bywało zmienne, ponieważ badani bywali niekiedy bardzo podekscytowani, zwłaszcza gdy mówili o swoich zainteresowaniach. Chwilami mowa badanych była niezwykle powolna, pojawiały się dość długie pauzy namysłu (na początku i w środku zdań, a także na granicy między zdaniami), przez co rozmówca mógł mieć wrażenie, jakby nastąpiła przerwa w „transmisji”.

Podczas rozmowy z jednym z badanych zaobserwowano, że mimo swojego nastoletniego wieku wypowiadał się on w taki sposób jak dorosły. Większość jego wypowiedzi było z akcentem osoby, z którą najczęściej przebywa, a komentarze sytuacyjne często były niejako kopią wypowiedzi osoby dorosłej.

Jeden z badanych, który jest kibicem i chodzi regularnie na mecze albo ogląda je w telewizji, gdy opowiadał o tychże wydarzeniach sportowych, można było mieć wrażenie, jakby wcielał się w rolę komentatora sportowego. Jego wypowiedzi miały wówczas charakter informacyjno-sprawozdawczy, a mowa była znacznie szybsza i emocjonalna poprzez podnoszenie głosu i przesadne akcentowanie słów, co przekładało się na ekspresję.

Badany 09 początkowo podczas rozmowy chodził po swoim pokoju i odpowiadał na pytania zadawane przez badającego, dopiero po kilku

minutach usiadł na krześle. Tylko momentami nawiązywał kontakt wzrokowy z badającym. Gdy badający zadawał pytania dotyczące tego, co badany robił w dniu rozmowy albo jakie ma plany na najbliższy tydzień, a następnie w celu rozwijania rozmowy zadawał pytania szczegółowe, to wówczas wypowiedzi badanego wprawdzie przeważnie miały charakter sprawozdawczy, natomiast rozmowa była płynna, a badany chętnie brał udział w konwersacji. Trudności pojawiły się, gdy temat rozmowy dotyczył zainteresowań i stanu emocjonalnego. Badany robił wówczas długie pauzy namysłu (ok. minutowe lub nieco dłuższe), zaciskał oczy, na jego twarzy pojawiał się grymas, po czym udzielał lakonicznej odpowiedzi. Kolejne pytania także okazały się być trudne pod względem emocjonalnym, ponieważ badany ponownie zmarszczył czoło, zamknął oczy, następnie zakrył je ręką, którą po chwili zacisnął w pięść, a po dłuższej chwili namysłu poprosił o możliwość zmiany kanału rozmowy na formę pisaną.

Na płaszczyźnie parajęzykowej w większości wypowiedzi osób badanych odnotowano przerywniki retardacyjne zakłócające płynność mowy, tj. *yyy* albo *eee*. Jeden z badanych wydłużał swoje wypowiedzi poprzez przeciąganie samogłosek, a także stosował dość długie pauzy. Większości wypowiedzi osób badanych towarzyszyły także dźwięki, przybierające postać wyrazu lub grupy wyrazów, które stosowane były jako przerywniki wypowiedzi, np. *znaczy się, ten tego, prawda*³⁰⁸, poniżej przykład:

ymmm powiem taak || *yyy*, dzień mi minął *yyy* nooo w sumie tak normalnieee | ...
no korzystam prawie cały czas *yyy* teraz bo || ...

1.2.8. Analiza tematu wypowiedzi

Osobą inicjującą dialog i temat rozmowy był głównie badający. Badani rzadko wcielali się w rolę nadawcy, raczej pozostawali w roli odbiorcy i przeważnie nie stosowali zabiegów podtrzymujących konwersację, wręcz przeciwnie, wielokrotnie odnotowano sytuacje, w których stosowali zabiegi blokujące dalszą rozmowę. Nie zauważono, aby badani mieli trudności ze zrozumieniem pytań. Niekiedy co prawda dość lakonicznie odpowiadali na pytania badającego, zwłaszcza gdy temat rozmowy nie był dla nich wystar-

³⁰⁸ J. Warchała, *Kategoria potoczności...*, op. cit., s. 47.

czająco interesujący, natomiast zauważono, że wypowiedzi były bardziej rozbudowane, kiedy mówili o swoich pasjach. Wąski zakres zainteresowań osób z grupy badanej wiązał się z uporczywym powracaniem do pewnych tematów, które ich pasjonowały.

Na ogół we wszystkich przypadkach zachowany został schemat wypowiedzi temat-remat. Badani przeważnie udzielali adekwatnej odpowiedzi na zadane przez rozmówcę pytania. Tylko w jednym przypadku badany udzielił odpowiedzi nieadekwatnej do wprowadzonego tematu rozmowy.

Osoby z zespołem Aspergera tylko incydentalnie wchodziły w rolę nadawcy i wówczas przeważnie kontynuowali linię tematyczną wprowadzoną wcześniej przez badającego. Raczej nie inicjowali nowych tematów, natomiast czasami komentowali trudności związane z połączeniem albo nadmiernie interesowali się pomieszczeniem, w którym znajdował się badający. Badani przeważnie zadawali badającemu pytanie jedynie po tym, gdy ten zapytał: *Czy chciałbyś zadać mi jakieś pytanie?*, i był to jeden z nielicznych momentów, gdy badający wprowadzał nową linię tematyczną, pytając badanego o jego plany lub samopoczucie.

1.3. Analiza rozmowy w kontakcie bezpośrednim

Podobnie jak podczas analizy wideorozmowy podczas transkrypcji rozmowy, która odbyła się w kontakcie bezpośrednim zastosowano zapis ortograficzny zgodny z zasadami współczesnej ortografii języka polskiego³⁰⁹, ale zrezygnowano z wielkich liter. Zgodnie z notacją fonetyczną znaki interpunkcyjne zostały zastąpione znakami oznaczającymi pauzy krótkie: | i pauzy długie: ||.

1.3.1. Typy inicjacji

Osobą inicjującą dialog był badający, co wynikało z pewnych czynników, m.in. ról społecznych pełnionych przez interlokutorów i miejsca, w którym przebiegała rozmowa. W części początkowej każdego aktu rozpoczynającego spotkanie występowało szczególne nagromadzenie aktów grzecznościowych, które wyrażał badający jako osoba inicjująca dialog. Badający

³⁰⁹ Zob. E. Polański, *Wielki słownik ortograficzny...*, op. cit.

otwierał dialog poprzez konwencjonalną formułę powitalną *Dzień dobry*, której towarzyszył akt mówiący o radości z powodu spotkania, np. *Miło mi Cię widzieć*. Następnie badający stosował akty będące zachętą do wejścia i zajęcia miejsca siedzącego przez badanego. Akty powitania zostały zrealizowane przez wszystkich badanych poprzez zastosowanie formuły powitalnej *Dzień dobry*, natomiast tylko dwóch badanych odniosło się do aktu wyrażającego radość z powodu spotkania, poniżej przykłady:

Iw A: *dzień dobry | miło mi cię widzieć ||*

Ru B: *dzień dobry | mi również miło ||*

lub

Iw A: *dzień dobry | miło mi cię widzieć ||*

Ru B: *dzień dobry | mi również ||*

Żaden z badanych nie odniósł się do aktu będącego zachętą do zajęcia miejsca siedzącego.

Zakończenie kontaktu również inicjował badający poprzez zastosowanie uniwersalnej formuły pożegnalnej *Do widzenia*, której towarzyszyły akty podziękowania za rozmowę. Pięć osób z grupy badanej zastosowało akt pożegnania, ale bez odniesienia się do aktu podziękowania, który wyraził badający, poniżej przykład:

Iw A: *bardzo dziękuję za rozmowę | do widzenia ||*

Ru B: *do widzenia ||*

Czterech badanych zrealizowało zarówno akt pożegnania, jak i akt podziękowania. Poniżej przykład:

Iw A: *bardzo ci dziękuję za rozmowę ||*

Ru B: *dziękuję ||*

Iw A: *do widzenia ||*

Ru B: *do widzenia ||*

Trzech badanych odniosło się do odwzajemnienia podziękowań, natomiast nie zrealizowali aktu pożegnania, poniżej przykład:

Iw A: *dziękuję za rozmowę | do widzenia ||*

Ru B: *dziękuję ||*

Badany podczas konwersacji przeważnie pozostawał w roli odbiorcy, a osobą inicjującą dialog przeważnie był badający, jednakże odnotowano 22 wymiany, w których nastąpiła zamiana ról i rolę nadawcy przejął badany.

Ponadto odnotowano 3 wymiany, w których badani chcieli uzupełnić swoją poprzednią wypowiedź i wówczas przejęli rolę nadawcy:

Ik A: a czasami zdarza Ci się grać przez internet z kimś kogo nie znasz?

Ru B: no tak | ale || raczej | nie było yyy ten | jak to można powiedzieć | jakiś złych sytuacji ||

C A: mhm ||

Ik B: jak gram przez internet to trafiam przeważnie na nieznajomych | ale ale mnie to całkowicie nie przeszkadza bo przecież każdy ma prawo pograć ||

Rroz A: dużo jest takich platform do gier online | ja w przeszłości też miałam okazję kilka razy grać w taki sposób ||

Jeden z badanych zasygnalizował, że na chwilę chciałby wyjść z gabinetu i wówczas przejął inicjatywę w celu przerwania rozmowy, a następnie w celu jej ponownego rozpoczęcia:

Iw A: zaraz nos muszę | czy mogę tak na chwilę wyjść?

Rr B: tak oczywiście ||

C A: już ||

Dla jednego z badanych wszystkie trzy rozmowy były wyjątkowo trudne pod względem emocjonalnym, co podczas konwersacji w kontakcie bezpośrednim objawiało się najmocniej poprzez zachowania autodestrukcyjne³¹⁰. Badany miał trudność z odpowiedzią na pytanie dotyczące stanu emocjonalnego i po dłuższej chwili milczenia przejął inicjatywę zmieniając temat rozmowy³¹¹:

Iw A: czy ostatnio wydarzyło się coś co cię ucieszyło?

Rzw B: (badany długo milczy) hmmm hmmm (badany uderza ręką o nogę, a następnie zakrywa twarz rękami) hmmm (badany długo milczy) ||

³¹⁰ Szczegółowo zostało to opisane w podrozdziale 2.2.6.4. Ocena kodów parawerbalnych i niewerbalnych.

³¹¹ Rodzicom i opiekunom osób badanych zostały przedstawione szczegółowe informacje dotyczące celu i przebiegu badań i zobowiązali się oni do przekazania tych informacji osobom badanym i otrzymania od nich wyraźnej zgody na udział w badaniu, zaś część badanych wyraziła tę zgodę bezpośrednio osobie przeprowadzającej badanie.

Iw B: chciałbym ja się Pani czegoś zapytać?

Ru A: oczywiście | słucham ||

Iw B: czy to pani zadzwoniła pierwsza do mojej maki czy odwrotnie?

Ru A: ja zadzwoniłam pierwsza ||

Jeden z badanych wykazywał dużą potrzebę odnoszenia do siebie tematu rozmowy, co objawiło się nagłą zamianą ról i wprowadzeniem nowej linii tematycznej. Odnotowano 5 wymian zainicjowanych przez badanego podczas jednej konwersacji:

Iw B: a czy jeśli miałyby mnie pani pologopedować to co by pani zobaczyła przykładowo u mnie? tak na pierwszy rzut oka?

lub

Iw B: jeszcze powiedzmy mam to rodzinne że mam ogromne siekacze przednie | się śmiejemy w rodzinie że jesteśmy zające || jak tak gryzę to ja nie jestem w stanie po pierwsze | muszę zdecydować się czy po lewej stronie gryzę w pełni czy z prawej | bo jak zgryz mam z prawej to tu mi z lewej zostaje kawałek tej ||

lub

Iw B: albo przykładowo jeżeli w ten sposób czy pani uważa że mam oczy zamknięte?

Rr+Ru A: tak | miałam wrażenie że w zasadzie przez całą naszą rozmowę miałeś zamknięte oczy ||

Ik B: ja mam otwarte szeroko | mniej więcej tak widać że mam otwarte | a tak w ogóle widać że mam otwarte | ja nie lubię tak chodzić bo dosłownie czuję się jakbym coś brał | bo wtedy dosłownie muszę wywalać oczy a tak w ten sposób mam oczy może troszeczkę śpiące a wszyscy mówią że mam zamknięte || dlatego stara się mniej więcej na siłę powiększać ||

Rin A: czyli ktoś już z tobą o tym rozmawiał?

Rr B: no ||

lub

Iw A: stresuje cię to?

Ru B: nie to że stresuje nie lubię ||

C A: rozumiem ||

Ik B: już się po prostu przyzwyczaiłem że jeżeli komuś chce się coś powiedzieć to | warto spojrzeć w oczy | a poza tym yyy w społeczeństwie jest tak że jeżeli ktoś ucieka wzrokiem to oznacza że kłamie ||

Jak już wspomiano, w każdej rozmowie badający zadawał badanemu pytanie A może Ty chciałbyś mnie o coś zapytać. W rozmowie w kontakcie bezpośrednim pięć osób z grupy badanej zadało badającemu pytanie, natomiast tylko trzech z nich kontynuowało rozpoczęty temat i pozostało nadawcą kolejnej wymiany. Poniżej przykład:

Iw A: a może ty chciałbyś mnie o coś zapytać?

Ru+Rin B: szczerze | a właśnie można powiedzieć że mam | pani jest yyy kim z wykształcenia?

Ru A: jestem logopedą ||

Ik B: i widziałem też na kartce że pani jest magistrem ||

Rr+Ru A: tak | zgadza się | skończyłam studia magisterskie | a obecnie jestem na studiach doktoranckich ||

C B: a tak | oczywiście ||

Jeden z badanych skrócił dystans i zadając badającemu pytanie, przeszedł na ty:

Ik B: a jaki serial | mmmm | ulubiony? czyli jaki najbardziej lubisz? zdradzisz tajemnicę?

Ru A: chyba nie mam żadnego ulubionego serialu ale ostatnio oglądałam stranger things i bardzo mi się podobał ten serial ||

C B: stranger

Szczegółowe dane liczbowe dotyczące inicjacji realizowanych przez osoby badane, zostaną przedstawione w dalszej części pracy.

1.3.2. Typy reakcji

W rozmowach z badanymi odnotowano reakcje, które nie niosły przekazu informacyjnego i miały charakter blokujący. Niektórzy badani wykazywali trudność ze zwerbalizowaniem swoich myśli, przez co ich wypowiedzi traciły sens lub były bardzo zawiłe i niezrozumiałe dla badającego. Problemy z budowaniem dłuższych wypowiedzi, a także mały zasób słownictwa, badani kompensowali nadużywaniem partykuł i zaimków, poniżej przykłady:

Iw A: czy rozmawiałeś dzisiaj z kimś na żywo?

Ru B: to znaczy tam w gminie | to ten ||

lub

Iw A: zadowolony jesteś ze stażu? podoba ci się?

Rr+Ru B: no podoba | lubię sobie tam popatrzeć | w tym właśnie ||

lub

Iw A: rozmawiałeś dzisiaj z kimś przez internet?

Rin+RuB: yyy dzisiaj? to chyba nie | bo tam | badania tam jeszcze ||

lub

Iw A: jak ci minął tydzień?

Ru B: ten tydzień | no no w porządku tam | też nie jakoś wyjątkowo ||

lub

Iw A: czy w poprzednim tygodniu wydarzyło się coś co cię zainteresowało?

Rr B: oj tak nie za bardzo ||

Ik A: a może przeczytałeś coś interesującego?

Rr+Ru B: nie za bardzo | oj ja tak nie czytam żeby aż tak ten | no ||

Ik A: a może oglądałeś coś interesującego?

Rroz B: no chyba ta formuła | trochę też podobala | bo tam jeden zawodnik dał pokaz jak można | yyy jak można ten | yyy szybko jeździć | jak ma się ten | jak ma się ten dobry bolid ||

Jak wspomniano powyżej, niektóre wypowiedzi badanych miały charakter blokujący i widać było, że w niektórych momentach badani są znużeni rozmową, natomiast gdy rozmowa dotyczyła ich zainteresowań, wówczas wypowiedzi stawały się długie i szczegółowe, z tendencją do monologowania. Poniżej przykłady:

Iw A: czym się interesujesz?

Ru B: no cóż | poza grami komputerowymi | lubię sobie poczytać | porysować | i dobrze zjeść ||

Ik A: a w co grasz najczęściej?

Rin B: mówi pani coś taka nazwa jak dead by daylight?

Rr+Ik A: nie || czy to jest gra dla wielu graczy?

Rroz B: można rzec że jest | półzespółowa | jakby tak możesz siedzieć stanąć po dwóch różnych trzech siłami ze strony barykady | sługów bytów | przynajmniej ja tak ich lubię nazywać | chyba yyy w oficjalnej wersji inaczej nazywały się inaczej | ale w sumie nie specjalnie czytam jak się nazywają po prostu gram | i przeżywających || sprawy się mie-wają jakoś tak że grupa czterech przeżywających | znajduje się na zamkniętej prze-strzeni miejsca | w którym zdarzyły się niegdyś okropne rzeczy i stara się z niego wydo-stać || ma zadanie naprawić cztery generatory następnie otworzyć bramę i i uciec z przerażającego miejsca | jednocześnie poluje na nich sługa [niezrozumiałe]

przynajmniej tak ja to lubię nazywać | te tajemnicze tajemniczy tajemniczy osobnik z nieprzyjemną przyszłością | którego jedynym celem jest schwytać | przeżywających | i przekazać ich w ręce swego swego pana ||

Badający jako osoba inicjująca dialog zadawał badanym dodatkowe pytania szczegółowe w obrębie otwartego pola tematycznego, w celu rozwijania konwersacji. Poniżej przedstawiono fragment rozmowy z jednym z badanych, który większość swoich wypowiedzi schematycznie zaczynał wyrażeniem *to znaczy*, np.

Iw A: jak ci minął dzień?

Rroz B: yyy | no to to jest yyy | odpowiedź jest prosta | tak samo jak na co dzień | czyli nie robiłem nic specjalnego | nic wyjątkowego ||

Iw A: a byłeś dzisiaj w pracy?

Rroz B: no tak | byłem dzisiaj w gminie | no i co dalej | no to tam porobiłem niektóre rzeczy | no to co robię w gminie | to tam dokumenty | pieczątki | ymmm to też dzisiaj można powiedzieć mapę naprawiłem | ymmm no i tam wiele innych rzeczy ||

Ik A: masz stałe czy elastyczne godziny pracy?

Ru B: to znaczy codziennie mam na yyy na ten no na 7:30 ||

Iz A: to bardzo wcześnie zaczynasz dzień ||

Rroz B: to znaczy yyy | ja mam na tę godzinę codziennie | to yyy tak się budzę 5:30 | a 10 minut później wstaję ||

Ik A: a do której godziny pracujesz?

Ru B: to znaczy mam yyy do 15:30 ale kończę wcześniej ||

lub

Iw A: jak spędziłaś czas w poprzednim tygodniu?

Rr B: tego to ja już nie pamiętam ||

Ik A: nie pamiętasz co robiłaś w poprzednim tygodniu? nic nie zapadło ci w pamięci?

Ru B: nie nie takiego mi nie zapadło | co najwyżej to że było ognisko | ale ja na nim niczego nie robiłem więcej ||

Iz A: czy to było to integracyjne ognisko organizowane przez szkołę?

Ru B: tak były co najmniej trzy klasy albo pozostałych dwóch nie znam ||

C+Iz A: mhm || podobało ci się na tym ognisku?

Rroz B: ja przez większość czasu siedziałem i | niewiele wiem o tym co się działo na tym ognisku jedyne co robiłem to rozmawiałem z ludźmi którzy mnie zaczęli i zaczęli rozmawiać |

Ik A: czy to byli koledzy z twojej klasy?

Rr B: tak ||

Ik A: długo rozmawialiście?

Ru B: podajże pół godziny czy tam nawet dłużej ||

Iz A: w takim razie z pewnością były to ciekawe rozmowy ||

Rr+Ru B: no / śmiesznie było |

Ik A: czy teraz masz w dalszym ciągu kontakt z tymi osobami z którymi rozmawiałeś na ognisku?

Rr B: niezbyt duży ||

lub

Iw A: czy w ostatnim czasie oglądałeś albo czytałeś coś ciekawego?

Rroz B: czytałem dużo książek i były ciekawe i skończyłem czytać jedną książkę i musiałem czekać na aktualizację prócz tego nie czytałem ani nie oglądałem czegoś ciekawego ||

Ik A: a jaką książkę czytałeś ostatnio?

Ru B: [niezrozumiałe]

Ik A: czy to jest fantastyka?

Ru B: tak fantastyka ||

Iz A: czy ten gatunek książek lubisz najbardziej?

Ru B: tak wolę fantastykę ||

Ik A: masz jakiegoś swojego ulubionego autora książek?

Rr B: nie nie mam ||

Ik A: a jaka jest twoja ulubiona książka?

Ru B: chyba wojna makowa ||

C A: mhm ||

Ik ja bardzo lubię czytać kryminały i książki biograficzne ||

Ik czy lubisz również oglądać filmy fantasy?

Ru B: lubię oglądać właśnie filmy jak i czytać książki | ale wolę książki ||

W powyższym fragmencie rozmowy odnotowano także wymianę defektywną, w której zabrakło elementu obligatoryjnego, czyli reakcji. Tego typu defektywnych wymian było więcej podczas konwersacji z badanymi, natomiast ten rodzaj wymian zostanie omówiony szczegółowo w dalszej części.

Niektóre reakcje badanych przypominały mini-narracje, które, jak wskazuje Warchała, są naturalne dla dialogu *face to face*³¹². Kiloro badanych zastosowało element wprowadzenia, dostarczający zapowiedź rozpoczęcia opowiadania. Niekiedy to badający, który inicjował tę wymianę, stosował stwierdzenia typu *a powiedz mi*. Dodatkowym elementem wskazującym na opisowy charakter wypowiedzi badanego była orientacja czasowo-przestrzenna, czyli identyfikowanie czasu, miejsca, osób itp., a także komplikacja,

³¹² J. Warchała, *Potoczna narracja...*, op. cit., s. 24-28.

czyli punkt zwrotny opowiadania i rozwiązanie, czyli określenie, co się wydarzyło w rezultacie pewnych działań. Poniżej przykład:

Iw A: co dzisiaj robiłeś?

Rroz B: od początku to | wstałem względnie wcześniej | oglądałem filmiki | o 6:30 poszedłem na bu | do | na przystanek czekać na busa | ostatecznie dostaje tradycyjnie przyjechał spóźniony | no kto by się spodziewał || 6:40 chyba | może nawet nieco później ale w tych trzech coś koło tego | jechałem sobie do szkoły | no i byłem w szkole | a w szkole to niewiele się działo w sumie od piątego to była historia a pani od historii ma bardzo surowe zasady i niespecjalnie to lubię ||

lub

Iw A: a powiedz jakie masz plany na dzisiaj?

Rroz B: yyy planów raczej nie mam | choć | mmm | więc każdy ma różne plany | na przykład chyba wyjście z domu | pójść zagrać na przykład w snookera tam przy galerii olimp | masters || yyy a w centrum chandlowym vivo niestety nie posiadam stołu do snookera yyy | co jeszcze gdzieś pod koniec stycznia yyy prowadzimy sobie na przykład w 50 chyba 8 chyba podstawowej w świdniku z tatą animacje chyba dla dzieciaków lub albo robić imprezę | w lutym też jakieś tam rozpiski były | studniówka i tak dalej | w luxorze w liceum yyy | ogólnokształcące 4 ||

Odnutowano także reakcje, które w zasadzie można uznać za strukturę monologową, mającą charakter nie tyle „do kogoś”, co „dla kogoś”. Jak wskazuje Warchała, narracja, która wchodzi w skład dialogowej reakcji rozwijania, w gruncie rzeczy jest tworem jednego mówiącego, natomiast niekiedy można zaobserwować charakterystyczne dla dialogu przejawy współprodukowania. Oznacza to, że wewnątrz reakcji rozwijającej mogą pojawić się ingerencje interlokutora, tj. pytania, dopowiadanie znanych mu szczegółów lub takich, których z łatwością można się domyślić³⁴³. Badani niekiedy byli tak mocno skoncentrowani na sobie, że nie uwzględniali zasad naprzemienności ról dialogu i nie odczytywali sygnałów płynących z komunikacji niewerbalnej. Osoby z zespołem Aspergera mają tendencję do monologowania, zwłaszcza gdy opowiadają o swoich zainteresowaniach. Odnutowano kilka wymian, w których badani dopowiadali myśl, którą przerwali inicjującemu, wobec tego nie dali przestrzeni interlokutorowi, aby ten również mógł się wypowiedzieć lub o coś dopytać. Poniżej przykłady:

³⁴³ Ibidem, s. 29.

Iw A: czyli interesujesz się żużlem?

Ru B: tak meczami żużłowymi ||

Ik A: a z ...

Ru B: bo od 2018 roku kiedy motor lublin awansował do najlepsze żużlowej ligii świata ||

Ik A: a z kim...

Ru B: z tatą | z tatą i znajomy taty też jest | yyyy i jakiegoś znajomego poznam w innym sektorze | bo tam siedzę | stowarzyszenie | a my siedzimy zawsze pod kamerą wejście na | pierwszy łuk ||

lub

Iw A: czy w ostatnim czasie wydarzyło się coś co cię ucieszyło?

Ru B: yyyy || kiedy | yyy | w zeszłym roku to było świętowanie yyy mistrzostwo polski | i | od | w dzisiejszym roku nowi 3 zawodnicy dołączają do naszego klubu ||

Ik A: czyli ta wiadomość ...

Rroz B: też sprawiła radość yyy bo dostaliśmy chyba najlepszego zawodnika od urodzony w 1995 w szczecinie pochodzący z kinic | swoją przygodę rozpoczął od mini żużla w pod gorzowskim wawrowie licencje na dorosły żużel zdał w 2010 roku a później zadebiutował w najwyższej klasie rozrywkowej | mmmm | w 2019 roku został najlepší | został wybrany najlepszego sportowca polski | yyy | indywidu | trzykrotny indywidualny mistrz świata | dwukrotny drużynowy mistrz polski | w zeszłym roku został | odznaczony krzyżem kawalerskim imienia odrodzenia polski | bartosz zmarzlik oczywiście dołączył do lublina ||

Odnotowano kilka wymian, w których badany odbiegał od linii tematycznej rozmowy lub monologował i odbiegał od pola tematycznego rozmowy lub powracał tematem rozmowy do swojej osoby, czyli odnosił się do siebie, poniżej przykłady:

Rroz B: to to też ja ogólnie lubię być w ciemności || ja w ogóle dobrze widzę przykładowo jeżeli powiedzmy mam latarkę jakąś to ja bez problemu mogę się poruszać | albo powiedzmy jeśli jest jesień i jest odrobinę jasno to ja jestem w stanie powiedzmy jeżeli w drugim pokoju | bo ja mieszkam na poddaszu i mam powiedzmy | yyy taki jeden wielki pokój tylko podzielony na pokój mamy na kuchnię i na mój i to troszeczkę wygląda jak taka słuchawka telefonowa | ze tu mam pokój tu nie mam nic kompletnie światła i tu jest źródło światła i leci tak źródło światła i ja jestem powiedzmy gdzieś o 5 już w stanie widzieć wszystko ||

lub

Iw A: czy korzystałeś dzisiaj z internetu?

Ru B: mmm dobrze się obsługuje ||

lub

Iw A: czy ostatnio wydarzyło się coś co cię zaniepokoiło albo zasmuciło?

Rroz B: yyy | no to powiedzmy sobie tak że | zamykając sobie | stawiając kropkę na temat o żużlu | teraz zajmijmy się troszeczkę od innego tematu | poniekąd że | pojawiają się nowi znajomi | ja jestem yyy | z letnie studium | ja zajmuje się projektowaniem graficznym | tam jest lubelska szkoła projekt sztuki i projektowania | mam blisko chodzę sobie piechotą | lokalizacja znajduje się przy ulicy paganiniego ||

Iw A: pytałam o to czy ostatnio coś cię zasmuciło lub zaniepokoiło?

Ru B: yyy || poznawanie nowych ludzi powoduje nowe problemy ||

Ik A: na przykład jakie?

Ru B: nowi znajomi ||

lub

Iw A: masz jakieś plany wakacyjne?

Rroz B: tam | właśnie ten | planuje sobie po stażu | bo dostałem pieniądze za te staże | żeby telewizor i tam parę rzeczy | do pokoju | a | ale właśnie mi się przypomniało że ten | tam | w ostatni weekend tam okno wymieniliśmy w pokoju | tak jest większe ||

Pod koniec każdej rozmowy, podobnie jak w przypadku poprzednich rodzajów rozmów, badający zadał badanemu pytanie o to, czy chciałby o coś zapytać badającego. Siedmiu badanych nie wykazało chęci zadania pytania badającemu, poniżej przykłady:

Iw A: czy masz jakieś pytania do mnie?

Rr B: nie za bardzo ||

lub

Iw A: a może chciałbyś mnie o coś zapytać?

Rr B: w tej chwili nie ||

lub

Iw A: a może masz jakieś pytanie do mnie?

Rr B: nie mam ||

lub

Iw A: a może chciałbyś mnie o coś zapytać?

Ru B: w sumie to nie wiem || w zasadzie to nie | bo ja teraz przygotowuję się mentalnie do studiów ||

lub

Iw A: może masz jakieś pytania do mnie?

Rr B: chyba nie | chyba tam nie mam |

lub

Iw A: może chciałbyś mnie o coś zapytać?

Rr B: nie nie ||

lub

Iw A: a może masz jakieś pytania do mnie?

Rr B: no nie mam właśnie ||

Pięciu badanych zadało pytanie badającemu, a trzech z nich kontynuowało rozpoczęty temat poprzez zadawanie dodatkowych pytań badającemu albo komentowanie jego wypowiedzi. Jeden z badanych skrócił dystans względem interlokutora i przeszedł na ty. Poniżej przykłady:

Iw A: a może ty chciałbyś mnie o coś zapytać?

Ru+Rin B: żadnych pytań jeszcze nie mam więc sobie pomyślę yyy | chciałbym zapytać o czymś | zaraz przemyślę | mmm || o Twoje zainteresowanie?

Ru A: bardzo lubię tworzyć grafiki które później publikuje na swojej stronie | lubię czytać książki | oglądać filmy i seriale ||

Ik B: a jaki serial | mmmm | ulubiony? czyli jaki najbardziej lubisz? zdradzisz tajemnicę?

Ru A: nie mam żadnego ulubionego serialu ale ostatnio oglądałam stranger things i bardzo mi się podobał ten serial ||

C B: stranger

Dwóch badanych zadało pytanie dotyczące pomieszczenia i lokalizacji, w którym odbywała się rozmowa. W pierwszym przypadku badany nie kontynuował dalszej wymiany, natomiast w drugim zainicjował kolejne wymiany, w celu zgromadzenia dodatkowej wiedzy, przy czym badany dwukrotnie przerwał wypowiedź inicjującego i kończył jego myśl. Poniżej przykłady:

Iw A: może chciałbyś o coś mnie zapytać?

Ru+Rin B: yyy || czy ten | już się dowiedziałem że to jest takie biuro takie właśnie takie | yyy to skąd pomyśl na taką lokalizację | o! |

lub

Iw A: a może chciałbyś mnie o coś zapytać?

Rin B: czemu to szkło jest zamazane? nie mogę się gapić na zewnątrz ||

Ru A: za oknem jest plac zabaw...

Ik B: żeby nie rozpraszać ||

Rroz A: dokładnie ponieważ gdy prowadziłam terapię z małymi dziećmi to one rozpraszały się tym co się dzieje na dworze | dlatego nakleiłam tutaj taką folię okienną ...

Ik B: to czemu połowa okna jest (niezrozumiale) ||

Ru A: gdybym zakleiła całe okno to w pomieszczeniu byłoby wtedy dosyć ciemno ||

Iz B: znaczy jakby się uprzeć to tam przy krawędziach da się coś zobaczyć ||

Rin A: czyli to cię tak zaintrygowało?

Ru B: znaczy w sumie nie pomyślałem ||

C A: mhm ||

U jednego z badanych zaobserwowano schematyzm wypowiedzi, ponieważ dokładnie w ten sam sposób sformułował pytanie skierowane do badającego w trakcie wideorozmowy. Po udzieleniu przez badającego odpowiedzi, badany nie zadawał dodatkowych pytań i nie kontynuował rozpoczętego tematu rozmowy, poniżej omawiany przykład:

Iu A: a może chciałbyś mnie o coś zapytać?

Rin B: na przykład jak pani życie mija?

Podobnie jak podczas wideorozmowy, gdy w trakcie rozmowy w kontakcie bezpośrednim następował okres dłuższej pauzy, czyli tzw. „kłopotliwe milczenie”, to był to dla badającego sygnał, aby zmienić temat rozmowy lub w przypadku, gdy podjęte tematy zostały wyczerpane, badający podejmował decyzję o zainicjowaniu pożegnania.

1.3.3. Realizacja cody

Coda realizowana jest w wymianie trójelementowej zawsze przez osobę inicjującą. Wprawdzie odnotowano 22 wymiany, w których nadawcą był badany, natomiast coda pełniąca w dialogu funkcję metatekstową, jest nieobligatoryjnym elementem kończącym wymianę i została zrealizowana w trzech przypadkach.

I B: i widziałem też na kartce że pani jest magistrem ||

R A: tak | zgadza się | skończyłam studia magisterskie | a obecnie jestem na studiach doktoranckich ||

C B: a tak | oczywiście ||

lub

I B: na przykład jak pani życie mija?

R A: dziękuję to miłe że pytasz | ostatnio bardzo pracowicie | w wolnych chwilach czytam książki | a gdy mam więcej czasu oglądam filmy albo seriale ||

C B: aaa rozumiem | a ||

lub

I B: a jaki serial | mmmm | ulubiony? czyli jaki najbardziej lubisz? zdradzisz tajemnicę?

R A: nie mam żadnego ulubionego serialu ale ostatnio oglądałam stranger things i bardzo mi się podobał ten serial ||

C B: stranger ||

Podobnie jak w przypadku rozmowy przez aplikację Messenger i wideorozmowy, również podczas rozmowy w kontakcie bezpośrednim coda realizowana była głównie przez badającego.

1.3.4. Analiza strukturalna dialogów

Z przeprowadzonej analizy wynika, że w dialogach z osobami badanymi odnotowano wymiany pełne, wymiany niewypełnione i wymiany defektywne. Dane liczbowe i procentowe zostały przedstawione poniżej.

Dominowały wymiany niewypełnione (brak elementu nieobligatoryjnego C) realizujące schemat [I R]. Osobą inicjującą przeważnie był badający, który nie zawsze realizował element cody. Osoby badane zrealizowały go jedynie trzy razy. W sumie podczas konwersacji zrealizowano 469 wymian niewypełnionych, poniżej przykłady:

I A: masz rodzeństwo?

R B: tak ||

I A: a możesz coś więcej o nich powiedzieć?

Rin B: bardzo pani chce o nich wiedzieć?

R A: pewnie ||

I B: no cóż | mam mówić ogólnie czy też moje wrażenie na ich temat?

R A: to już zależy od ciebie ||

I B: no cóż ½ jest | ½ jest w miarę na moim poziomie i rzekłbym że to jest i bardzo inteligentny człowiek || niestety widać wysoki iloraz inteligencji wydarzył się kosztem | innej połowy | mojego rodzeństwa ||

lub

- I* B: chciałbym ja się Pani czegoś zapytać?
R A: oczywiście | słucham ||
I B: czy to pani zadzwoniła pierwsza do mojej maki czy odwrotnie?
R A: ja zadzwoniłam pierwsza ||

Wśród wymian niewypełnionych odnotowano 22 reakcje inicjujące Rin, Reakcje te przeważnie miały charakter prośby o powtórzenie albo sprecyzowanie pytania, które skierował do badanego badający, poniżej przykłady:

- I* A: oglądałeś ostatnio coś interesującego?
Rin/R B: mmm | czy kłótnia w autobusie się liczy jako oglądanie? bo tak to z mamą oglądam | jest końcówka roku i muszę się | za | muszę trochę bardziej przerzucić się na szkołę żeby podomykać i mieć spokój w wakacje ||
 lub
I A: a czy oprócz rodziców rozmawiałeś dzisiaj jeszcze z kimś na żywo?
Rin B: na żywo w sensie przez telefon?
R A: czyli gdy widziałeś się z kimś na przykład w szkole lub na dworze ||
 lub
I A: co cię ucieszyło w poprzednim tygodniu?
Rin B: w poprzednim tygodniu?
I A: co cię ucieszyło w poprzednim tygodniu albo w ostatnim czasie?
R B: ostatnio | ostatnio mnie też ucieszyło że nie | nie w tym | tylko jeszcze w tym pierwszym tygodniu | drugi ósmy | że dostałem podwyższoną ocenę z polskiego na koniec semestru || na pięć||
 lub
I A: czy wydarzyło się w ostatnim czasie coś co cię ucieszyło?
Rin B: mam mówić o jakiś większych sprawach czy jakiś takich małych jak to że była aktualizacja do książki którą czytałem?
R/I A: to tak naprawdę zależy od ciebie o czym chciałbyś powiedzieć | co ucieszyło cię najbardziej?
R B: z większych rzeczy to nie działo się nic co by mnie jakoś specjalnie ucieszyło | a z mniejszych rzeczy to były aktualizacje do wszystkich książek jakie czytam | jest ich sześć ||
 lub
I A: co dzisiaj robiłeś?
Rin/R B: co dzisiaj robiłem? no odpoczywałem | ferie||

W analizowanym materiale odnotowano 110 wymian pełnych, które realizowały schemat [I R (C)]. W 107 przypadkach coda realizowana była przez badającego, natomiast w 3 przypadkach element cody zrealizował badany, poniżej przykład:

I B: i widziałem też na kartce że pani jest magistrem ||

R A: tak | zgadza się | skończyłam studia magisterskie | a obecnie jestem na studiach doktoranckich ||

C B: a tak | oczywiście ||

Odnotowano 28. wymian defektywnych, w których nie został zrealizowany obligatoryjny element wymiany, czyli reakcja. Ten typ wymian występował wówczas, gdy badający, pełniący rolę nadawcy, opowiadał o swoich doświadczeniach lub komentował wypowiedź badanego, a ten nie odnosił się do wypowiedzi swojego rozmówcy i tym samym poprzez brak reakcji, blokował dalszą część wymiany.

Dominowały dialogi niedefektywne, które jak wynika z analizy, stanowiły 95,3% spośród wszystkich, natomiast dialogów defektywnych odnotowano 4,6%.

Tabela 34. Struktura badanych dialogów w kontakcie bezpośrednim

Rodzaje dialogów	Rodzaje wymian	Dane liczbowe	Dane procentowe
niedefektywne	niewypełnione	469	77,2%
	pełne	110	18,1%
defektywne	defektywne	28	4,6%
ogółem		607	100%

Źródło: opracowanie własne

Najwięcej, bo 99 wymian, odnotowano w rozmowie z badanym 09, który w rozmowie poprzez aplikację Messenger zerwał z badającym rozmowę i przestał odpisywać, zaś podczas wideorozmowy poprosił o kontynuowanie rozmowy w formie pisanej. W trakcie rozmowy badany często robił długie pauzy namysłu, podczas których wykazywał działania autodestrukcyjne. Badający, widząc jak trudna pod względem emocjonalnym jest dla badanego ta rozmowa, zaproponował zakończenie konwersacji,

natomiast badany chciał ją kontynuować. Chociaż odnotowano najwięcej wymian w dialogu właśnie podczas rozmowy z tymże badanym, to należy zaznaczyć, że jego wypowiedzi były niezwykle lakoniczne i głównie były to równoważniki zdań lub zdania proste. Jednak w związku z tym, że badany w dalszym ciągu chciał rozmawiać, to badający w obrębie otwartego pola tematycznego zadawał dużo pytań szczegółowych. Poniżej fragment rozmowy:

I A: czy chciałbyś już zakończyć rozmowę i nasze spotkanie?

R B: jeszcze nie

I A: w takim razie możemy jeszcze chwilę porozmawiać?

R B: tak

Tabela 35. Liczba wymian w dialogu w kontakcie bezpośrednim

Kod badanego	Liczba wymian w jednym dialogu
o1	27
o2	49
o3	41
o4	70
o5	41
o6	49
o7	32
o8	64
o9	99
10	54
11	34
12	47

Źródło: opracowanie własne

Najmniej wymian, bo jedynie 27, odnotowano podczas rozmowy z badanym o1.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że w 22 wymianach osobą inicjującą był badany. Spontaniczny, żywy dialog zależny jest od rozmaitych czynników pozajęzykowych, dlatego w każdym momencie może zostać przerwany. W trakcie jednej z wymian badany dwukrotnie przejął rolę nadawcy najpierw przerywając dialog pytaniem: *Czy mogę tak na chwilę wyjść?*,

a następnie sygnalizując gotowość do kontynuowania rozmowy i powrotu do pierwotnej linii tematycznej. Drugi z badanych zainicjował wymianę, która była motywowana sytuacyjnie i za sprawą inicjującego uwaga rozmówców przeniosła się na przedmiot znajdujący się w zasięgu wzroku uczestników rozmowy. W tych trzech przypadkach inicjacje były niezwiązane z aktem mowy. W sumie odnotowano 6 wymian niezależnych kontekstualnie, które nie miały żadnego związku z poprzednimi wymianami. W sumie odnotowano 16. inicjacji zanurzonych, które były motywowane kontekstem językowym, dzięki czemu rozwijano dialog z utrzymaniem jego spójności, natomiast w większości przypadków, mimo iż badany kontynuował linię tematyczną, to jego wypowiedzi były monologami nieuwzględniającymi interlokutora.

W sumie zarejestrowano 609 reakcji osób badanych i w oparciu o klasyfikację Warchali³¹⁴, na którą powoływano się już wcześniej, podczas wymian odnotowano: reakcje rozstrzygnięcia, reakcje uzupełnienia, reakcje rozwinięcia i reakcje zestawienia.

Przeważają reakcje uzupełnienia, których odnotowano 323, poniżej kilka przykładów:

I A: jak spędziłeś czas w poprzednim tygodniu?

R B: ja byłem już ten | tak to szybko wszystko leci że już za bardzo nie pamiętam ||

lub

I A: korzystałeś dzisiaj z internetu?

R B: no korzystałem przecież ten | oglądałem przecież filmiki na youtube różne i ten od-
palałem facebooka praktycznie cały czas ||

lub

I A: a czym dzisiaj do mnie przyjechałeś?

R B: busem ||

lub

I A: a jak spędziłeś czas w poprzednim tygodniu ||

R B: aj! ja nie pamiętam zbyt dobrze! mmmm ||

lub

I A: czy wydarzyło się ostatnio coś co cię tak zaniepokoiło albo zasmuciło?

R B: no to właśnie ten | wtedy w poniedziałek właśnie ten | że straciłem konto ||

³¹⁴ J. Warchala, *Dialog potoczny...*, op. cit., s. 86-97.

lub

I A: chciałam jeszcze zapytać czy zdarza ci się z kimś rozmawiać przez messenger'a?

R B: przez messenger'a to | najbardziej takie wolne | pytanie i odpowiedzi ||

W trakcie rozmów z badanymi odnotowano także reakcje rozstrzygnięcia, które znalazły się na drugim miejscu pod względem częstości występowania. W sumie odnotowano 163 reakcje tego rodzaju. Ten typ reakcji przeważnie występował jako forma potwierdzenia lub zaprzeczenia, jako *tak/nie*. Niewiele odnotowano reakcji pośrednich, poprzez które badany wyrażał stopień pewności, np. *prawie tak, chyba tak/nie*. Poniżej przykłady:

I A: to prawda | gdy wstaje się późno dzień bardzo szybko mija ||

R B: tak ||

lub

I A: czyli w zasadzie codziennie dojeżdżasz do lublina?

R B: tak ||

lub

I A: czy masz jeszcze jakieś plany na dzisiaj?

R B: nie nie mam ||

lub

I A: czy takie spotkania na żywo są dla ciebie trudne?

R B: tak [badany płacze] ||

lub

I A: planujesz iść na drugą część do kina?

R B: pewnie tak ||

Odnotowano także mieszane typy reakcji, czyli rozstrzygnięcie + uzupełnienie, zawierające potwierdzenie lub zaprzeczenie, które opatrzone było dodatkowym wyjaśnieniem albo wprowadzeniem pełnej informacji, np.

I A: czy zazwyczaj korzystasz z tej aplikacji?

R B: tak tak tak | raczej dużo korzystam | bo to wygodny komunikator ||

lub

I A: masz na myśli to że pisanie jest bardziej czasochłonne?

R B: tak trzeba też słowa dobierać coś tam | no to jest troszeczkę więcej roboty ||

lub

I A: czyli masz takie techniczne zainteresowania?

R B: tak tak || tam | komputer ||

Odnotowano 102 reakcje rozwinięcia, poniżej przykłady:

I A: jeśli chodzi o rozmowę z innymi osobami | to wolisz rozmawiać na żywo czy raczej przez internet?

R B: raczej na żywo | no bo w dzisiejszych czasach internet jest różny | albo dobry albo zły | no ja pod tym względem nie ufam za bardzo internetowi | no bo też nie wiadomo na kogo można trafić | między innymi można trafić na oszustów ||

lub

I A: jesteś też zdenerwowany tym że się chwilę spóźniłeś?

R B: tak || jak była mowa o tym poprzednim tygodniu to próbowałem sobie przypomnieć i nie mogłem i się zdenerwowałem bo po prostu niemożliwe że w poprzednim tygodniu dosłownie nic ciekawego nie robiłem || bmmmm |co prawda chodziłem czasem na spacer ale przede wszystkim byłem w domu ||

lub

I A: czy masz jeszcze jakieś zajęcia dodatkowe w ciągu tygodnia?

R B: mam jeszcze jakieś zajęcia z pedagogiem | jakieś tam zajęcia | jakiś tam chór | ale to w trakcie szkoły praktycznie | ja mam podzielone dom szkoła dom i wszystkie jakieś tam zajęcia wpakuje w szkołę bo to byłoby za dużo | dzień byłby bardzo poszatkowany ||

lub

I A: wolisz rozmawiać przez messengera czy na żywo?

R B: mi to jest | mi to jest | mi to jest trochę rybka tylko yyy | i yyy | mi to sprawia trochę dyskomfort i wydaje mi się że to też trochę innym że ja nie jestem w stanie utrzymać kontaktu wzrokowego bo się będę gapić na ten kawałek kurzu tu i mi to zajmuje całą uwagę ||

lub

I A: korzystałeś już dzisiaj z internetu?

Rin/R B: z internetu? a mi się do telefonu nie chciało znaczy do komputera mi się nie chciało zaglądać | to siedzę w telefonie coś tam siedzę na tym całym messengerze na facebooku || i jest chwila rozrywki przez te ferie ||

Odnotowano tylko 1 reakcję zestawienia, której dodatkowo towarzyszyła reakcja uzupełnienia:

I A: ja zupełnie się na tym nie znam

R B: oj | ja też się tak mało co orientuje też || wiem tyle że | wiem tyle że ten | że yyy | że zawodnik yyy który właśnie yyy w tym sezonie dostał yyy lepszy bolid | to zaczął takie yyy takie rzeczy yyy ten | tak dobrze zaczął jeździć | no że ten | oj ||

Badani sporadycznie odnosili się do wypowiedzi badającego, natomiast zaobserwowano tendencję do monologowania.

Tabela 36. Typy reakcji w badanych dialogach w kontakcie bezpośrednim

Rodzaje reakcji	Dane liczbowe	Dane procentowe
reakcje rozstrzygnięcia	163	26,7%
reakcje uzupełnienia	343	56,3%
reakcje rozwinięcia	102	16,7%
reakcje zestawienia	1	0,1%
ogółem	609	100%

Źródło: opracowanie własne

1.3.5. Metatekst

Badający zaczynał i kończył każdą rozmowę konwencjonalną formą, stosując rytualizmy powitania i pożegnania: *dzień dobry, do widzenia*. W związku z tym, że wszystkie rozmowy, przeprowadzone w kontakcie bezpośrednim, odbywały się w gabinecie badającego, po uprzednio udzielonej zgodzie na rozmowę, badający pomijał formułę z prośbą o wyrażenie zgody na rozmowę. Uzupełniał natomiast formułę powitania aktem wyrażającym radość z powodu spotkania, np. *Cieszę się, że Cię widzę*, a kończąc konwersację do formuły pożegnalnej dodawał podziękowanie za rozmowę, np. *Bardzo dziękuję Ci rozmowę*.

Wszyscy badani zastosowali konwencjonalną formę rozpoczęcia i zakończenia dialogu, natomiast nie wszyscy odnieśli się do aktu wyrażającego radość z powodu spotkania i podziękowań.

W rozmowie z jednym z badanych odnotowano siedem jednostek metatekstowych *oj*, a także jednostkę nomina sacra *Boże*, np.

... | oj tak nie za bardzo ||
 ... | oj ja tak nie czytam żeby aż tak ten | ...
oj | ja też się tak mało co orientuje też || ...
 ... | o boże | nie wiem | ...

Poza tym przypadkiem nie zarejestrowano innej jednostki metatekstowej, która wyrażałaby emocje. Badani nie realizowali także jednostek prowo-kacji fatycznych typu *co nie? nie? prawda? nieprawda?* itd., które utrzymywałyby dialog. Tylko jeden z nich użył formuły podtrzymującej po tym, jak powtórzył po badającym pytanie, np.

czy coś w ostatnim tygodniu oglądałem tak?

Odnotowano 178 formuł typu *no, no i, no nie wiem, no ale, np.*

... | no nie wiem czy lubię czy nie lubię ||
 ... | no i byłem w szkole | ...
 ... | no i kłaść się spać | ...
 ... poprzeglądałem internet no i tyle ||
 ... | mmm no i tam wiele innych rzeczy ||
 ... no ale to jak jest w pobliżu | ...

Odnotowano 11 wymian, w których badani powtórzyli za badającym część repliki, poniżej kilka przykładów:

A: jakie masz jeszcze plany na dzisiaj?

B: plany na dzisiaj? posiedzieć w telewizji | no i kłaść się spać | i odpoczywać | i wiadomo ||

lub

A: czy masz jeszcze jakieś plany na dzisiaj?

B: plany na dzisiaj? muzyki dalej słuchać | poczytać też dalej tą samą książkę ||

lub

A: a jakie masz plany na dzisiaj ?

B: na dzisiaj? || w sumie to tak nie za wiele planowałem | bo dzisiaj | bo to tak teoretycznie to na stażach jesteśmy tak od 8 do 15:30 i codziennie od poniedziałku do piątku | yyy zrobili nam jeszcze taki grafik || jest co trzeci dzień mam wolne | teraz się złożyło że dzisiaj jest dzień wolny ||

lub

A: czy w ostatnim tygodniu wydarzyło się coś co cię ucieszyło?

B: czy coś mnie ucieszyło? | mmm nie niespecjalnie |yyy ach przepraszam | przestyszałem się | wydawało mi się że Pani pyta czy coś mnie zasmuciło || czy coś mnie ucieszyło | no w sumie | no w sumie nie wiem || tak ogólnie jestem taki | zawsze jestem taki zadowolony ||

lub

A: co dzisiaj robiłeś?

B: co dzisiaj robiłem? no odpoczywałem | ferie ||

lub

A: z kim najczęściej rozmawiasz przez Messengera?

B: z kim rozmawiam? no z rodzina brata | mmm i jeszcze z kolegami z grupy | z grupy zainteresowań z całej polski ||

W żadnej z wypowiedzi osoby badanej nie odnotowano formuły typu *słuchaj, coś ci powiem, rozumiesz, mówię ci*, stosowanych w rozmowach, w których udział biorą interlokutorzy o równorzędnej randze. Jeden z badanych użył natomiast sformułowania podkreślającego rangę nierównorzędną: *powiem pani*:

to znaczy powiem pani szczerze mój wolny czas też trwa można powiedzieć 24h na dobę jak jestem w domu ||

Komponent semantyczny *mówię* eksplicytne zawarte na powierzchni i od razu widoczne, pojawiło się *powiedzmy sobie, mówię, jak to się mówi, powiem, można powiedzieć, że*. Odnotowano 33 tego typu jednostki metatekstowe, np.

...jeżeli powiedzmy mam latarkę jakąś to ja bez problemu mogę się poruszać | albo powiedzmy jeśli jest jesień i jest odrobinę jasno to ja jestem w stanie powiedzmy jeżeli w drugim pokoju | ...

...w tym semestrze lecę na yyy | jakoś jak to się mówi że ten | że bez uczenia się yyy bez niczego | ...

... | a właśnie można powiedzieć że mam | ...

... | można powiedzieć że się poprawiło ale ja zawsze jestem taki | nie wiem można powiedzieć poniżej średniej | ...

W wypowiedziach badanych odnotowano *mówię* implicytne, będące zawarte w głębszej strukturze semantycznej³¹⁵, które pojawiło się w 132 wypowiedziach osób badanych. Najczęściej pojawiające się frazy to: *znaczy, to znaczy, na przykład, po prostu, i tak dalej, w ogóle, oprócz tego, zresztą, po pierwsze, w końcu*. Poniżej kilka przykładów:

... | bo tam nie widziałem czy w ogóle je odzyskam ||
 ... || ja w ogóle dobrze widzę przykładowo ...
 ... | tylko po prostu uffff ale fajnie się pogapię | ...
 no tak no | zresztą nawet bez matury można żyć ||
 ... | w końcu odespałem za ten pierwszy semestr | ...
 yyy || a teraz a teraz jak na przykład część jeździ dzięki akumulatorom ...
 hmm szczerze to mam też snapchata na przykład | ...
 ... | zmiana kierowcy i tak dalej ||
znaczy kiedyś też oglądałem za czasów roberta kubicy...
 ... | znaczy powiem tak jest inaczej | ...
 ... | bo wtedy dostłownie muszę wywalać oczy...

Badani realizowali także jednostki metatekstowe wyrażające wątpliwość, typu: *chyba, prawdopodobnie, nie wiem, może, pewnie*, a także zaimkami nieokreślonymi typu: *jakiś, gdzieś*. W sumie odnotowano 115 tego typu jednostek w wypowiedziach osób badanych, poniżej przykłady:

... || 6:40 chyba | może nawet nieco później...
chyba nie | chyba tam nie mam ||
 ... i to chyba wszystko ||
 ... ostatnio chyba w zeszłym roku to było chyba gdzieś prawdopodobnie pod koniec września byłem yyy w kinie na filmie johnny | ...
 ... | no gdzieś tak nie wiem | pomiędzy połową kwietnia...
 oj nie wiem tak za bardzo co powiedzieć | wiem...
 no | to planuje gdzieś tak | no gdzieś tak nie wiem | pomiędzy połową kwietnia yyy pomiędzy końcem kwietnia | gdzieś tak ||
 no to | pewnie tak | ...
 ... | nie wiem co to jeszcze może | no oglądanie telewizji jeszcze ||
 ... || coś może zainteresowało | tylko muszę pomyśleć ||

³¹⁵ K. Ożóg, *Elementy metatekstowe...*, op. cit., s. 185.

W związku z tym, że inicjatywa otwierania dialogu należała do badającego, a także ze względu na nierównorzędną rangę między interlokutorami, do których zasad przeważnie stosowali się badani, nie odnotowano wyrażeń metatekstowych typu *jak się masz? jak zdrowko?* Inicjatywę zakończenia dialogu za każdym razem realizował badający, wobec tego nie odnotowano wyrażeń typu *niestety zmuszony jestem kończyć rozmowę*.

1.3.6. Ocena realizacji językowej

1.3.6.1. Realizacja fonetyczna

Jak już wspomniano w części, w której analizowano wideorozmowę, u trzech badanych zaobserwowano deformację głósłki r. U pozostałych osób nie odnotowano zaburzeń artykulacyjnych, aczkolwiek w niektórych momentach ich mowa była niezrozumiała dla interlokutora, co wynikało z niestarannej mowy i w konsekwencji przekładało się na trudności w transkrypcji, mimo kilkukrotnego odsłuchania nagrania. Odnotowano 3 jednostki niezrozumiałe, w których pojawiły się trudności związane z przetranskrybowaniem wypowiedzi na podstawie odsłuchu, ze względu na niestaranną artykulację badanego.

W zasadzie wszystkie trudności na poziomie realizacji fonetycznej, które odnotowano podczas wideorozmowy, zaobserwowano także podczas rozmowy w kontakcie bezpośrednim. Zaburzenia na poziomie warstwy suprasegmentalnej dotyczyły melodii, akcentu i rytmu wypowiedzi. Tempo mówienia w przypadku osób z zespołem Aspergera bywa zróżnicowane, od zbyt powolnego do nadmiernie szybkiego. Gdy badani odpowiadali na pytania, które nie interesowały ich zakresem tematycznym, wówczas obserwowano monotonną prozodię, spłaszczenie przebiegów intonacyjnych i brak akcentu logicznego. W przypadku wypowiedzi swobodnej, dotyczącej tematu, którym badany był zainteresowany, obserwowano zmianę poziomu głośności mowy i szybsze jej tempo. Jeden z badanych przez całą rozmowę budował wypowiedź na jednym tonie, tempo mowy było niezwykle wolne. Drugi z badanych podczas całej rozmowy wydłużał samogłoski ustne w zasadzie we wszystkich wyrazach.

1.3.6.2. Słownictwo

W wypowiedziach badanych występowały pewne cechy schematyzmu w użyciu języka, co zauważalne było w zachowaniach językowych w określonych sytuacjach. Zaobserwowano, że podczas rozmowy jednemu z badanych zdarzało się wprowadzać do komunikacji sformułowania lub zwroty, które prawdopodobnie zapamiętał z pewnych wydarzeń sportowych i podczas konwersacji powtarzał te uprzednio zasłyszane wzorce. Wypowiedzi te były niesamodzielne, ponieważ miały charakter odtwórczy, np.

... | swoją przygodę rozpoczął od mini żużla w pod gorzowskim wawrowie licencje na dorosły żużel zdał w 2010 roku a później zadebiutował w najwyższej klasie rozrywkowej | mmmm | w 2019 roku został najlep | został wybrany najlepszego sportowca polski | yyy | indywidualu | trzykrotny idywidualny mistrz świata | druktorny drużynowy mistrz polski | w zeszłym roku został | odznaczony krzyżem kawalerskim imienia odrodzenia polski | bartosz zmarzlik oczywiście dołączył do lublina ||

Wypowiedzi badanych były znacznie dłuższe, gdy mówili o swoich zainteresowaniach i wówczas często wygłaszali monologi. Podczas odpowiedzi na pytania, którymi nie byli zainteresowani, przeważnie stosowali styl minimalistyczny. Udzielali krótkich i konkretnych odpowiedzi na pytania, pełniące funkcję informacyjną. Charakterystyczną cechą, którą zaobserwowano, były wyliczenia i używanie pojęć opisujących następstwo czasowe, ze szczególnym uwzględnieniem dat i godzin. Badani, opowiadając o swoich planach lub przeżyciach tworzyli logiczny ciąg zdarzeń.

W słowniku czynnym badanych dominowały czasowniki i rzeczowniki. Stosunkowo dużo odnotowano zaimków i partykuł, natomiast małe było użycie przymiotników, przez co wypowiedzi badanych były mało opisowe. Nie wielki zasób słownictwa przekładał się na trudności z budowaniem wypowiedzi, robienie długich pauz namysłu lub niedokończanie myśli. Niektóre wypowiedzi mogłyby być niezrozumiałe dla osoby nie znającej kontekstu, np.:

tak było tam pobierane jakaś || teee | sklep internetowy z grammi takimi steam | metin | próbowali się naaa | konto | ale chyba tylko dlatego żeby mieć hasła po prostu || no tak | natomiast jest taki jeszcze | jest jeszcze takie | konto na epic games jest tyle žeee || yyy łoo | bo tam jest takie ustawienie że | login i e-mail trzeba | po zmianie odczekać żeby po prostu znowu zmienić więc tam e-maile muszę | zmienić dopiero mmm w październiku ||

yyy tylko nie mogę tylko że nie mogę zmienić tak | żeby w stu procentach się odciąć od tej... ||

to znaczy tam w gminie | to ten ... ||

mmm | to tam bardziej to tam | tak po prostu rozmawiam | na czacie discord | na czacie discordowym ||

to znaczy | nie ja | ja tam | ja tam nie nagrywam swoich własnych relacji | ...

Badani niekiedy pomijali wyrazy, co mogło wynikać z małego zasobu słownictwa albo z przekonania, że ich opuszczenie nie zakłócało odbioru informacji. Poniżej przykład skróconej wypowiedzi:

nie wiadomo | kiedy ten || [w domyśle: kiedy będą wyniki]

Jeden z badanych niemalże wszystkie swoje wypowiedzi rozpoczyna od frazy *to znaczy jeśli chodzi o...* lub *to znaczy*.

W wypowiedziach osób badanych odnotowano trudności semantyczno-syntaktyczne, ponieważ występowały liczne powtórzenia wyrazów albo sekwencji wyrazów, wtrącenia i niespodziewane komentarze. Tego typu powtórzenia niekiedy badani stosowali w chwilach namysłu, ponieważ w ten sposób podtrzymywali wypowiedź, a w międzyczasie dobierali odpowiednie słowa, np.

... | ja nie powiem ich imion bo bo to jest po prostu sekret ||

jak gram przez internet to trafiaam przeważnie na nieznanymych | ale ale mnie to całkowicie nie przeszkadza bo przecież każdy ma prawo pograć ||

w sensie nie pierwszy raz go widziałem | ale ale pierwszy raz przebywałem z nim tak dłużej ||

Badający, chcąc rozwijać dialog zadawał pytania dodatkowe, natomiast badani często odpowiadali w sposób blokujący. Czasami było to spowodowane niskim zasobem słownictwa i trudnościami w budowaniu wypowiedzi, a niekiedy brakiem motywacji do kontynuowania rozmowy na nieinteresującym temat.

W trakcie analizy nie odnotowano przesadnego stosowania słownictwa specjalistycznego ani sztywnego użycia języka. Odnotowano jeden neologizm: *pologopedować*. Nie zaobserwowano zdrobnień, zgrubień, spieszczeń, czyli struktur nacechowanych ekspresywnie.

Odnotowano kilka starych zapożyczeń z języka angielskiego, które weszły już do zasobu słownika polszczyzny.

Wypowiedzi badanych na ogół miały charakter potoczny. Mimo iż rozmowa miała charakter nieoficjalny, to badani ze względu na nierównorzędną rangę zwracali się do badającego, stosując zwrot grzecznościowy *pani*, natomiast dwóch badanych podczas rozmowy kilkakrotnie skróciło dystans, przechodząc na formę *ty*. Zaobserwowano także używanie słów typowych dla slangu młodzieżowego lub mowy potocznej: *spoko*, *pogapić*, np.

*nie no w roli głównej (śmiech) dawida ogrodnika (śmiech) z yyy tego księdza to | zamia-
tał spoko ||*

Leksem *no* pojawił się we wszystkich wypowiedziach osób badanych i w sumie odnotowano 178 jego wystąpień. Wyraz *no* jest powszechnie stosowany w mowie spontanicznej i jest to wyraz o charakterze ekspresywnym³¹⁶. Halina Zgółkowa wskazuje, że w próbie liczącej 100 tys. leksem *no* pojawiło się 1766 razy³¹⁷, co ukłasyfikowało go dość wysoko na liście rankingowej, bo aż na 10. pozycji³¹⁸. W analizowanych tekstach leksem *no* pojawiał się głównie na początku wypowiedzi, pełniąc funkcję podkreślającą początkowy fragment wypowiedzi lub mówiący stosował go jako pauzy wypełnieniowe będące oznaką namysłu. W niektórych wypowiedziach odnotowano występowanie leksemu *no* w środku wypowiedzi i wówczas przeważnie pełnił on funkcję przerywnika, dzięki któremu badany miał czas na przypomnienie sobie odpowiedniego słowa. Odnotowano także przypadki użycia *no* jako potocznego wyrażenia oznaczającego *tak* lub zastosowanie wyrażenia *no tak* lub *no nie*, które dodatkowo wzmacniało potwierdzenie lub przeczenie. Leksem *no* stosowany był także w funkcji metatekstowej, co szczegółowo zostało opisane w części omawiającej metatekst.

Poniżej przedstawiono frekwencje występowania części mowy, które stosowały osoby badane w swoich wypowiedziach.

³¹⁶ S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka, *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 457.

³¹⁷ H. Zgółkowa, *Słownictwo współczesnej polszczyzny mówionej*, Poznań 1983, s. 138.

³¹⁸ Ibidem, s. 352.

Tabela 37. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 01 w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 434

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	100	23%
czasownik	98	22,5%
przymiotnik	30	6,9%
liczebnik	9	2%
zaimek	58	13,3%
przysłówek	30	6,9%
przyimek	40	9,2%
spójnik	22	5%
partykuła	46	10,5%
wykrzyknik	1	0,2%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 38. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 02 w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 815

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	138	16,9%
czasownik	157	19,2%
przymiotnik	25	3%
liczebnik	37	4,5%
zaimek	154	18,8%
przysłówek	47	5,7%
przyimek	94	11,5%
spójnik	46	5,6%
partykuła	117	14,3%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 39. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 03 w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 555

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	94	16,9%
czasownik	97	17,4%
przymiotnik	25	4,5%
liczebnik	31	5,5%
zaimek	100	18%

przysłówek	24	4,3%
przyimek	62	11,1%
spójnik	64	11,5%
partykuła	58	10,4%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 40. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 04 w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 1352

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	204	15%
czasownik	316	23,3%
przymiotnik	43	3,1%
liczebnik	44	3,2%
zaimek	257	19%
przysłówek	64	4,7%
przyimek	133	9,8%
spójnik	165	12,2%
partykuła	125	9,2%
wykrzyknik	1	0,07%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 41. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 05 w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 625

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	115	18,4%
czasownik	93	14,8%
przymiotnik	21	3,3%
liczebnik	18	2,8%
zaimek	129	20,6%
przysłówek	30	4,8%
przyimek	72	11,5%
spójnik	59	9,4%
partykuła	85	13,6%
wykrzyknik	3	0,4%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 42. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 06 w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 448

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	88	19,6%
czasownik	73	16,2%
przymiotnik	33	7,3%
liczebnik	17	3,7%
zaimek	53	11,8%
przysłówek	36	8%
przyimek	46	10,2%
spójnik	32	7,1%
partykuła	68	15,1%
wykrzyknik	2	0,4%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 43. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 07 w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 756

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	97	12,8%
czasownik	121	16%
przymiotnik	16	2,1%
liczebnik	44	5,8%
zaimek	163	21,5%
przysłówek	47	6,2%
przyimek	66	8,7%
spójnik	88	11,6%
partykuła	106	14%
wykrzyknik	8	1%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 44. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 08 w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 1401

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	383	27,3%
czasownik	202	14,4%
przymiotnik	92	6,5%
liczebnik	47	3,3%
zaimek	173	12,3%

przysłówek	65	4,6%
przyimek	201	14,3%
spójnik	112	7,9%
partykuła	126	8,9%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 45. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 09 w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 452

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	90	19,9%
czasownik	77	17%
przymiotnik	27	5,9%
liczebnik	12	2,6%
zaimek	54	11,9%
przysłówek	36	7,9%
przyimek	52	11,5%
spójnik	38	8,4%
partykuła	65	14,3%
wykrzyknik	1	0,2%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 46. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 10 w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 1254

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	205	16,3%
czasownik	242	19,2%
przymiotnik	35	2,7%
liczebnik	45	3,5%
zaimek	211	16,8%
przysłówek	75	5,9%
przyimek	142	11,3%
spójnik	156	12,4%
partykuła	142	11,3%
wykrzyknik	1	0,07%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 47. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 11 w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 531

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	74	13,9%
czasownik	119	22,4%
przymiotnik	14	2,6%
liczebnik	16	3%
zaimek	98	18,4%
przysłówek	32	6%
przyimek	42	7,9%
spójnik	44	8,2%
partykuła	92	17,3%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Tabela 48. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 12 w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 687

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	107	15,5%
czasownik	124	18%
przymiotnik	17	2,4%
liczebnik	19	2,7%
zaimek	108	15,7%
przysłówek	38	5,5%
przyimek	72	10,4%
spójnik	72	10,4%
partykuła	130	18,9%
wykrzyknik	0	0%

Źródło: opracowanie własne

Zebrany materiał tekstowy obejmuje 9310 form wyrazowych, a z przeprowadzonej analizy wynika, że w wypowiedziach osób z zespołem Aspergera pojawiły się wszystkie części mowy: czasowniki 18,4%, rzeczowniki 18,2%, zaimki 16,7%, partykuły 12,4%, przyimki 10,9%, spójniki 9,6%, przysłówki 5,6%, przymiotniki 4%, liczebniki 3,6%, wykrzykniki 0,1%.

Sześciu badanych użyło w swojej wypowiedzi wykrzyknika, przy czym jeden z nich – 8 razy.

Z badań ilościowych polszczyzny mówionej prowadzonych przez Zgółkową wynika, że udział w tym słownictwie poszczególnych części mowy prezentuje się następująco: czasowniki 20,7 %, zaimki 19%, rzeczowniki 18%, spójniki 10,5%, partykuły 9,1%, przyimki 9%, przysłówki 7%, przymiotniki 4,4%, liczebniki 1,9%, wykrzykniki 0,3%, wyrazy bez określeń 0,1%³¹⁹. Można stwierdzić przybliżoną wartość frekwencji użycia części mowy w polszczyźnie ogólnej i w badanej grupie (tab. 49.).

Tabela 49. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez wszystkich badanych w kontakcie bezpośrednim

Liczba wszystkich części mowy: 9310

Części mowy	Dane liczbowe	Dane procentowe
rzeczownik	1695	18,2%
czasownik	1719	18,4%
przymiotnik	378	4%
liczebnik	339	3,6%
zaimek	1558	16,7%
przysówek	524	5,6%
przyimek	1022	10,9%
spójnik	898	9,6%
partykuła	1160	12,4%
wykrzyknik	17	0,1%

Źródło: opracowanie własne

1.3.6.3. Gramatyka

Analizę gramatyczną wykonano analogicznie jak w części analizującej wideorozmowę³²⁰.

W trakcie analizy zaobserwowano, że w wypowiedziach badanych często pojawiały się wyrażenia świadczące o potoczności języka typu: *ten, no i ten, tego*. Składniki te były stosowane na początku albo w środku zdania i stanowiły wówczas pauzy, które świadczyły o trudnościach w budowaniu płynnej wypowiedzi, np.

*no ogółem przecież na studiach || i i przyszedłem no i ten i trochę ten | i trochę ten
poprzezglądałem internet no i tyle ||*

³¹⁹ H. Zgółkowa, *Ilościowa charakterystyka słownictwa współczesnej polszczyzny*, Poznań 1987, s. 14.

³²⁰ Dokładne wyjaśnienie można znaleźć w podrozdziale 2.2.4.3. Gramatyka.

no | no nie jest ten | znaczy mogę powiedzieć że wczoraj oglądałem | yyy ten | formułę
 jeden yyy | no | było to z rana ||
 nie za bardzo | oj ja tak nie czytam żeby aż tak ten | no ||
 no to właśnie ten | wtedy w poniedziałek właśnie ten | że straciłem konto ||

Odnotowano błędy w zakresie szyku frazy, zdania zawierają liczne inwersje, pojawiły się także błędy fleksyjne.

Analiza wykazuje, że 27,3% wypowiedzi osób badanych stanowiły równoważniki zdania.

W wypowiedziach badanych pojawiły się równoważniki zdania werbalnego, w którym orzeczenie wyrażone jest czasownikiem w formie nieosobowej i może nim być:

1) bezokolicznik, np.

A: jakie masz jeszcze plany na dzisiaj?

B: wrócić coś zjeść i się położyć spać ||

lub

A: masz jeszcze jakieś plany na dzisiaj?

B: plany na dzisiaj? posiedzieć w telewizji | no i kłaść się spać | i odpoczywać | i wiadomo ||

2) nieosobowa forma czasu przeszłego – nie odnotowano tego typu realizacji,

...| a także trochę poczytaniu przez niego ||

... | po włamaniu się na konta ||

3) czasownik niefleksyjny, np.

yyy jak można ten | ...

tak trzeba też słowa dobierać coś tam |...

4) imiesłów przysłówkowy współczesny lub uprzedni, np.

A: czy ostatnio wydarzyło się coś co cię zaniepokoiło albo zasmuciło?

B: yyy | no to powiedzmy sobie tak że | zamykając sobie | stawiając kropkę na temat o żużlu | (...)

Odnotowano także równoważnik zdania niewerbalny z predykatem wyrażonym:

1) rzeczownikiem, np.

A: a czym dzisiaj do mnie przyjechałeś?

B: busem ||

lub

A: co studiujesz?

B: archiwistykę ||

lub

A: jak spędziłeś wczoraj czas?

B: dom szkoła dom | jedzenie ||

2) przymiotnikiem, np.

A: jakie filmy najczęściej oglądasz?

B: komediowe ||

3) liczebnikiem, np.

A: do kiedy będziesz na stażu?

B: do pierwszego września ||

lub

A: na którym roku jesteś?

B: trzecim ||

4) zaimkiem, np.

A: w którym pokoju?

B: moim ||

lub

A: co najbardziej lubisz jeść?

B: cokolwiek ||

5) przysłówkiem, np.

A: zdarza ci się rozmawiać z kimś przez internet?

B: rzadko ||

lub

A: korzystasz z messenger'a?

B: często ||

lub

A: często korzystasz z internetu?

B: codziennie

6) modulantem, np.

A: czy to jest ta koleżanka o której wspominałeś wcześniej?

B: tak ||

lub

A: tutaj w lublinie?

B: tak ||

lub

A: czy chcesz chusteczkę?

B: tak

Badani, udzielając odpowiedzi, bardzo często opuszczali element, który był zawarty w pytaniu, np.

A: sam oglądałeś program czy ktoś ci towarzyszył?

B: no z bratem bo brat się bardziej interesuje ||

lub

A: skąd się znacie?

B: z wolontariatu z fundacji ||

lub

A: co zazwyczaj oglądasz?

B: no ojca mateusza komisarza alexa ||

lub

A: długo miałeś dzisiaj zajęcia?

B: tak raczej krócej | no ||

lub

A: rozmawiałeś z kimś na żywo?

B: no tak na dłużej to raczej też no nie za bardzo ||

lub

A: rozmawiałeś z kimś dzisiaj przez telefon?

B: no tylko z panią i z rodzicami ||

Z przeprowadzonej analizy wynika, że 32,4% wypowiedzi osób badanych stanowiły wypowiedzenia pojedyncze, wśród których dominowały zdania pojedyncze oznajmujące, np.

sześćdziesiąt sześć jest teraz rekord nowy ||
byłem tylko w aptece ||bo on jest z klasy | logiczne ||
no marzę o tym ||
no zawsze na koniec semestru tak robię ||
byłem w domu ||
książkę czytałem ||
no korzystałem przecież ten ||

Analiza wykazała, że zdania pojedyncze pytające stanowiły 9,8% spośród wszystkich typów. W niektórych pytaniach zaobserwowano szyk przestawny.

Odnutowano pytania o uzupełnienie, np.

a o co jeszcze pani pytała?
pani jest yyy kim z wykształcenia??
na przykład jak pani życie mija
czy to pani zadzwoniła pierwsza do mojej mamy czy odwrotnie?
czemu to szkło jest zamazane?

Pojawiło się także kilka pytań o rozstrzygnięcie, poniżej przykłady:

czy mogą tak na chwilę wyjść?
mówi pani coś taka nazwa jak *dead by daylight*?
bardzo pani chce o nich wiedzieć?

Badani często powtarzali po badającym całe pytanie lub jego część. Można przypuszczać, że w ten sposób chcieli podtrzymać kontakt lub zyskać czas, na zastanowienie się nad odpowiedzią, np.

na dzisiaj?
yyy dzisiaj?
weekend?
czy coś mnie ucieszyło?
co dzisiaj robiłem?
plany na dzisiaj?
od kiedy?
z internetu?
czy codziennie piszę?

Nie odnotowano zdań pojedynczych żądających, natomiast pojawiło się pięć zdań wykrzyknikowych, poniżej dwa przykłady:

*o to jest właśnie o to!
aj ja nie pamiętam zbyt dobrze!*

W wypowiedziach osób badanych pojawiło się 40,1% wypowiedzeń złożonych. Ten rodzaj wypowiedzeń stanowi większość wypowiedzeń wśród innych typów. Jak już wspomniano, badani drobiazgowo opowiadali o swoich zainteresowaniach i wówczas ich wypowiedzi stanowiły długie partie monologowe.

Podobnie jak w poprzednich podrozdziałach, analiza wypowiedzeń złożonych współrzędnie została dokonana zgodnie z klasyfikacją Klemensiewicza³²¹.

Odnotowano wypowiedzenia współrzędnie złożone łączne, które najczęściej łączył spójnik *i*, rzadziej spójnik *a*. Poniżej przykłady:

*... || oglądałem przecież filmiki na youtube różne i ten odpalałem facebooka praktycznie cały czas ||
po prostu było strasznie długo na tym siedzeniu | a kolega cały czas te przyciski naciskał ze mną z wodą ||
no ogółem przecież na studiach || i i przyszedłem no i ten i trochę ten | i trochę ten poprzeglądałem internet no i tyle ||*

Zaobserwowano, że w wypowiedziach badanych często występowały wypowiedzenia współrzędnie złożone bezspójnikowe, np.

*no to | to trzeba będzie posprzątać w domu | przygotować się do świąt ||
na pewno to że nam kolejny sklep we wsi otworzyli | oczywiście to przestawne dino nam stworzyli ||
pocztę sprawdzam | oglądam różne filmy na youtube ||
no zobaczyłem bratanka | swojego chrześniaka | spędziłem z nim trochę czasu || ...
muzyki dalej słuchać | poczytać też dalej tą samą książkę ||*

Analiza próbek wypowiedzi osób badanych wykazała występowanie wypowiedzeń współrzędnie złożonych przeciwstawnych, np.

³²¹ Z. Klemensiewicz, *Zarys...*, op. cit., s. 45.

ja oglądam głównie komedie ale ostatnio na amazonie oglądałem ten jak to się nazywa po polsku mmm nocne niebo ||
na jutro to raczej nie | nie wiem jak tam z weekendem ale raczej nie sądzę ||
nie nic takiego mi nie zapadło | co najwyżej to że było ognisko | ale ja na nim niczego nie robiłem więc ||
jeśli się nudzę to tak ale jeśli coś robię to z reguły mówię że nie chce rozmawiać ||
w sensie nie pierwszy raz go widziałem | ale ale pierwszy raz przebywałem z nim tak dłużej ||
no powoli już zaczynam się zastanawiać ale na razie nie mam jakiś konkretnych mocno sprecyzowanych planów ||

Odnotowano także wypowiedzenia współrzędnie złożone rozłączne, np.

tak były co najmniej trzy klasy albo pozostałych dwóch nie znam ||
... || bawię się z psem albo huśtam się na huśtawce | to tyle ||
zwykle jak coś przeczytam to sobie przeczytam i o fajnie albo no posłuchaj i w sumie tyle ||

W trakcie analizy odnotowano także wypowiedzenia współrzędnie złożone wynikowe, np.

yyy planów raczej nie mam | choć | mmm | więc każdy ma różne plany || ...
żadnych pytań jeszcze nie mam więc sobie pomyślę yyy || ...
tak trzydziestego stycznia jest lektura więc postanowiłem że w święta się przemęcę i teraz odpocznę ||

Niewiele odnotowano wypowiedzeń współrzędnie złożonych włącznie, np.

yyy | no to to jest yyy | odpowiedź jest prosta | tak samo jak na co dzień | czyli nie robiłem nic specjalnego | nic wyjątkowego ||

Analiza wykazała, że w wypowiedziach badanych pojawiły się także wypowiedzenia wielokrotnie złożone mające co najmniej trzy ośrodki predykcji, które składają się ze zdań, równoważników zdań lub tworzą konstrukcje mieszane, np.

nie wystarczy zasygnalizować że się wychodzi albo stanąć po prostu w drzwiach tuż przed przystankiem to on skręci i się zatrzyma ||

dwadzieścia kilometrów na godzinę | bo było kiedyś trzydzieści stopni było i tak mało
 bym uderu nie dostał więc szybko jechałem ||
 lubię oglądać właśnie filmy jak i czytać książki | ale wolę książki ||
 wczoraj byłem na stażach | i tam | na stażu to tam | te || zazwyczaj to nic nie robimy ale
 tak | wczoraj akurat ten znaleźli nam | zadanie do wykonania | które polegało na tym
 żeby yyy kartony wynieść ||

Odnotowano także, że w wypowiedzeniach pojawiły się operatory nawiązania międzywyrazowego, np.

ma zadanie naprawić cztery generatory następnie otworzyć bramę i i uciec z przeraża-
 jącego miejsca ||
 no ja | nooo spałem | potem oglądałem telewizję | następnie pojechałem do fundacji ||

W wypowiedziach badanych pojawiały się także operatory modyfikacji treściowej typu: *raczej, na pewno, oczywiście, naprawdę, chyba, przecież, np.*

hmm czy było | nie raczej nie sądzę ||
 no raczej normalnie wszystko było ||
 ja nie rozmawiam ja raczej piszę i wysyłam swój głos przez głosówkę też gada ||
 no właśnie chciałem to zrobić bo to chyba byłoby najlepsze ||
 chyba nie | chyba tam nie mam ||
 no są przecież ja | przecież ja nie siedzę w weekendy w zimę | przecież ja właśnie to
 planuję w weekendy zimowe ||

W niektórych wypowiedziach badanych zaobserwowano pewne odstępstwa pomiędzy zadaniem przez badającego pytaniem a odpowiedzią badanego, co zaburzało spójność. W wypowiedziach badanych nie odnotowano mowy niezależnej.

1.3.7. Ocena kodów parawerbalnych i niewerbalnych

Niektóre z zachowań niewerbalnych pełnią funkcję konwencjonalną i są nośnikami pewnych komunikatów. Gestykulacja rozumiana jest jako „ruchy ciała (lub poszczególnych części ciała) wykorzystywane w komunikacji międzyludzkiej w celu oddania określonych idei, intencji bądź uczuć”³²².

³²² M.L. Knapp, J.A. Hall, *Komunikacja niewerbalna w interakcjach międzyludzkich*, Wrocław 2000, s. 315

Podczas analizy nagrań rozmów, które odbywały się w kontakcie bezpośrednim, zaobserwowano trudności w komunikacji niewerbalnej, które przejawiały się m.in. niezdarną/niezręczną mową ciała, ograniczeniem stosowania gestykulacji lub jej nieodpowiednią ekspresją, a także ograniczoną ekspresją twarzy.

Pięciu badanych gestykulowało w trakcie konwersacji. Odnotowano głównie ruchy rąk, dłoni, głowy i nóg. U jednego z badanych zaobserwowano powtarzające się manieryzmy ruchowe, tj. wykręcanie rąk i palców, a także głaskanie się po brodzie w chwilach namysłu, które także pojawiały się podczas wideorozmowy, natomiast drugi z badanych przez cały czas trwania rozmowy miał skrzyżowane ręce. Dwóch badanych wykonywało ruchy pionowe głowy, które w sposób niewerbalny wyrażały potwierdzenie i w ten sposób badani zastąpili słowo *tak*. Podczas rozmowy zaobserwowano, że trzech badanych wyraziło swój stan emocjonalny poprzez wyrazy mimiczne – u jednego z nich często pojawiał się na twarzy grymas lub marszczenie brwi, natomiast dwóch pozostałych odwzajemniło uśmiech. Siedmiu badanych w ogóle nie gestykulowało w trakcie rozmowy w kontakcie bezpośrednim.

W trakcie rozmowy w kontakcie bezpośrednim siedmiu badanych częściowo nawiązywało kontakt wzrokowy z badającym. Sześcioro badanych nawiązywało kontakt wzrokowy przez około 20 do 30% czasu rozmowy, a jeden badany przez około 90% czasu rozmowy, czyli zarówno wtedy, gdy był nadawcą, jak i odbiorcą. Jeden z nich utrzymywał kontakt wzrokowy, gdy mówił o sobie i wówczas również dużo gestykulował, natomiast podczas pozostałej części rozmowy miał przymrużone oczy. Pozostali badani nawiązywali kontakt wzrokowy z rozmówcą wówczas, gdy ten opowiadał o swoich przeżyciach/doświadczeniach albo gdy zadawał pytanie. Gdy wypowiadali się badani, to przeważnie mieli głowę spuszczoną w dół lub rozglądali się po pomieszczeniu i unikali kontaktu wzrokowego z interlokutorem. Pięciu badanych w ogóle nie nawiązywało kontaktu wzrokowego z badającym, a jeden z nich przez cały czas trwania rozmowy siedział bokiem do rozmówcy.

Dla badanego 09 rozmowa w kontakcie bezpośrednim była szczególnie trudna. Badany w zasadzie nie nawiązywał kontaktu wzrokowego z interlokutorem. W trakcie rozmowy robił pauzy namysłu, które chwilami były wyjątkowo długie. Zaciskał wówczas oczy, a na jego twarzy pojawiał się grymas. W chwilach namysłu początkowo zakrywał twarz dłońmi, następnie kładł

ręce i głowę na blacie stołu i występowała pauza, która realizowana była jako moment milczenia. Podczas rozmowy zaobserwowano zachowania autodestrukcyjne – badany uderzał się rękami w głowę. Ogromną trudność sprawiała mu rozmowa dotycząca jego stanu emocjonalnego, w pewnym momencie zaczął nawet płakać. Mając na względzie złe samopoczucie badanego, badający zaproponował możliwość zakończenia konwersacji, natomiast badany zdecydował się na kontynuowanie rozmowy.

Z przeprowadzonego wcześniej wywiadu z matką badanego o1 wynika, że aktualnie kreuje się on na wiktoriańskiego dżentelmena i na rozmowę ubrał się bardzo elegancko. Podczas spotkania badany starał się być niezwykle szarmancki poprzez wyrażanie grzeczności i uprzejmości.

W wypowiedziach swobodnych u wszystkich badanych odnotowano anomalie w modulacji głosu, zakłócenia płynności mowy spowodowane chrząkaniem, westchnieniem lub mlaskaniem, a także występowanie przerywników retardacyjnych typu *eee*, *yyy* lub pauzy wypełnione powtarzaniem, którego z elementów wypowiedzi. Jeden z badanych, podobnie jak podczas wideorozmowy, wydłużał głoski (np. samogłoski ustne), co znacznie przedłużało czas realizacji jego wypowiedzi, np.

to znaczyyy...

ymm to też dzisiaj można powiedzieć mapę naprawiłem | ...

pod tym względem nie ufam za bardzo internetooowi | ...

Dwóch badanych podczas trwania praktycznie całej rozmowy miało bardzo szybkie tempo wypowiedzi, co prowadziło do zmniejszenia wyrazistości artykulacji, natomiast pozostali badani na ogół mówili raczej w sposób monotony i pozbawiony emocji. Czasem jednak tempo mowy zmieniał się, było żywe, bardziej dynamiczne, niekiedy przyspieszone. Zmiany te obserwowano zwłaszcza w przypadku tematów interesujących badanych, ponieważ byli wówczas podekscytowani. Trzech badanych w trakcie konwersacji stosowało długie pauzy namysłu.

1.3.8. Analiza tematu wypowiedzi

Badający jako osoba inicjująca dialog otwierał stan asymetrii wiedzy i wprowadzał temat rozmowy, a następnie podtemat. Badani czasami sygnalizowali chęć przejęcia inicjatywy, proponując własny podtemat lub

zmieniając linię tematyczną rozmowy. Zauważono, że badani podczas rozmów wykazywali trudność z przestrzeganiem zasad naprzemienności, ponieważ zaczynali mówić, gdy interlokutor jeszcze nie skończył swojej wypowiedzi. Badani wykazywali także skłonność kierowania rozmowy na siebie lub temat własnych zainteresowań. Nieumiejętność prowadzenia dialogu przez badanego powodowała tendencję do monologowania, podczas którego badani formułowali wypowiedzi, które bywały niespójne, uproszczone i pozbawione schematu narracyjnego. Czasami badani tworzyli bardzo długie wypowiedzi i nie zwracali uwagi na to, czy rozmówca jest zainteresowany tematem rozmowy. Jeden z badanych wykazywał skłonność do mówienia bez wcześniejszego zastanowienia się nad tym, co chce przekazać. Tego typu emocjonalny rodzaj wypowiedzi może stanowić pewną nieostosowność, zwłaszcza w rozmowie między interlokutorami o nierównorzędnej randze.

Badani przeważnie udzielali adekwatnej odpowiedzi na zadane przez badającego pytania, choć w kilku rozmowach zaobserwowano pewne nieśpójności i nieadekwatne do tematu rozmowy odpowiedzi. Czasem badani byli bardzo zaabsorbowani otoczeniem lub pomieszczeniem, w którym się znajdowali i nagle zbaczali z tematu prowadzonej rozmowy.

Niektórzy badani wchodzili także w rolę nadawcy, gdy badający pytał: *Czy chciałbyś zadać mi jakieś pytanie?*. W kilku przypadkach zaobserwowano wówczas deficyty w zakresie umiejętności zadawania pytań interlokutorowi.

Wnioski

Dialog jest najbardziej podstawową formą komunikowania się. Obecnie, dzięki możliwościom, jakie daje internet, relacje można budować nie tylko w kontakcie bezpośrednim, ale także w sposób pośredni poprzez synchroniczną wymianę wiadomości. Podjęte przeze mnie badania miały na celu ocenę umiejętności dialogowych, komunikacyjnych i zachowań językowych osób z zespołem Aspergera i osób ze spektrum autyzmu w komunikacji w kontakcie bezpośrednim i w kontakcie pośrednim. Interpretacji poddano także zachowania pozawerbalne (m.in. współruchy, stereotypie ruchowe, obecność lub brak kontaktu wzrokowego). Jednym z celów badań była ocena wpływu technologii komunikacji zdalnej na realizację interakcji językowej u osób z zespołem Aspergera.

W niniejszej pracy dokonałam szczegółowej analizy realizacji zachowań dialogowych w przypadku rozmów, które odbywały się na kilku płaszczyznach. Pierwsza z nich polegała na zdalnej wymianie wiadomości tekstowych, natomiast druga odbywała się przez połączenie wideo. Obie rozmowy odbywały się w kontakcie pośrednim przez aplikację Messenger i miały charakter synchroniczny, co oznacza, że wymiana informacji następowała na bieżąco w czasie rzeczywistym. Trzecia rozmowa to interakcja w kontakcie bezpośrednim, która odbywała się w gabinecie logopedycznym indywidualnie z osobą badaną. Wszystkie rozmowy były ujednolicone pod względem tematu i ewentualnie były uzupełnione pytaniami szczegółowymi, które miały podtrzymać dialog.

Żaden z badanych nie musiał instalować aplikacji Messenger specjalnie na czas odbycia rozmowy z badającym, ponieważ wszystkie osoby z grupy badanej posiadały już wcześniej ten komunikator internetowy służący m.in. do wysyłania wiadomości czy nawiązywania połączeń w formie wideo. Z przeprowadzonych z badanymi rozmów okazało się, że każdy z nich korzysta z tej aplikacji oraz posiada profil na portalu Facebook. Główną formą komunikowania się, z której korzystają na co dzień, jest wysyłanie wiadomości tekstowych, czasami korzystają z wysyłania wiadomości poprzez nagrania głosowe, natomiast z połączeń wideo korzystają sporadycznie. Badani

korzystają z tej aplikacji przeważnie w celu nawiązania kontaktu ze swoimi kolegami/koleżankami z klasy lub ze szkoły.

Okazuje się, że osoby z zespołem Aspergera regularnie korzystają także z innych funkcji, które dostępne są na portalu Facebook. Są członkami grup, które zrzeszają użytkowników z tej samej klasy lub kierunku studiów, a także należą do grup zgodnych z ich zainteresowaniami, a nawet są ich administratorami. Jeden z badanych prowadzi także kanał na YouTube, na którym publikuje filmiki, w których opowiada o swoim hobby, jakim jest numizmatyka. Niniejsze badanie wskazuje na potrzebę podjęcia dalszych badań, które sprawdziłyby aktywność osób z zespołem Aspergera na grupach związanych z ich zainteresowaniami i sposób, w jaki komunikują się z innymi użytkownikami.

Bardzo popularną aplikacją do komunikacji, z której na co dzień korzystają osoby z grupy badanej jest Discord. Aplikacja ta, w przeciwieństwie do innych aplikacji służących do komunikacji, charakteryzuje się dużą anonimowością, ponieważ jej użytkownicy występują pod wybranymi przez siebie pseudonimami, a kontakt między nimi ogranicza się do wymiany wiadomości tekstowych na czacie i/lub rozmów głosowych (jest możliwość włączenia kamery). Zauważyć należy, że Discord jest platformą stworzoną dla osób grających w gry komputerowe, dlatego też rozmowy za jego pośrednictwem odbywają się w gronie osób grających w daną grę i w związku z tym najczęściej wykorzystywany jest do komunikacji przez kanał tekstowy podczas gry w trybie wieloosobowym za pośrednictwem sieci internet. Komunikacja przez Discord jest zatem bardzo specyficzną formą komunikowania się, ponieważ gracze wymieniają się informacjami na temat świata wirtualnego, w którym w czasie rzeczywistym prowadzone przez nich awatary wykonują ich polecenia przenoszone za pośrednictwem klawiatury komputerowej, myszki lub innych tego typu akcesoriów. Wobec tego dialog, mimo że odbywa się pomiędzy osobami będącymi w świecie realnym, to de facto w całości dotyczy świata wirtualnego i dla tych osób komunikaty przekazywane przez jedną stronę są niejako równoważne z komunikatami wyrażanymi przez awatar tej osoby. Za pośrednictwem tej platformy gracze komentują swoje poczynania, jakby dokonywali ich w świecie realnym. Mówią o swoim awatarze w pierwszej osobie np. „biegnę dalej” i zwracają się do innych graczy, tak jakby ich awatar był tożsamy z ich osobami, np. stoję za tobą.

Przeprowadzone na potrzebę niniejszej pracy badania wskazują na potrzebę wykonania dodatkowych prac badawczych nad komunikacją osób z zespołem Aspergera w wirtualnym świecie wykreowanym w wieloosobowych grach komputerowych i jednocześnie stanowią element, bez którego przeprowadzenie takich badań nie byłoby możliwe.

W trakcie badań pojawiła się ciekawa z perspektywy badawczej sytuacja, w której jeden z badanych zakomunikował, że w przypadku terapii psychologicznej związanej z jego problemami emocjonalnymi wolałby zastosować środki komunikowania się na odległość aniżeli terapię w kontakcie bezpośrednim. Stwierdził, że byłoby mu łatwiej opowiadać w ten sposób o swoich problemach. Użytkownicy internetu niejako mają poczucie anonimowości i w związku z tym czasami decydują się na szczerość, na którą być może nie zdecydowaliby się w komunikacji bezpośredniej. Powyższe zdanie potwierdzone zostało podczas przeprowadzonych badań, gdyż mimo tego, że był to pierwszy kontakt tego badanego z badającym, to w rozmowie w formie pisanej wykazał on chęć opowiedzenia o przeżywanych aktualnie emocjach i zasygnalizował potrzebę dalszej rozmowy na ten temat, ale w kontakcie pośrednim.

Przedmiotowe badania pokazują zatem, że w przypadku osób z zespołem Aspergera mogą pojawić się osoby, z którymi pełną efektywność terapii, w szczególności terapii psychologicznej, będzie można osiągnąć jedynie przy wykorzystaniu w niej środków porozumiewania się na odległość, przede wszystkim przez wiadomości tekstowe. Zaistniała podczas przeprowadzonych badań sytuacja ukazuje nie tylko potrzebę, ale wręcz konieczność przeprowadzenia badań w tym zakresie przez przedstawicieli różnych dziedzin w tym logopedii, psychologii i pedagogiki, bowiem badania te mogą przyczynić się do zwiększenia skuteczności prowadzonych działań terapeutycznych, a także wpłynąć na poprawę jakości życia i zdrowia psychicznego osób z zespołem Aspergera. Młodzi dorośli coraz częściej szukają różnego rodzaju wsparcia online, ponieważ obecnie internet jest naturalną przestrzenią funkcjonowania społecznego. Ponadto opowiadanie za jego pośrednictwem o trudnych sprawach jest często łatwiejsze. Przeprowadzone badania pokazują, że rozpoczęcie kontaktu z osobami z zespołem Aspergera przez terapeutę przez wiadomości tekstowe może okazać się dobrym sposobem na nawiązanie relacji z tymi osobami i ułatwić komunikację w kontakcie bezpośrednim.

Wykonane badania ukazują, że osoby z zespołem Aspergera nie mają problemów w komunikowaniu się za pośrednictwem wiadomości tekstowych, a komunikacja ta przebiega w sposób bezproblemowy. Osoby z zespołem Aspergera w dobie pracy zdalnej mogą oferować jednakową jakość pracy co osoby neurotypowe. Informacja ta powinna zostać uwzględniona nie tylko przez pracodawców, ale również administrację państwową, w tym urzędy pracy, bowiem może ułatwić wyselekcjonowanie dla osób z tym zaburzeniem odpowiednich miejsc pracy, w których będą mogli rzetelnie wykonywać swoje obowiązki.

Wideorozmowy uznać należy za formę pośrednią pomiędzy wiadomościami tekstowymi a rozmową w kontakcie bezpośrednim, jednakże w swojej formie bardziej zbliżoną do kontaktu bezpośredniego. Dzięki funkcji wideorozmowy możliwa jest komunikacja, podczas której rozmówcy widzą się i słyszą, ponieważ interakcja odbywa się w tym samym czasie, ale w różnych miejscach, natomiast ograniczony jest kontakt sensoryczny. **Przeprowadzone w tej formie rozmowy ukazują, że największym problem dla osób z zespołem Aspergera jest kontakt wzrokowy i fakt, że są widziane przez innych.** Podczas przeprowadzenia badań doszło do sytuacji, w której badany nawiązał połączenie, nie włączając kamerki i włączył ją dopiero po prośbie badającego. Drugi z badanych wyłączył kamerkę w trakcie konwersacji, a u dwóch badanych rozmówca zauważył, że nie mają włączonego ekranu rozmowy na ekranie głównym. W trakcie wideorozmowy jeden z badanych poprosił o zmianę kanału rozmowy z formy wideo na formę pisaną.

Mało mówi się o problemie samotności w zaburzeniach ze spektrum autyzmu. Z powodu trudności w werbalnym i niewerbalnym porozumiewaniu się, a także trudności z rozumieniem żartów czy metafor osoby z zespołem Aspergera często nie potrafią nawiązywać relacji z rówieśnikami, co wpływa między innymi na obniżenie ich samooceny. Z przeprowadzonych badań i wywiadów z osobami z zespołem Aspergera wynika, że większość z nich w czasie wolnym udziela się na przykład na grupach na Facebooku lub korzysta z aplikacji Messenger lub Discord, a to oznacza, że wykazują potrzebę kontaktu z innymi osobami. W internecie, który zrzesza użytkowników z różnych miejsc z kraju i świata, z łatwością można znaleźć na forach lub portalach osoby o podobnych pasjach. Czasami odnalezienie w najbliższym otoczeniu kogoś, kto wykazywałby podobne zainteresowania, jest

trudne, a to może wpływać na poczucie osamotnienia. Osoby z zespołem Aspergera w komunikacji przez internet preferują formę pisaną, co – jak sądzę – może wynikać z faktu, że wówczas nie czują się oceniani, nie odczuwają swego rodzaju inności względem rówieśników i dlatego czują się społecznie akceptowani. W komunikacji w kontakcie pośrednim nie zwracają na siebie uwagi i niejako maskują swoje trudności i ograniczenia, które widoczne są podczas konwersacji w kontakcie bezpośrednim. Wobec tego komunikacja w kontakcie pośrednim ułatwia im budowanie relacji z innymi ludźmi, dzięki czemu mogą uczestniczyć w życiu społecznym.

Jeśli chodzi o spójność prowadzonych rozmów przez aplikację Messenger w formie pisanej we wszystkich wypowiedziach zachowany został schemat temat–remat. Odpowiedzi badanych były spójne z prowadzonym tematem rozmowy. W trakcie wideorozmowy badani przeważnie odpowiadali adekwatnie i na temat, tylko jeden z nich udzielił nieadekwatnej odpowiedzi do prowadzonego tematu rozmowy.

Najwięcej trudności odnotowano w rozmowie w kontakcie bezpośrednim. W trakcie spotkań na żywo badani na ogół odpowiadali adekwatnie na zadawane im pytania, natomiast zaobserwowano najwięcej wypowiedzi niespójnych i takich, które niekiedy zakłócone były przez czynniki zewnętrzne. Działo się tak, zwłaszcza gdy badanych nadmiernie zabsorbowało otoczenie i/lub zwracali uwagę na rzeczy bądź przedmioty nieistotne w danym momencie. Zauważono, że u niektórych badanych występują zaburzenia koncentracji uwagi i toku myślenia. W związku z tym ich wypowiedzi niekiedy odbiegały od głównego wątku konwersacji. Ponadto w rozmowie w kontakcie bezpośrednim badani wykazywali tendencję do monologowania i odnoszenia do siebie tematu rozmowy, czego nie zaobserwowano w rozmowie w formie pisanej i w trakcie wideorozmowy. Osoby z zespołem Aspergera miały trudności z odróżnieniem informacji istotnych od nieistotnych, co niekiedy przekładało się na nieskuteczne realizowanie zamierzonej intencji komunikacyjnej.

We wszystkich trzech kategoriach rozmowy osobą inicjującą dialog był badający, co jak sądzę mogło wynikać z nierównorzędnej rangi między interlokutorami. Zainicjowanie i podtrzymywanie wymiany przychodziło osobom z zespołem Aspergera z trudem. Podczas rozmowy w formie pisanej badani raczej nie podejmowali zabiegów wprowadzających nową linię tematyczną,

a w trakcie wideorozmowy wprowadzenie nowego tematu rozmowy wiązało się głównie ze zgłoszeniem problemów z połączeniem internetowym. Najwięcej inicjacji wprowadzających nową linię tematyczną odnotowano w rozmowie w kontakcie bezpośrednim, ponieważ osoby z zespołem Aspergera przeważnie kierowały wówczas rozmowę na siebie i swoje zainteresowania.

Badanie sprawności dialogowych wykazało, że w trakcie wideorozmowy badani przeważnie przestrzegali zasad naprzemienności ról w konwersacji, natomiast w przypadku rozmowy w formie pisanej przestrzegali tej zasady w pełni. Z przeprowadzonej analizy wynika, że osoby z zespołem Aspergera największą trudność z zachowaniem naprzemienności ról w dialogu wykazywały w rozmowach w kontakcie bezpośrednim. **Badani momentami byli bardzo skoncentrowani na sobie, przez co ich komunikacja była jednostronna, zwłaszcza gdy uporczywie wracali tematem rozmowy do swoich zainteresowań. Zaobserwowano, że osoby z zespołem Aspergera podczas rozmowy na żywo nie potrafiły słuchać interlokutora i na ogół nie zwracały uwagi na stosowane przez rozmówcę zabiegi mające na celu zachęcenie ich do przejęcia roli nadawcy i kontynuowania wymiany.** Co więcej, podczas analizy odnotowano wymiany, w których osoby z zespołem Aspergera zaczynały mówić, gdy rozmówca nie skończył jeszcze swojej wypowiedzi.

Osobą inicjującą wymianę przeważnie był badający. Wszyscy badani mieli świadomość, że prowadzona rozmowa ma charakter badania i w związku z tym można przypuszczać, że ze względu na nierównorzędną rangę interlokutorów przeważnie pozostawali w roli odbiorcy. Inicjatywa w nawiązaniu i zrywaniu kontaktu należała do osoby badającej, natomiast odnotowano, że kilkoro badanych rozpoczęło rozmowę w kontakcie pośrednim zarówno w formie pisanej, jak i przez wideorozmowę. Należy zwrócić uwagę, że w przypadku formy pisanej obydwaj badani zaczęli rozmowę od konwencjonalnej formy powitalnej *Dzień dobry*, natomiast w przypadku wideorozmowy, gdy interlokutorom udało się nawiązać połączenie, tylko jeden z badanych rozpoczął rozmowę formą konwencjonalną, natomiast w dwóch pozostałych przypadkach badani rozpoczęli kontakt słowami *halo* i *raz dwa trzy*. Dalszą część rozmowy inicjował badający. Z analizy wynika, że najczęściej inicjacji ze strony badanego odnotowano w trakcie rozmów w kontakcie bezpośrednim. Wprawdzie rolę nadawcy przejęły podczas tej rozmowy tylko

trzy osoby z zespołem Aspergera, natomiast w sumie odnotowano wówczas 22 wymiany, w których osobą inicjującą był badany. Inicjacje te przeważnie były kontynuacją poruszonego tematu, dzięki czemu rozwijano dialog z utrzymaniem jego spójności. Dominowały jednak inicjacje, w których przez badanego przemawiała chęć przekazania informacji o sobie lub swoich zainteresowaniach. Badani raczej nie zadawali badającemu spontanicznych pytań, dzięki którym mogliby na przykład dowiedzieć się czegoś na jego temat. Podczas widerozmowy zaobserwowano, że sześcioro badanych przejęło rolę nadawcy i w sumie odnotowano wówczas 19 wymian, które były przez nich zainicjowane. Były to 3 inicjacje niezależne kontekstualnie (wszystkie to akty powitania), 7 inicjacji, które zależne były od czynników zakłócających i 9 inicjacji, które były zależne kontekstualnie. W rozmowie poprzez formę pisaną trzech badanych zainicjowało wymianę: 3 inicjacje były niezależne kontekstualnie (akty powitania) i 3 inicjacje zależne kontekstualnie.

Jak wskazuje Warchała, „reakcja będąca integralnym składnikiem wymiany funkcjonuje w niej jako człon zależny od poprzedzającego kontekstu, którym jest inicjacja”³²³. W rozmowie w kontakcie pośrednim (forma pisana i wideorozmowa) oraz w rozmowie w kontakcie bezpośrednim odnotowano następujące rodzaje reakcji: **reakcje rozstrzygnięcia, reakcje uzupełnienia, reakcje rozwinięcia i reakcje zestawienia**.

Jak wynika z analizy, we wszystkich trzech typach rozmów odnotowano zdecydowaną przewagę w wymianach reakcji uzupełnienia, które dopełniały wspólną wiedzę interlokutorów.

Na drugim miejscu pod względem częstości występowania sytuują się reakcje rozstrzygnięcia, w których badani na postawione pytania odpowiadali krótko i konkretnie. Tego typu reakcje często miały charakter blokujący dalszą wymianę i badani stosowali je zazwyczaj wtedy, gdy nie byli zainteresowani tematem rozmowy.

Na trzecim miejscu sytuują się reakcje rozwinięcia i pod względem częstości występowania tego typu reakcji było najwięcej w rozmowie w kontakcie bezpośrednim i w wideorozmowie. Reakcje rozwinięcia mają charakter dłuższych wypowiedzi narracyjnych albo opisowych i określane są jako mini-narracje. Jak już wcześniej wspomniano, osoby z zespołem Aspergera

³²³ J. Warchała, *Dialog potoczny...*, op. cit., s. 87.

wykazywały największą tendencję do monologowania w rozmowie w kontakcie bezpośrednim i w związku z tym ten typ reakcji występował częściej aniżeli w dwóch pozostałych wariantach rozmowy. W badanych dialogach najmniej było reakcji zestawienia, czyli takich, w których nadawca reakcji zestawia sądy o przedmiotach i stanach rzeczy nadawcy inicjacji z sądami o przedmiotach i stanach rzeczy należących do jego świata. W sumie we wszystkich trzech dialogach znaleziono tylko cztery przypadki, które zakwalifikowały się jako reakcja zestawienia.

W rozmowach w kontakcie bezpośrednim zaobserwowano, że osoby z zespołem Aspergera, odpowiadając na pytanie, miały kłopot ze zwerbalizowaniem swoich myśli przez co wypowiedzi były chaotyczne, niezrozumiałe dla odbiorcy albo traciły sens. Trudności konwersacyjne wielokrotnie wynikały także z małego zasobu słownictwa i w związku z tym badani nie byli w stanie przekazać adekwatnej ilości informacji, a wypowiedzi bywały nagle przerywane i niedokończone. Niekiedy na trudności w odbiorze komunikatów badanych przez rozmówcę, a później na kłopoty z transkrypcją, wpływała niestaranna mowa kilkorga badanych.

Odnotowano także reakcje inicjujące, czyli takie, które znajdują się na pograniczu inicjacji i reakcji. Ten rodzaj reakcji pojawiał się zazwyczaj wówczas, gdy badani prosili badającego o powtórzenie lub doprecyzowanie informacji, zawartej w inicjacji.

Osoby z zespołem Aspergera w zaledwie kilku wymianach zrealizowały code, czyli element kończący wymianę, który przeważnie jest składnikiem nieobligatoryjnym.

We wszystkich rozmowach odnotowano wymiany defektywne, czyli takie, w których nie zrealizowano reakcji będącej obligatoryjnym elementem wymiany. Ten rodzaj wymian występował zazwyczaj wówczas, gdy badający, występujący w roli nadawcy, realizował inicjację, zaś osoba z zespołem Aspergera, która była w roli odbiorcy nie reagowała.

Podczas każdej rozmowy próbowano pobudzić aktywność osoby badanej zadając jej pytanie typu *Czy chciałbyś zadać mi jakieś pytanie?*. We wszystkich trzech typach rozmów podobna liczba badanych zadała badającemu pytanie. Różnica, którą zaobserwowano, dotyczyła przedmiotu pytań, ponieważ w przypadku rozmowy, która odbywała się poprzez wymianę wiadomości tekstowych, osoby z zespołem Aspergera zadawały rozmówcy pytania

otwarte, których celem było zdobycie dodatkowych informacji o interlokutorze, np. skąd pochodzi, jakie ma hobby, czasem były to pytania o samopoczucie. Badani po uzyskaniu odpowiedzi nie zadawali dodatkowych pytań w celu kontynuowania wymiany. W przypadku wideorozmowy i rozmowy w kontakcie bezpośrednim badani czasem zadawali rozmówcy pytania o jego samopoczucie lub plany na weekend. W tych rozmowach dominowały jednak pytania dotyczące otoczenia lub przedmiotów znajdujących się w zasięgu wzroku badanego i jak się okazało było to dla badanych na tyle interesujące, że wówczas zadawali kolejne pytania lub komentowali wypowiedzi badającego.

Pomimo że wszystkie trzy typy rozmów miały charakter nieoficjalny, to badani, zwracając się do rozmówcy, stosowali zwykle zwrot grzecznościowy *pani*. Żaden z badanych nie skrócił dystansu względem interlokutora podczas wideorozmowy i rozmowy w formie pisanej, aczkolwiek trzech badanych pod koniec rozmowy w formie pisanej i wideorozmowy przełamało konwencję pożegnania, stosując formułę *Do zobaczenia*. Odstępstwa i skracanie dystansu najczęściej obserwowane były jednak w rozmowie w kontakcie bezpośrednim, ponieważ podczas tych rozmów dwóch badanych kilkakrotnie zwracając się do badającego, przeszło na formę *ty*.

W procesie komunikacji w kontakcie bezpośrednim i pośrednim, wymagane są odpowiednie kompetencje, przede wszystkim w zakresie umiejętności kodowania i rozkodowywania komunikatów werbalnych. W komunikacji bezpośredniej występują kody werbalne, parawerbalne i niewerbalne. Komunikujemy się za pomocą słów, ale także poprzez ton głosu, mowę ciała, kontakt wzrokowy, mimikę, gestykulację. W kontakcie pośrednim (na przykład poprzez wymianę wiadomości w formie tekstowej), nie występują elementy kodów niewerbalnych, ale nadawca może wyrazić swoje emocje przy użyciu m.in. emotikonów czy skrótów. Poprzez wideorozmowę, co prawda możliwe jest wykorzystywanie zmysłu wzroku i słuchu, ale brak jest kontaktu fizycznego, ponieważ komunikacja przez internet ogranicza doświadczenia sensoryczne.

Utrzymanie kontaktu wzrokowego podczas konwersacji jest oznaką zainteresowania rozmową. Podczas wideorozmowy czterech badanych w ogóle nie utrzymywało kontaktu wzrokowego z rozmówcą, natomiast ośmiu badanych utrzymywało go przeciętnie przez około 50–60% czasu

trwania całej rozmowy. Z kolei podczas rozmowy w kontakcie bezpośrednim pięcioro badanych w ogóle nie nawiązywało kontaktu wzrokowego (jeden z nich przez całą rozmowę siedział bokiem do badającego), natomiast sześcioro badanych utrzymywało go przez około 20–30% czasu rozmowy (głównie wtedy, gdy mówił badający), a jeden przez około 90% czasu trwania rozmowy. Rozmawiając z badanymi, odnosiło się wrażenie, jakby mówili „w kierunku”, a nie „do” rozmówcy.

Przeprowadzone badania potwierdzają zatem, że nawiązanie kontaktu wzorowego nawet w kontakcie pośrednim jest trudne dla osób z zespołem Aspergera. Badani próbowali uniknąć kontaktu wzrokowego z rozmówcą, wyłączając kamerkę, odwracając ją w stronę sufitu lub chowając okienko z wideorozmowy do paska zadań.

Zarówno podczas wideorozmowy jak i rozmowy w kontakcie bezpośrednim zauważono, że kilkoro badanych uśmiechało się w chwili zadowolenia lub przeciwnie, wyrażało niezadowolenie i wówczas na twarzy pojawiał się grymas. Były to jednak pojedyncze sytuacje, ponieważ na ogół podczas rozmowy obserwowano ograniczenie stosowania gestykulacji. Czasem mowa ciała była niezdarna, zaś mimika twarzy pozbawiona ekspresji.

Analizując nagrania obu tych rozmów, dostrzeżono, że przeważnie mowa osób z zespołem Aspergera była monotonna i wolna, zwłaszcza gdy temat rozmowy nie był dla nich interesujący. Zmienne tempo wypowiedzi i podekscytowanie obserwowano wówczas, gdy badani mówili o swoich pasjach lub gdy temat rozmowy odnosił do siebie. W obu rozmowach pojawiały się pauzy namysłu, przy czym podczas wideorozmowy bywały one czasem niezwykle długie i w związku z tym rozmówca miał wrażenie, jakby nastąpiła przerwa w połączeniu. W większości wypowiedzi badanych odnotowano przerywniki retardacyjne, tj. *yyy* lub *eee*, które zakłócały płynność mowy.

Podczas rozmów prowadzonych przez aplikację Messenger w formie pisanej i w formie wideorozmowy zaobserwowano, że komunikacja przez internet sprawia, że zarówno język pisany, jak i mówiony ulega dominacji stylu potocznego. W niektórych wiadomościach tekstowych osób z zespołem Aspergera obserwowano swoiste osobliwości językowe – niestosowanie wielkich liter zgodnie z zasadami ortografii, brak znaków diakrytycznych i interpunkcyjnych albo brak konsekwencji w ich stosowaniu. Tego typu zabiegi są

objawem ekonomii języka, która jest charakterystyczna dla komunikacji internetowej, ponieważ nadawca chce przesłać swoją wiadomość w jak najkrótszym czasie i w związku z tym maksymalnie upraszcza swój przekaz. Użytkownicy komunikujący się ze sobą poprzez formę pisaną przeważnie próbują kompensować wyrażenie emocji, stosując emotikony lub modyfikując pisownię (np. zwielokrotnienie znaków interpunkcyjnych, zwielokrotnienie liter). Emotikony są niesamowicie ważnym składnikiem komunikacji językowej w internecie, ponieważ dzięki nim rozmówcy łatwiej jest zrozumieć żart lub ironię. Analiza wykazała, że 50% badanych wykorzystało emotikony podczas rozmowy w formie pisanej, a łącznie podczas wszystkich rozmów odnotowano tylko 15 tego typu symboli graficznych, co wskazuje na dość małą frekwencję. Tak ograniczone używanie emotikonów mogło mieć dwie przyczyny. Po pierwsze badani mogli uznać używanie ich podczas rozmowy o nierównorzędnym układzie ról społecznych za niestosowne. Po drugie u osób z zespołem Aspergera zazwyczaj obserwuje się problemy ze stosowaniem komunikacji niewerbalnej w kontakcie bezpośrednim, wobec tego tak niewielkie użycie emotikonów, mogło wynikać z pewnych trudności związanych z zaburzeniem.

Zaobserwowano, że osoby z zespołem Aspergera wykazywały ograniczenia w zakresie inicjowania i podtrzymywania konwersacji we wszystkich trzech typach rozmów. W trakcie analizy zauważono, że podczas wideorozmowy i rozmowy w kontakcie bezpośrednim u osób z zespołem Aspergera ujawnił się schematyzm w użyciu języka w postaci automatycznych zachowań językowych w określonych sytuacjach. W żadnej z rozmów nie zaobserwowano tak zwanego kwiecistego lub pedantycznego użycia języka. Tylko jeden z badanych starał się budować szczególnie staranne wypowiedzi i czasem posługiwał się sformułowaniami literackimi. Dwóch badanych w rozmowie wideo i w kontakcie bezpośrednim powtarzało całe frazy i zdania zaczerpnięte z wypowiedzi rodziców albo komunikatów zasłyszanych w programach sportowych. Badani, opowiadając o swoich pasjach i zainteresowaniach, nie używali przesadnie specjalistycznego słownictwa. Jedną z cech wynikających z zaburzenia jest trudność z wyrażaniem emocji i faktycznie osobom z zespołem Aspergera najtrudniej było odpowiedzieć na pytania dotyczące uczuć – smutku i radości, czyli doznań, których doświadczamy w zasadzie codziennie.

Badania wykazały, że osoby z zespołem Aspergera mają lepiej rozwinięty język pisany niż mówiony. Wypowiedzi osób badanych w formie pisanej mieściły się w starannej polszczyźnie i na ogół dominował w nich styl potoczny i język kolokwialny. Badani we wszystkich typach rozmów używali wyrazów zapożyczonych z języka angielskiego, które weszły już do zasobu słownikowego polszczyzny. Odnotowano kilka neologizmów i słów typowych dla slangu młodzieżowego. Można przypuszczać, że na co dzień badani częściej używają słów młodzieżowych, ale ze względu na nierównorzędną rangę rozmów ograniczyli ich używanie. Badani nie stosowali zdrobnień, zgrubień czy spieszczień, które nadawałyby cech ekspresywnych. W trakcie analizy zauważono, że leksem *no* był najczęściej pojawiającym się wyrazem podczas wideorozmowy i rozmowy w kontakcie bezpośrednim, choć największą frekwencję jego występowania odnotowano w rozmowie w kontakcie bezpośrednim. Leksem ten stosowany jest powszechnie w mowie spontanicznej, a w wypowiedziach osób z zespołem Aspergera przeważnie pojawiał się na początku wypowiedzi jako pauza wypełnieniowa będąca oznaką namysłu lub w środku wypowiedzi jako przerywnik.

Najwięcej słów badani użyli podczas rozmowy w kontakcie bezpośrednim, przy czym należy zwrócić uwagę, że w tej rozmowie najwięcej również monologowali i znacznie częściej odbiegali od głównego tematu rozmowy przez co ich wypowiedzi były niespójne i chaotyczne. Najmniej słów użyli podczas rozmów w formie pisanej, ale w tym typie rozmowy ich wypowiedzi były najbardziej precyzyjne. Badani w swoich wypowiedziach najczęściej używali rzeczowników i czasowników. W związku z niewielkim użyciem przymiotników ich wypowiedzi były mało opisowe.

Czasem można było odnieść wrażenie, że osoby z zespołem Aspergera są małowówne, ponieważ na zadane pytania udzielali lakonicznych odpowiedzi, ograniczając się do pojedynczych słów, przeważnie w postaci partykuł lub rzeczowników w formach podstawowych. Dlatego dla podtrzymania rozmowy badający zadawał dodatkowe pytania. Niektóre wypowiedzi były natomiast bardzo szczegółowe z konkretnym uwzględnieniem dat i godzin. Osoby z zespołem Aspergera miały trudność ze zwerbalizowaniem swoich myśli i wówczas wspólna wiedza o świecie umożliwiała skuteczną wymianę informacji. Badani budowali długie formy wypowiedzi, zwłaszcza gdy opowiadali o swoich pasjach i zainteresowaniach, co było szczególnie widoczne

w rozmowie w kontakcie bezpośrednim. Jednak tego rodzaju długie formy wypowiedzi wielokrotnie przekładały się także na chaotyczność wypowiedzi.

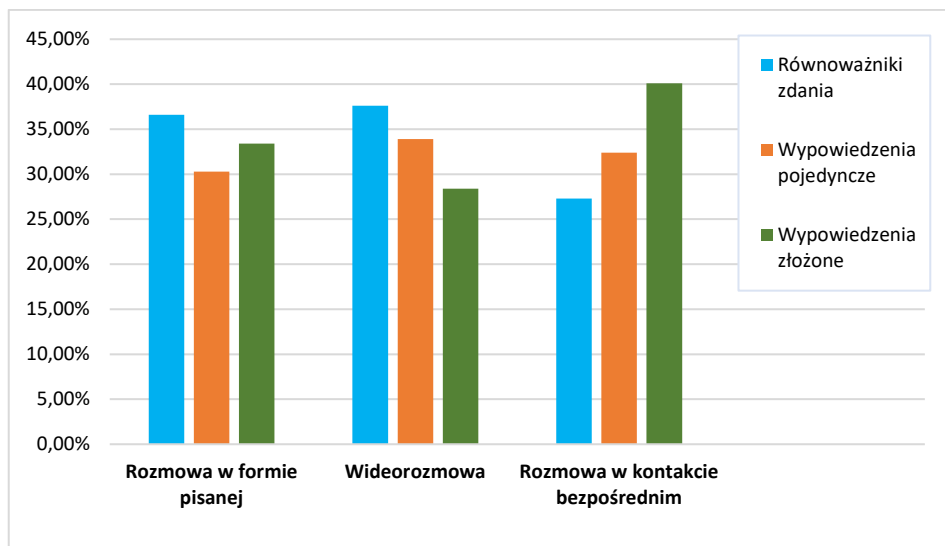
Elementy metatekstowe co prawda nie wprowadzają wartości informacyjnej, natomiast organizują przekaz i wspierają tworzenie tekstu. Ze względu na hierarchiczny układ relacji społecznej zarówno inicjatywa w nawiązywaniu i zrywaniu kontaktu należała do badającego. W rozmowach, które odbywały się w kontakcie pośrednim, osoby z zespołem Aspergera bardzo często pomijały formuły metatekstowe o funkcji fatycznej, będące pożądanym społecznie rytualizmem. Kilkoro badanych przełamało konwencję pożegnania, wykazując postawę mniej oficjalną i skracając dystans wobec interlokutora. Z kolei w rozmowie w kontakcie bezpośrednim wszyscy badani zrealizowali konwencjonalną formę rozpoczęcia i zakończenia dialogu, co może wynikać z wysokiego stopnia automatyzacji. Nie wszyscy badani odnieśli się jednak do aktu wyrażającego radość z powodu spotkania i do podziękowań.

W rozmowach odbywających się poprzez wymianę wiadomości w formie tekstowej odnotowano niewielką liczbę wyrażen metatekstowych. W kilku wypowiedziach badanych pojawiły się jednostki metatekstowe z komponentem semantycznym *mówię*, a także jednostki sygnalizujące poprawność wypowiedzi. Nie zaobserwowano jednostek metatekstowych wyrażających emocje.

W rozmowie poprzez kanał wideo i w rozmowie w kontakcie bezpośrednim odnotowano kilka jednostek metatekstowych wyrażających emocje, nie odnotowano jednostek prowokacji fatycznej, które podtrzymywałyby dialog. W obu typach rozmowy badani czasami powtarzali za badającym część repliki i stosowali o wiele więcej jednostek z komponentem *mówię*. W tychże wypowiedziach ujawniało się także duże nagromadzenie formuł z leksemem *no* oraz sygnałów, które świadczą o niepewności.

Na podstawie przeprowadzonej analizy stwierdza się, że w niektórych wypowiedziach badanych obserwuje się pewne odstępstwa od normy, natomiast na ogół osoby z zespołem Aspergera realizują schemat składniowy. W obrębie składni najwięcej odstępstw od składniowych schematów zdań zaobserwowano w rozmowie w kontakcie bezpośrednim. W tym typie rozmowy odnotowano błędy w zakresie szyku frazy, zdania zawierające liczne inwersje, a także błędy fleksyjne. Odnotowano również błędy wynikające

z braku podmiotu w wypowiedzi. Niekiedy badani pomijali części zdania i występowały one w domyśle. Cechą charakterystyczną było budowanie zdań bez spójników, w których badani wymieniali poszczególne elementy. Badani często nie kończyli rozpoczętej myśli, co przeważnie wynikało z małego zasobu słownictwa. W rozmowie w formie pisanej i wideorozmowie zaobserwowano uproszczenia składniowe, ponieważ w wypowiedziach badanych dominowały równoważniki zdań i wypowiedzenia pojedyncze.

Wykres 2. Składnia realizowana przez osoby badane we wszystkich trzech kategoriach rozmów

Źródło: opracowanie własne

Podsumowując, we wszystkich typach rozmowy zaobserwowano trudności w inicjowaniu i podtrzymywaniu konwersacji. W rozmowach poprzez wymianę wiadomości tekstowych na poziomie formalnym obserwuje się uproszczenie składni, ale większą poprawność pod względem gramatycznym, co może być uzasadnione tym, że generalnie w komunikacji w formie mówionej popełniamy więcej błędów. W rozmowach tekstowych i wideorozmowie struktura dialogu jest zachowana, realizowany jest metatekst, choć zdarzają się pewne odstępstwa. Zachowana jest spójność tematyczna i nie zaobserwowano tendencji do monologowania. Zaobserwowano, że w rozmowach przez formę wideo osobom z zespołem Aspergera największą trudność sprawiało utrzymywanie kontaktu wzrokowego.

W rozmowie w kontakcie bezpośrednim zaobserwowano trudności w porozumiewaniu się werbalnym i niewerbalnym, które są charakterystyczne dla osób z zespołem Aspergera. Dostrzeżono mniejszą poprawność w zakresie realizowania struktury dialogu. Mimo ukierunkowania rozmowy, badani przejawiali tendencję do monologowania o ulubionych tematach, chaotyczności wypowiedzi, drobiazgowości opisu i niespójności wypowiedzi. Badani mieli problemy z wyrażaniem własnego zdania i przekazaniem informacji. Zauważono brak spontaniczności i stereotypowość konwersacji. Odnotowano także trudności w respektowaniu społecznych reguł użycia języka i kłopoty z przestrzeganiem zasady naprzemienności w porozumiewaniu się, czyli z przestrzeganiem rytmu komunikacyjnego, co przejawiało się skłonnością do przerywania wypowiedzi rozmówcy.

Wprawdzie w rozmowach prowadzonych w formie pisanej obserwuje się ogólną poprawność użycia języka, jednak komunikacja ta nie jest efektywniejsza. Odnotowano zubożenie języka i problem z doбором słów. W żadnej z rozmów nie zaobserwowano „kwiecistego” i literackiego języka, który do tej pory w publikacjach opisywany był jako charakterystyczny dla osób z zespołem Aspergera.

W najkrótszym podsumowaniu badań należy stwierdzić, że:

- 1) osoby z zespołem Aspergera sprawniej realizują interakcję językową za pomocą komunikacji zdalnej, szczególnie w formie pisanej;
- 2) badane osoby w kontakcie bezpośrednim ujawniały zaburzenia interakcyjne głównie ze względu na ograniczenia w dekodowaniu społecznych uwarunkowań zachowań językowych;
- 3) nie potwierdza się twierdzenie o szczególnym, czy też dziwnym użyciu języka przez osoby z zespołem Aspergera. Użyte środki językowe prezentują nawet nieco uproszczony sposób komunikacji współczesnej polszczyzny mówionej.

Zakończenie

Osoby z zespołem Aspergera mają trudności między innymi w werbalnym i niewerbalnym porozumiewaniu się, co w konsekwencji zakłóca interakcje społeczne.

Impulsem do podjęcia przedmiotowych badań, o którym nie wspominałam we wstępie, by nie zaburzyć odbioru niniejszej pracy, było zaobserwowanie przeze mnie dużej aktywności osób z zespołem Aspergera w grupach tematycznych na portalu Facebook, która to nasiliła się w okresie pandemii COVID-19. Dostrzegłam wówczas, że osoby te nieskrępowanie i stosunkowo często za pośrednictwem formy tekstowej wymieniają się swoimi spostrzeżeniami, zadają pytania i dyskutują z innymi użytkownikami w taki sposób, że przeciętny odbiorca nie jest w stanie zauważyć w ich wypowiedziach cech charakterystycznych dla omawianego zaburzenia. Stwierdzenie występowania u nich zespołu Aspergera możliwe było jedynie po zapoznaniu się z ich profilem na tym portalu, jeżeli umieszczali tam adekwatne informacje lub też w sytuacji, gdy odbiorca znał te osoby z życia prywatnego. Co istotne, wspomniane grupy, w których osoby te aktywnie uczestniczyły, zazwyczaj dotyczyły bardzo wąskiej tematyki, z dużym prawdopodobieństwem odpowiadającej zainteresowaniom tych osób. Wówczas już nie budziło moich wątpliwości, co potwierdzają przeprowadzone na potrzeby niniejszej monografii badania, że osoby z zespołem Aspergera korzystają z mediów społecznościowych i wykorzystują je do komunikacji z innymi osobami. To z kolei zrodziło potrzebę odpowiedzi na liczne istotne pytania, które zadane zostały w tej pracy.

Internet jest najbardziej dialogowy spośród innych mediów i niejako stanowi swego rodzaju odzwierciedlenie świata rzeczywistego. Podjęte badania ukazują, że dla osób z zespołem Aspergera internet jest niezwykle użytecznym narzędziem w zawieraniu nowych i podtrzymywaniu istniejących już znajomości. Komunikując się za jego pośrednictwem, nie czują się oceniani i łatwiej jest im uczestniczyć w życiu społecznym. Dzieje się tak, ponieważ ich rozmówcy, ze względu na ograniczony kanał przekazu, nie dostrzegają trudności w niewerbalnym porozumiewaniu się, które z kolei

ujawniają się w kontakcie bezpośrednim. Osoby te same szukają kontaktu z innymi użytkownikami i w tym celu dołączają do różnych grup lub forów. Dotychczasowe badania, które były opisywane w literaturze, przedstawiały analizę dialogu z osobami z zespołem Aspergera jedynie w komunikacji w kontakcie bezpośrednim. Przeprowadzone na potrzebę niniejszej monografii badania są innowacyjne, ponieważ w pierwszej kolejności oceniają sprawności interakcyjne osób z zespołem Aspergera za pośrednictwem sieci internet, a także porównują ich umiejętności dialogowe w komunikacji w kontakcie pośrednim z umiejętnościami w komunikacji w kontakcie bezpośrednim.

Obecnie komunikacja zdalna za pośrednictwem sieci jest powszechna. Przeprowadzone badania wskazują, że powszechność ta odnosi się również do osób z zespołem Aspergera. Osoby te korzystają bowiem na co dzień z urządzeń umożliwiających komunikację przez internet. Z przeprowadzonych badań wynika, że osoby z zespołem Aspergera chętnie wchodzi w kontakt z innymi ludźmi za pośrednictwem komunikacji zdalnej, zwłaszcza poprzez formę pisaną, która daje możliwość nawiązywania nowych relacji społecznych, bez konieczności bezpośredniego kontaktu z rozmówcą. Komunikacja w kontakcie pośrednim może być szansą dla osób z zespołem Aspergera w przełamaniu ich problemów wynikających z zaburzenia.

Technologia stała się narzędziem wspomagającym porozumiewanie się, dzięki czemu osoby niepełnosprawne czy osoby pozbawione zdolności mówienia lub których mowa nie spełnia wszystkich możliwości komunikacyjnych, nie są wykluczone z procesu komunikowania się, ponieważ korzystają z alternatywnych środków komunikacji. Przeprowadzone badania miały na celu ukazać, że dzięki obecnej technologii, która umożliwia łatwą w obsłudze i ogólnodostępną komunikację przez internet, osoby z zespołem Aspergera mogą nawiązywać wiele nowych znajomości, których być może nie nawiązałyby w komunikacji bezpośredniej, ze względu na swoje deficyty i trudności.

Zebrane dane mogą posłużyć pogłębieniu wiedzy na temat funkcjonowania i komunikacji osób z zespołem Aspergera poprzez komunikację zdalną. Co więcej, mogą stanowić inspirację do przeprowadzenia interdyscyplinarnych badań, uwzględniających wiedzę innych specjalistów, które

mogłyby posłużyć opracowaniu innowacyjnych metod terapii osób z zespołem Aspergera, dzięki którym osoby te mogłyby sprostać wyzwaniom życia społecznego.

Niniejsze badania otwierają drogę do dalszych badań, wskazując przy tym potrzebę ich podjęcia w zakresie określonym w niniejszej monografii. Komunikowanie się osób z zespołem Aspergera przez komunikację zdalną z wykorzystaniem sieci internet nie było bowiem dotychczas opisywane w polskiej literaturze naukowej, a w kontekście zmieniającego się świata oraz dla dobra osób z diagnozą zespołu Aspergera istotnym jest, aby zagadnieniu temu poświęcono więcej uwagi.

Bibliografia

- Aouil B., Kajdasz-Aouil M., *Internet jako środowisko komunikacyjne* [w:] *Kultura i język mediów*, red. M. Tanaś, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2007.
- Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M., *Psychologia społeczna*, Wydawnictwo Zysk i Sk-a, Poznań 1994.
- Attwood T., *Zespół Aspergera. Kompletny przewodnik*, Wydawnictwo Harmonia, Gdańsk 2021.
- Augustynek A., *Psychologia. Jak ślimak piął się pod górę*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2008.
- Awdiejew A., *Strategie konwersacyjne*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2005, t. 7(2), s. 127-150.
- Banaszak M., *Język Internetu w kontekście kompetencji komunikacyjnych dziecka. Od wzbogacenia komunikacji tekstowej do spłaszczania języka?* [w:] *Rozwijanie umiejętności językowych i komunikacyjnych dziecka*, red. M. Cywińska, Wyd. UAM, Poznań 2017, s. 273-285.
- Baney J., *Komunikacja interpersonalna*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2009.
- Baniecka E., *Gwara młodzieżowa jako odmiana współczesnej polszczyzny – próba charakterystyki*, „Studia Gdańskie” 2008, t. V, s. 157-169.
- Bańko M., *Inny słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2000.
- Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1-2, PWN, Warszawa 2000.
- Bartmiński J., *Styl potoczny* [w:] *Współczesny język polski*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2001, s. 115-134.
- Batorski D., Olechnicki K., *Wprowadzenie do socjologii Internetu*, „Studia Socjologiczne” 2007, t. 186(3), s. 5-14.
- Bernstein B., *Socjolingwistyka a problemy kształcenia* [w:] *Język i społeczeństwo*, red. M. Głowiński, Czytelnik, Warszawa 1980.
- Bialecka-Pikul M., *Co dzieci wiedzą o umyśle i myśleniu. Badania i opis dziecięcej reprezentacji stanów mentalnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
- Bitniok M., *Dysfunkcje mózgu a komunikacja językowa*, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała 2007.
- Blakemore S.-J., Firth U., *Jak uczy się mózg*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2008.
- Błęszyński J.J., *Czy echolalia w autyzmie jest problemem komunikacyjnym?* [w:] *Autyzm, Na granicy zrozumienia*, red. A. Winczura, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2009, s. 101-108.

- Boniecka B., *Struktura i funkcje pytań w języku polskim*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000.
- Boyd D.M., Ellison N.M., *Social Network Sites: Definition. History and Scholarship*, „Journal of Computer-Mediated Communication” 2007, t. 13(1), s. 210-230.
- Bühler B., *Sprachtheorie*, [b.w.], Stuttgart 1934.
- Castells M., *Spółeczeństwo sieci*, przeł. M. Marody i in., PWN, Warszawa 2008.
- Charbicka M., *Dziecko z zespołem Aspergera*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2015.
- Chmielowska-Marmucka A., Górská B., *O komunikacji interpersonalnej – werbalnej, niewerbalnej i wokalnejs wymianie sygnałów w kontekście edukacyjnym [w:] Problemy współczesnej pedagogiki*, red. J. Paśko, Tarnów 2015.
- Chodkowski Z., *Zarys charakterystyki komunikacji interpersonalnej, możliwe zakłócenia i bariery [w:] Kultura – Przemiany – Edukacja*, t. V, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2017, s. 282-294.
- Chojnicka I., Płoski R., *Polska wersja wywiadu do diagnozowania autyzmu ADI-R (Autism Diagnostic Interview – Revised)*, „Psychiatria Polska” 2012, t. XLVI, nr 5, s. 781-789.
- Chomsky N., *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1985.
- Collins A., *Język ciała, gestów i zachowań*, Wydawnictwo Klub dla Ciebie, Warszawa 2003.
- Crystal D., *Language and the Internet*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Dijk J., *Spółeczne aspekty nowych mediów*, PWN, Warszawa 2010.
- Dolińska D., *Mowa ciała jako aspekt komunikacji międzyludzkiej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, seria: Organizacji i Zarządzanie” 2013, z. 65, s. 101-110.
- Domachowski W., *Interakcyjny model funkcjonowania społęcznego [w:] Spółeczna psychologia kliniczna*, red. H. Sęk, PWN, Warszawa 1991.
- Domachowski W., *Psychologia społęczna komunikacji niewerbalnej*, Wydawnictwo Edytor, Toruń 1993.
- Doroszewski W., *Słownik języka polskiego*, PAN, Warszawa 1963.
- Firth U., *Autyzm i zespół Aspergera*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 2005.
- Forst K., *Facebook we współczesnym świecie komunikacji społęcznej [w:] Media społęcznościowe: dialog w cyberprzestrzeni*, red. K. Doktorowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2017, t. 2, s. 37-55.
- Frączak A., *Komunikacja interpersonalna [w:] Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, Wydawnictwo Gdańskiej Wyższej Szkoły Humanistycznej, Gdańsk 2012, t. IX, s. 118-131.
- Gacka E., *Specyfika komunikacji werbalnej i niewerbalnej dziecka z zespołem Aspergera w kontekście odgrywanej przez nie roli ucznia i kolegi*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2017, nr 19, s. 153-166.
- Gałkowski T., *Nowe kierunki badań nad autyzmem i potrzeby działań praktycznych. Dziecko autystyczne*, Wydawnictwo KTA, Warszawa 1997, t. 5, s. 31-39.

- Gillberg C., *Asperger's syndrome*, „23 Swedish children. Developmental Medicine and Children Neurology” 1989, nr 31, s. 520-531.
- Głodowski W., *Bez słowa. Komunikacyjne funkcje zachowań niewerbalnych*, Wydawca Hansa Communication, Warszawa 1999.
- Goban-Klas T., *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, PWN, Warszawa 2004.
- Goban-Klas T., *Pochwała medioznawstwa, czyli renesans McLuhana*, „Studia Medioznawcze” 2000, nr 1, s. 9-23.
- Grabias S., *Mowa i jej zaburzenia*, „Audiofonologia” 1997, t. 10, s. 3-20.
- Grabias S., *Język, poznanie, interakcja* [w:] *Język. Interakcja. Zaburzenia mowy. Metodologia badań*, red. T. Woźniak, A. Domagała, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2007.
- Grabias S., *Teoria zaburzeń mowy. Perspektywa badań, typologie zaburzeń, procedury postępowania logopedycznego* [w:] *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy*, red. S. Grabias, M. Kurkowski, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2012, s. 15-71.
- Grabias S., *Postępowanie logopedyczne. Standardy terapii* [w:] *Logopedia. Standardy postępowania logopedycznego*, red. S. Grabias, J. Panasiuk, T. Woźniak, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015, s. 13-35.
- Grabias S., *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2019.
- Grzegorzczak A., *Schematy i człowiek*, Wydawnictwo Znak, Warszawa 1963.
- Grzegorzczakowa R., *Wykłady z polskiej składni*, PWN, Warszawa 1998.
- Grzenia J., *Komunikacja językowa w Internecie*, PWN, Warszawa 2007.
- Gustowski W., *Komunikacja w mediach społecznościowych*, Wydawnictwo: Novae Res, Gdynia 2012.
- Hofmokr J., *Internet jako nowe dobro wspólne*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009.
- ICD-10-CM 2021, *Diagnosis Code F84.5: Asperger's syndrome* (icd10data.com).
- Jacobson R., Halle M., *Podstawy języka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1964.
- Jakuszkowiak-Wojten K., Swinarska-Naumiuk M., Burkiewicz A., Pankiewicz P., *Zespół Aspergera – opis przypadku*, „Psychiatria” 2007, t. 4, nr 1, 33-38.
- Kaczmarek B., *Misterne gry w komunikację*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010.
- Kaczmarek B.L., *Mózgowa organizacja mowy*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1995.
- Kaczmarek B.L., *Mózg a umysł* [w:] *Podstawy neuropsychologii klinicznej*, red. Ł. Domańska, A.R. Borkowska, Wydawnictwo UMCS Lublin 2009.
- Kaczmarek L., *Nasze dziecko uczy się mowy*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1977.
- Kiczuła A., *Deficyt teorii umysłu w autyzmie: przegląd aktualnych badań*, „Sztuka Leczenia” 2007, t. XIV, nr 1-2, s. 47-58.

- Kielar-Turska M., *Rozwój sprawności językowych i komunikacyjnych* [w:] *Diagnoza logopedyczna. Podręcznik akademicki*, red. E. Czaplewska, S. Milewski, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2011.
- Klasyfikacja zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania w ICD-10. Badawcze kryteria diagnostyczne, red. S. Pużyński, J. Wciórka, Uniwersyteckie Wydawnictwo Medyczne „Vesalius”, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2007.
- Klemensiewicz Z., *Zarys składni polskiej*, PWN, Warszawa 1969.
- Kłoskowska A., *Społeczna sytuacja komunikowania*, „*Studia Socjologiczne*” 1974, nr 4, s. 113-129.
- Knapp M.L., Hall J.A., *Komunikacja niewerbalna w interakcjach międzyludzkich*, Wydawnictwo Astra, Wrocław 2000.
- Komender J., Jagielska G., Bryńska A., *Autyzm i zespół Aspergera*, PZWL, Warszawa 2014.
- Konieczna I., *Możliwości komunikacyjne dziecka z zespołem Aspergera*, „*Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej*” 2015, nr 11, s. 125-139.
- Konorski J., *Integracyjna działalność mózgu*, PWN, Warszawa 1969.
- Korendo M., *Typy zaburzeń językowych w zespole Aspergera*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica*” 2023, t. 18, s. 161-168.
- Kotyśko M., Izdebski P., Michalak M., Andryszak P., Pluto-Prądzińska A., *Nadmierne korzystanie z sieci społecznościowych*, „*Alkoholizm i Narkomania*” 2014, t. 27, nr 2, s. 177-194.
- Kozak E., *Komunikacja werbalna i niewerbalna w porozumiewaniu się międzykulturowym*, „*Kultura i Edukacja*” 2005, nr 4, 52-58.
- Kresa M., *Słowniczek współczesnej gwary uczniowskiej*, Warszawa 2016.
- Kumieniecki K., *Słownik łacińsko-polski: według słownika Hermana Mengego i Henryka Kopii*, PWN, Warszawa 1973.
- Kurcz I., *Psychologia języka i komunikacji*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2000.
- Labocha J., Tutak K., *Podstawy analizy składniowej wypowiedzeń*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2005.
- Leathers DG., *Komunikacja niewerbalna. Zasady i zastosowania*, PWN, Warszawa 2007.
- Leszczyńska E., *Polacy w sieci. Analiza przemian użytkowania Internetu*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2019.
- Lew-Koralewicz A., *Znaczenie echolalii odroczonej w procesie komunikacji dzieci z zaburzeniami ze spektrum autyzmu*, „*Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*” 2020, nr 42(2), s. 186-198.
- Lister M., Dovey J., Giddings S., Grant I., Kelly K., *Nowe media. Wprowadzenie*, Wydawnictwo WUJ, Kraków 2009.
- Loewe I., *Internet i jego zasoby w polskich badaniach lingwistycznych. Rekonesans* [w:] *Język w mediach. Antologia*, red. M. Kita, I. Loewe, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2014, s. 271-282.

- Madziar-Urban A., Ćwiczenia interakcji w dialogu jako metoda terapii logopedycznej (na przykładzie wybranych zaburzeń), „Conversatoria Linguistica” 2017, s. 205-221.
- Majewicz P., ICD-11 – implikacje w badaniach i praktyce psychologiczno-pedagogicznej, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2023, nr 42(1), s. 123-139.
- Majgier K., Internet jako przestrzeń komunikacyjna, „Przegląd Psychologiczny” 2000, t. 43, nr 2, s. 157-172.
- Mandal F.B., *Nonverbal Communication in Humans*, „Journal of Human Behavior in the Social Environment” 2014, s. 417-421.
- Marcjanik M., Etykieta językowa [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo „Wiedza o Kulturze”, Wrocław 1993.
- Marcjanik M., *Polska grzeczność językowa*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Kielce 1997.
- Marcjanik M., *Typologia polskich wyrażen językowych o funkcji grzecznościowej* [w:] *Język a kultura*, red. J. Anusiewicz, M. Marcjanik, t. 6: *Polska etykieta językowa*, Wydawnictwo Wiedza o Kulturze, Wrocław 1992.
- Marcjanik M., *W kręgu grzeczności: wybór prac z zakresu polskiej etykiety językowej*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2001.
- Markiewicz K., *Możliwości komunikacyjne dzieci autystycznych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004.
- Markowski A. (red.), *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN*, Warszawa 2004.
- Maruszewski M., *Mowa a mózg. Analiza neuropsychologiczna*, PWN, Warszawa 1970.
- Mayenowa M.R., *O spójności tekstu*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 1971.
- McLuhan M., *Understanding Media. The Extensions of Man*. New York (polski przekład fragmentów [w:] *Technika i społeczeństwo*, red. A. Siciński, Warszawa 1974, t. 1, s. 94-107).
- Milewski S., Kuczkowski J., Kaczorowska-Bray K., *Biomedyczne podstawy logopedii*, Wydawnictwo Harmonia, Gdańsk 2014.
- Minczakiewicz E.M., *Komunikacja – mowa – język: w diagnozie i terapii zaburzeń rozwoju u dzieci i młodzieży niepełnosprawnej*, WN Akademii Pedagogicznej, Kraków 2002.
- Mukarovsky J., *Wśród znaków i struktur. Wybór szkiców*, Warszawa 1970.
- Mystkowska H., *Właściwości mowy dziecka sześć- siedmioletniego*, PZWL, Warszawa 1970.
- Naruszewicz-Duchlińska A., Akronimy internetowe: wstępny zarys problematyki, „Prace Językoznawcze UWM” 2004, nr 6, s. 75-83.
- Obrębowski A., Gałkowski, T., *Wprowadzenie do neurologopedii*, Termedia Wydawnictwa Medyczne, Poznań 2012.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001.
- Ong W., *Oralność i piśmienność*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.

- Osika G., *Komunikacja niewerbalna*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, seria: Organizacji i Zarządzanie” 2008, z. 43, s. 147-167.
- Ożóg K., *Elementy metatekstowe ze składnikiem „mówię” w polszczyźnie mówionej* [w:] *Język a kultura*, red. J. Bartmiński, R. Grzegorzczkova, Wydawnictwo „Wiedza o kulturze”, Wrocław 1991, t. 4, s. 183-194.
- Ożóg K., *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1990.
- Ożóg K., *Ustna odmiana języka ogólnego* [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2001.
- Panasiuk J., *Afazja a interakcja. TEKST – metaTEKST – konTEKST*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2012.
- Panasiuk J., *Sprawności komunikacyjne w postępowaniu logopedycznym. Od Aspergera do Willimsa* [w:] *Logopedia*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2019, t. 48, s. 57-78.
- Panasiuk J., *Interakcyjne zachowania osób z afazją* [w:] *Logopedia*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2020, t. 49(2), s. 121-151.
- Panasiuk J., Kaczyńska-Haładyj M.M., *Postępowanie logopedyczne w przypadku osób dorosłych z zespołem Aspergera* [w:] *Logopedia. Standardy postępowania logopedycznego*, red. S. Grabias, J. Panasiuk, T. Woźniak, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015, s. 517-549.
- Panasiuk J., Woźniak, T., *Pojęcie tekstu a zaburzenia mowy* [w:] *Zaburzenia mowy, Mowa. Teoria – praktyka*, red. S. Grabias, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2001, t. 1, s. 108-132.
- Panek A., *Język w przestrzeni Internetu* [w:] *Przestrzeń społeczna*, Wydawnictwo STNPSiS, Rzeszów 2016, nr 1, s. 1-25.
- Pfaffenberger B., *Słownik terminów komputerowych*, Warszawa 1999, s. 113.
- Piaget J., *Mowa i myślenie dziecka*, PWN, Warszawa 1992.
- Pluta A., *Co kryje się pod pojęciem teorii umysłu oraz jak ją badać?*, „Rocznik Kognitywistyczny” 2008.
- Pluta A., *Mechanizmy poznawcze teorii umysłu*, „Roczniki Psychologiczne” 2012, t. XV, nr 1, s. 7-30.
- Polański E., *Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji*, PWN, Warszawa 2006.
- Preissman Ch., *Zespół Aspergera: jak z nim żyć, jak pomagać, jak prowadzić terapię*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2012.
- Pruszcwicz A., *Foniatria kliniczna*, PZWL, Warszawa 1992.
- Przybyła O., Wons J., *Zaburzenia językowe i komunikacyjne dziecka z zespołem Aspergera. Studium przypadku*, „Logopedia Silesiana 2018, t. 7, s. 226-254.
- Rosenthal R., *Skill in nonverbal communication: Individual differences*, Cambridge 1979.
- Saussure de F., *Kurs językoznawstwa ogólnego*, PWN, Warszawa 2002.
- Shih C., *Era Facebooka*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2012.

- Siuda P., *Społeczności wirtualne. O wspólnotowości w społeczeństwie sieciowym* [w:] *Oblicza Internetu, Internet przestrzeni komunikacyjnej XXI wieku*, red. M. Sokołowski, Elbląg 2006, s. 179-186.
- Skorupka S., Auderska H., Łempicka Z., *Mały słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 1968.
- Słodownik-Rycaj E., *Rozwijanie mowy komunikatywnej dziecka*, Wydawnictwo Żak, Warszawa 1998.
- Strutyński J., *Gramatyka polska*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2000.
- Stubbs M., *Discourse Analysis. The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*, The University of Chicago Press, Chicago 1983.
- Styczek I., *Logopedia*, PWN, Warszawa 1980.
- Szamburska-Lewandowska K., Konowalek Ł., Bryńska A., *Deficyty teorii umysłu w wybranych zaburzeniach psychicznych wieku rozwojowego*, „Psychiatria Polska” 2020, nr 195, s. 1-13.
- Szczyszek M., Karpiński M., *Jakościowa i ilościowa analiza słownictwa oraz jednostek quasi- i nieleksykalnych wypowiedzi w dialogach zadaniowych „origami”*, „Investigationes Linguisticae” 2010, vol. XXII, s. 139-156.
- Szeląg E., *Mózgowa organizacja funkcjonowania poznawczego* [w:] *Wprowadzenie do neurologopedii*, red. A. Obrębowski, Termedia, Poznań 2012.
- Szews P., *Medialny fanpage – szanse i zagrożenia*, „Media i Społeczeństwo” 2015, nr 5, s. 118-135.
- Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2005.
- Świąćicka J., *Uczeń z zespołem Aspergera. Praktyczne wskazówki dla nauczyciela*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2010.
- Taras B., *Słowo do słowa, robi się rozmowa, czyli kilka spostrzeżeń na temat rozmowy* [w:] *Porozmawiajmy o rozmowie. Lingwistyczne aspekty dialogu*, red. M. Kita, Katowice 2003.
- Turner J.H., *Struktura teorii socjologicznej*, przeł. J. Szmátka, Warszawa 1985.
- Warchała J., *Dialog potoczny a tekst*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1991.
- Warchała J., *Potoczna narracja w dialogu* [w:] *Z problemów współczesnego języka polskiego*, red. A. Wilkoń, J. Warchała, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1993, s. 22-31.
- Warchała J., *Kategoria potoczności w języku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego Katowice 2003.
- Wierzbicka A., *Metatekst w tekście* [w:] *O spójności tekstu*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław 1971, s. 105-121.
- Wilkoń A., *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1987.

- Wilkoń A., *Spójność i struktura tekstu. Wstęp do lingwistyki tekstu*, Wydawnictwo Universitas, Kraków 2002.
- Wilson W.R., *Feeling more than we can know: Exposure effects without learning*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1979, t. 37, s. 811-821.
- Wiśniewski A.M. *System dialogowy języka mówionego – przegląd problemów*, „Biuletyn Instytutu Automatyki i Robotyki” 2007, nr 24, s. 98-122.
- Woodcock J., *Microsoft – encyklopedia komputerowa*, Wydawnictwo MIKOM, Warszawa 2002, s. 281.
- Woźniak T. *Zaburzenia języka w schizofrenii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000.
- Wygotski L., *Narzędzie i znak w rozwoju dziecka*, PWN, Warszawa 1978.
- Wygotski L., *Myślenie i mowa*, PWN, Warszawa 1989.
- Yael K., *Theory of mind abilities and deficits in autism spectrum disorders*, „Top. Lang. Disord” 2014, nr 34(4), s. 329-343.
- Załaźńska A., *Niewerbalna struktura dialogu*, TAIWPN Universitas, Kraków 2006.
- Zgółkowska H., *Słownictwo współczesnej polszczyzny mówionej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1983.
- Zgółkowska H., *Ilościowa charakterystyka słownictwa współczesnej polszczyzny*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1987.
- Ziółkowski M., *Znaczenie, interakcja, rozumienie*, PWN, Warszawa 1981.
- Żydek-Bednarczuk U., *Struktura tekstu rozmowy potocznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1994.

Netografia

- Most popular social networks worldwide as of July 2021, ranked by number of active users (in millions), www.statista.com/statistics/282087/number-of-monthly-active-twitter-users/ (dostęp: 06.11.2021 r.).
- Number of monthly active Facebook users worldwide as of 2nd quarter 2021 www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/ (dostęp: 23.10.2021 r.).
- Regulamin portalu Facebook, www.facebook.com/legal/terms (dostęp: 23.10.2021 r.).
- Słownik języka polskiego pod redakcją Witolda Doroszewskiego, doroszewski.pwn.pl (dostęp: 18.01.2023 r.).
- Spółeczeństwo informacyjne w Polsce w 2022 r., stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5497/2/12/1/spoleczenstwo_informacyjne_w_polsce_w_2022_r.pdf (dostęp: 10.05.2023 r.).

Spis tabel i wykresów

- Tabela 1. Informacje dodatkowe o osobach badanych – 83
- Tabela 2. Struktura badanych dialogów w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 102
- Tabela 3. Liczba wymian w dialogu w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 102
- Tabela 4. Typy reakcji w badanych dialogach w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 106
- Tabela 5. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o1 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 116
- Tabela 6. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o2 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 116
- Tabela 7. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o3 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 117
- Tabela 8. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o4 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 117
- Tabela 9. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o5 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 117
- Tabela 10. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o6 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 118
- Tabela 11. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o7 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 118
- Tabela 12. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o8 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 119
- Tabela 13. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o9 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 119
- Tabela 14. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 10 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 119
- Tabela 15. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 11 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 120
- Tabela 16. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 12 w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 120
- Tabela 17. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez wszystkich badanych w zdalnej wymianie wiadomości tekstowych – 121
- Tabela 18. Struktura badanych dialogów przez połączenie wideo – 145
- Tabela 19. Liczba wymian w dialogu podczas wideorozmowy – 146

- Tabela 20. Typy reakcji w badanych dialogach podczas wideorozmowy – 149
- Tabela 21. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o1 podczas wideorozmowy – 158
- Tabela 22. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o2 podczas wideorozmowy – 158
- Tabela 23. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o3 podczas wideorozmowy – 159
- Tabela 24. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o4 podczas wideorozmowy – 159
- Tabela 25. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o5 podczas wideorozmowy – 159
- Tabela 26. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o6 podczas wideorozmowy – 160
- Tabela 27. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o7 podczas wideorozmowy – 160
- Tabela 28. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o8 podczas wideorozmowy – 161
- Tabela 29. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o9 podczas wideorozmowy – 161
- Tabela 30. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o10 podczas wideorozmowy – 161
- Tabela 31. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o11 podczas wideorozmowy – 162
- Tabela 32. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o12 podczas wideorozmowy – 162
- Tabela 33. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez wszystkich badanych podczas wideorozmowy – 163
- Tabela 34. Struktura badanych dialogów w kontakcie bezpośrednim – 188
- Tabela 35. Liczba wymian w dialogu w kontakcie bezpośrednim – 189
- Tabela 36. Typy reakcji w badanych dialogach w kontakcie bezpośrednim – 193
- Tabela 37. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o1 w kontakcie bezpośrednim – 201
- Tabela 38. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o2 w kontakcie bezpośrednim – 201
- Tabela 39. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o3 w kontakcie bezpośrednim – 201
- Tabela 40. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o4 w kontakcie bezpośrednim – 202
- Tabela 41. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego o5 w kontakcie bezpośrednim – 202

Tabela 42. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 06 w kontakcie bezpośrednim – 203

Tabela 43. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 07 w kontakcie bezpośrednim – 203

Tabela 44. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 08 w kontakcie bezpośrednim – 203

Tabela 45. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 09 w kontakcie bezpośrednim – 204

Tabela 46. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 10 w kontakcie bezpośrednim – 204

Tabela 47. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 11 w kontakcie bezpośrednim – 205

Tabela 48. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez badanego 12 w kontakcie bezpośrednim – 205

Tabela 49. Charakterystyka leksykalna słownictwa użytego przez wszystkich badanych w kontakcie bezpośrednim – 206

Wykres 1. Stosowanie emotikonów przez osoby badane – 130

Wykres 2. Składnia realizowana przez osoby badane we wszystkich trzech kategoriach rozmów – 230

Summary

REMOTE COMMUNICATION WITH PEOPLE ON THE AUTISM SPECTRUM – challenges and strategies

Dialogue is the most basic form of communication. Nowadays, the internet offers many possibilities, and relationships can be built not only through direct contact but also indirectly through synchronous message exchange.

This monograph provides a detailed analysis of the dialogic behaviors of individuals with Asperger syndrome in conversations that took place on several levels. The first involved remote text messaging, while the second took place via video call. Both conversations took place indirectly via the Messenger app and were synchronous in nature, meaning that information was exchanged in real time. The third conversation was a face-to-face interaction, which took place individually with the participant in the speech therapy office. All conversations were unified in terms of topic and, where appropriate, supplemented with specific questions intended to maintain the dialogue.

The aim of the study was to demonstrate the communication skills and linguistic behaviors demonstrated by individuals with Asperger syndrome in direct and indirect communication. Nonverbal behaviors, such as movement stereotypes, eye contact, facial expressions, and gestures, were also analyzed. The collected data can be used to deepen our understanding of the functioning and communication of individuals diagnosed with Asperger syndrome remotely via the Internet.

Keywords: *Asperger syndrome, autism spectrum disorder, dialogue, speech therapy, internet*